

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184535

UNIVERSAL
LIBRARY

Osmania University

Call No. S 181.43

Accession No. G S. 237

Author U G. IV

Title

This book should be returned on or before the date
last marked below.

श्रीरस्तु.

न्यायकुसुमाञ्जलिः

न्यायचार्यपदाङ्कितैः श्रीमदुदयनाचार्यैर्विरचितः

चिद्विगूढरुनरसिंहसंस्कृतकलाशालायां न्यायालङ्कारप्रधानाध्यापकैः

ब्रह्मश्रीयुत - कोल्हूरु - सोमशेखरशास्त्रिभिर्विरचितया

‘आमोद’ समाख्यया व्याख्यया समुद्भासितः ।

पं - भागवताचार्यशिरोमणिना निबद्धया विषमस्थल

टिप्पण्या समलङ्कृतः ।

तिरुपतिनगरसंस्थापितया कुसुमाञ्जलिसमित्या

प्रकाशं नीतः ।

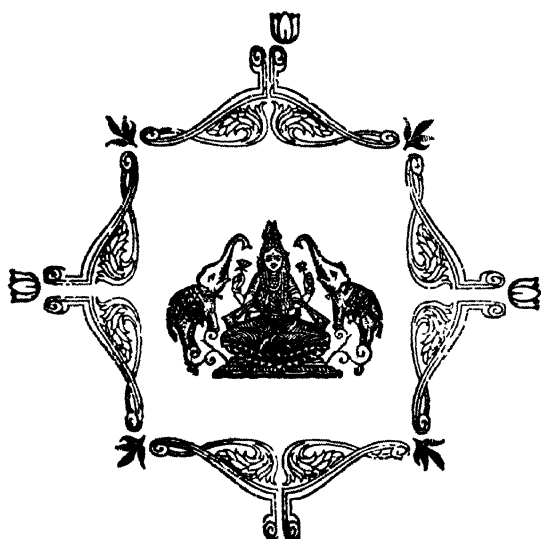

श्रीन्यासमुद्रणालये मुद्रितः

ति रू प ति .

१९४०

(अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणेऽधिकारः समित्यधीनः)

स मिते रा वे द न म् .

भो भो महाशयाः !

विश्वविख्यातां 'श्रेयांसि बहुविघ्नानी' ति नीतिमनुरुध्य सत्क-
र्मानुबन्धिनीभिरतिनिष्ठुराभिर्मानुषीभिरमानुषीभिश्चाऽन्तरायपरम्पराभि-
रतितरामाम्लापिता, नान्नेवातिसुकुमारा 'कुसुमाञ्जलिसमिति' रियं,
श्री श्रीनिवासकरुणार्द्रविमलशीतलवीक्षिकावीचिकाभिः कथञ्चिन्न्याव-
बोधा, विद्यार्थिलोकोपयोगिनो गैर्वाणग्रन्थरत्नसमुच्चयस्य प्रकाशने
कृतसङ्कल्पाऽप्यादौ नान्नेव शुभाशंसिनो न्यायशास्त्रजीवातोरास्तिक्य-
सारस्य 'न्यायकुसुमाञ्जले' ग्रन्थरत्नस्य मुद्रणमुचितमिति तन्नाम्नैव कृत-
सङ्केता सती, ब्रह्मश्रीयुत-को-सोमशेखरशास्त्रिवर्यैः सानुकम्पं विरच्य
वितीर्णया 'आमोद' समाख्यया व्याख्यया, तथा पं-श्रीभागवताचार्य
शिरोमणिभिः प्रणीतया विषमस्थलटिप्पण्या च संयोज्य बहुजनसाहाय्येन
कृतिमिमां कथमपि सफलामकार्षीदीश्वरानुकम्पया । अस्मिन् महत्यु-
द्यमे मनोवाक्कायैरत्यन्तमुपकृतवतां समितिः कृतज्ञतापुरस्सरं नतिततीः
समर्पयति.

इत्थं,

पं. श्री. रामनारायणाचार्यस्वामी, } कुप्पा-वेङ्कटप्पशास्त्री, शिरोमणिः
अध्यक्षः. } कार्यदर्शी.

MEMBERS OF THE KUSUMANJALI SAMITI.

1. Pushkaram - Sridharacharya, Khandal
Sri Ramavaikunta mutt, Pushkar.
2. Udali - Subbaramaiah,
Pallapalli (Nellore Dt.)
3. Killattur - Srinivasacharya,
Mukkur. (North Arcot Dt.)
4. W. Venkatanarasiah,
Dandigunta. (Nellore Dt.)
5. P. Bhagavatacharya, Sastri and Siromani,
Narangi, Yogasram, Kulva Dt. (Pombay Fy)

॥ श्रीः ॥

विदुषामभि सन्धयः

निश्चप्रचमेवैतद्विपश्चिदपश्चिमानां यत्किलाऽधुनोपलभ्यमानेषु न्यायग्रन्थेषु श्रीमदुदयनाचार्यप्रणीतोऽयं न्यायकुसुमाञ्जलिग्रन्थानमलङ्करोतीति । सोऽयमतिनिगूढभावभरिततया व्याख्यानसापेक्ष इत्यतिरोहितमेतत् । यद्यप्यस्य वर्धमानोपाध्यायप्रभृतिभिः प्रकाशादीन्युपनिबद्धान्येव व्याख्यानानि, तथापि तेषामतिविपुलशास्त्रार्थत्वान्मूलपेक्षया दूरहन्येव सम्पन्नान्याधुनिकानाम् । अतश्च मूलानुसार्येकं टिप्पणमपेक्षितमस्य ग्रन्थस्य । एवं स्थिते श्रीसोमशेखरशास्त्रिभिरामोदसमाख्यमेकं टिप्पणमुपनिबद्धय मत्समीपे प्रेषितमवलोकितञ्च । तदिदं टिप्पणमाधुनिकानामन्तेवासिनामत्यन्तोपकारकं भविष्यतीति सप्रश्रयमवेदयति ।

पिठापुरम्
१-७-१९४० }

श्रीपाद - लक्ष्मीनृसिंहशास्त्री
श्रीपीठिकापुरसंस्थानन्यायशास्त्रपण्डितः ।

सुमहानयमविस्मरणीयः सम्प्रसादः शिरोमणिपरीक्षायाः यत् ततः पूर्वं विस्मृतप्रायाः, अमृत्याश्च बहवो ग्रन्थाः तत्र पाठ्यत्वेन निर्दिष्टाः प्रचारपदवर्धमानधरोपिताः । तेषामन्यतमो न्यायकुसुमाञ्जलिनामको ग्रन्थः; यः खलु नैयायिकेष्वनन्यगामिनमाचार्यशब्दं प्रकृष्टतमं स्थानविशेषञ्चाप्युपगतेनोदयनार्येण विरचितः । पूर्वकर्तृकाणि तदीयव्याख्यानानि मूलग्रन्थादपि प्रौढतराणि नात्यन्तमुपकुर्वन्ति पङ्क्तिसमन्वयमपेक्षमाणानाम् । एतादृशानामुपकारायैव प्रवृत्तमिदं टिप्पणमस्मदीयकलाशालायां न्यायालङ्कारपण्डितैः श्रीमद्भिः सोमशेखरशास्त्रिभिः प्रणीतम् । आधुनिकेषु प्रथमतया कुसुमाञ्जलिसमन्वयप्रकारमात्मनः प्रदर्शितवन्त इमे नूनमभिनन्दनीयाः । तत्त्वबुभुक्षुः पण्डितवरेण्याः टिप्पणस्यास्य गुणानिव दोषानपि प्रदर्श्य न्यायकुसुमाञ्जलिपाठपरिशुद्धयै प्रयतन्तामिति प्रार्थयते ।

श्री नारसिंहसंस्कृतकलाशाला
चिद्दिगूढ
१५-७-१९४० }

बुधजनविधेयः,
श्री - ति - गु - वरदाचार्यः,
(Principal)

व्याख्यातुरावेदनम्

विदितचरमेवैतत्सर्वेषामपि विदुषां यत्किञ्च जगदेव दुःखपङ्कनिमग्नमुद्दि-
धीर्भुगवानक्षपादोऽष्टादशविद्यास्थानेष्वभ्यर्हिततमामान्वीक्षकौ प्रणिनायेति । तत्र
च प्रमाणप्रमेययोः स्वरूपसंवेदनमन्तरा दुःखपङ्कादुद्धरो दुःशक एवेति मत्वा
तदेवादावसूत्रयत् — 'प्रमाणप्रमेये' त्यादिना । तदेतत्सूत्रजातमवलम्ब्य भाष्य,
वार्तिक, तात्पर्यटीकापरिशुद्धयादयो बहवो न्यायग्रन्थाः प्रवृत्ताः । पश्चात् गते-
महति काले गङ्गेशोपाध्यायः प्राचीनपद्धतिमनुरुन्धान एव तत्र तत्र नवीनां सर-
णिमङ्गीकृत्य चिन्तामणिनामकं ग्रन्थराजमुपनिबबन्ध । तमवलम्ब्य दीधितिप्रभृ-
तयो बहवो नव्यन्यायग्रन्थाः प्रादुर्भूताः । एवं स्थिते प्राचीनन्याये नव्यन्याये
चाऽनितरसाधारणपाण्डित्यपरिकलितः सर्वैरपि विद्वद्भिः परमप्रामाणिकतयाऽभ्यु-
पगतोऽयमुदयनाचार्यः स्वीयन्यायपाण्डित्यस्येश्वरमननरूपतासम्पादनेन साफल्य-
मापादयितुकामः — 'न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् । उपासेनैव क्रियते
श्रवणानन्तरागते' त्यादिना स्वाशयं मुक्तकण्ठमुद्घोषितवान् । अनेन च पण्डित-
प्रवरेणोपनिबद्धेष्वपि बहुषु प्रबन्धेषु तेषां 'न्यायकुसुमाञ्जलि' रेव प्रकृष्टो ग्रन्थ
इति तदीयप्रचुरप्रचारेण निश्चेतुं शक्यते । अयं चोदयनाचार्यः कस्मिन् काले
कस्मिन् देशे कस्य राज्ञः सभामलञ्चकारेत्यादिकमन्यत्रान्यौर्विचारितमिति नेह प्रस्तूयते ।
अयं च कुसुमाञ्जलिग्रन्थः प्रमाणतर्काम्यामीश्वरप्रतिपादनपरो ग्रन्थकारस्य पाण्डिती-
प्रकर्षमुद्बुध्यन्नातिसंकुचितगूढाभिसन्धितया व्याख्यानसापेक्ष इति पुरातनैरेवोप-
निबद्धानि कतिचन व्याख्यानानि । तथापि 'हासदर्शनतो हासः' इति मूल-
कारोक्तनयेन तत्साहाय्येनाऽपि मूलार्थनिर्णयः क्लेशेनैव सम्पद्यते आधुनिकानाम् ।
सर्वमेवेदमाकलय्य, अल्पाऽल्पपक्षिषणेनापि मया विनेयेच्छामनुरुन्धानेनाऽनायासेन
मूलग्रन्थस्यार्थनिर्णयो भूयादितिदं टिप्पणमुपनिबद्धम् । यद्यपि ग्रन्थस्य सुमह-
त्वात्, बुद्धेरल्पत्वात्, देहस्य दुर्बलत्वात्, व्यासक्ततया चित्तस्य कार्यान्तरेषु,
प्रायेणाऽत्र प्रमादानामस्त्यवकाशः । तथापि यदि सहृदयाः सम्यगाकलय्य तत्त-
त्प्रमादस्थानानि सदयमुपादिशेयुस्तानुपदेशान् सबहुमानमङ्गीकृत्य मुद्रणान्तरे
शोधयामीत्यावेदयति सङ्ग्रहेण ।

नरसिंहसंस्कृतकलाशाला,

चि ट्टि गू डू रु .

२८ - ६ - १९४०.

सुजनविधेयः

कोल्लूरु - सोमशेखरशास्त्री.

शोधनिका.

पुटे. पङ्क्तौ. अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे. पङ्क्तौ. अशुद्धम्	शुद्धम्
प्रथमस्तबके -		चतुर्थस्तबके -	
३ १९ धर्मिण - धर्मिणि		९ २२ कत्वमेव - कत्वमेव	
५ ५ कार्यत्वादेः - कार्यत्वादेः		११ २५ योद्धेदा - योद्धेदा	
११ ८ तन्निराकरण - तन्निराकरण		२५ २२ पदप्रवृत्ति - पदाप्रवृत्ति	
११ १५ स्वकार्यपेक्षया-स्वकारणापेक्षया		३४ १ श्रुत्वव - श्रुत्वैव	
८ १८ रिक्तकारणत्वं - रिक्ते कारणत्वं		११ २४ वेत्य - वेत्य	
११ २० सिद्धावन्वय - सिद्धान्वय		४४ १९ व्याप्यस्य - अव्याप्यस्य	
११ २२ मुपादाय - मनुपादाय		४६ ४ व्यधिकरेण - व्यधिकरणेन	
२० १५ नुष्ठानगोचरेण-नुष्ठानगोचरेण		११ २४ पत्तेरुप - पत्तिरुप	
११ २३ पदेशन - पदेशेन		५२ २६ भावि - भाव	
२२ २ स्त्रीकारात् - स्त्रीकारात्		पञ्चमस्तबके -	
२५ १० तत्र किञ्चित्कर-तत्राकिञ्चित्कर		१ ७ प्रमाण्य - प्रामाण्य	
२८ २३ आधय - आधेय		षष्ठमस्तबके -	
२९ ५ यथाभूतैः - तथाभूतैः		३ २५ शरीराज - शरीरज	
३४ ४ भेदप्रहात् - भेदाप्रहात्		१२ २३ हनि - हानि	
४० १६ शिशुपान्तर - शिशुपावान्तर		२४ ७ युज्यते - प्रयुज्यते	
द्वितीयस्तबके -		२७ ९ बुद्धयप - बुद्धयुप	
५ ४ लिङ्ग - लिङ्ग		३१ २१ सुपेक्ष्य - मपेक्ष्य	
८ १६ हीनरुडो - हीनरुडो		३३ १७ स्मिन्नेव - स्मिन्नेव	
९ १७ विशेषणम् - विशेषणम्		३६ २२ युक्तय - युक्तय	
१५ २ गगन - गमन		४० १६ प्रतीत्य - प्रतीत्या	
१९ १५ इति । सुषु - इति सुषु		११ २० विषयकहेतुः - विषयकयत्नहेतुः	
२० १ स्यापोधे - स्योपोधे		४२ १५ वक्तुं नश - वक्तुं न	
२४ ६ अहारेत्रिस्य - अहोरात्रस्य		४४ १९ कार्यत्वेन - कार्यत्वेन	
२७ २ स्वन्थापीति - स्वन्थापीति		५६ २५ समाख्या - संख्या	
३२ २ देशेनैव - देशेनैव		५७ ८ तासमा - तत्समा	
तृतीयस्तबके -		दशमस्तबके -	
११ १० दास्य - दास्य			

श्रीहरिः औदयनश्चरितम् .

‘पुराणमितिहासश्च तथाख्यानानि यानि च ।

महात्मनाश्च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव तत्’ - भगवान् व्यासः ।

अथाऽत्र यथाप्राप्तं तत्रभवतां विश्वगुरुणा न्यायाचार्याणामुदयनाचार्याणां चरितं किञ्चिच्चर्चयामः । एते ‘कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जैनकादयः’ इति कर्मयोगशास्त्रे सश्रद्धमुदाहृतेन राजर्षिणाऽऽत्मनिष्ठेन जनकेन मानवं विधानमनुसृत्य प्रशासिते विदेहविषये दशमे उत्तरार्धे समुदपद्यन्त इति — ‘तर्काम्बराङ्कप्रमितेष्वतीतेषु शकान्ततः । वर्षेषूदयनश्चक्रं संक्षिप्तां लक्षणावलीमि’ति तदुक्त्यैवाऽवगच्छामः । न्यायमतप्रतिष्ठापनगौरवमेव । अत एव ‘न्यायाचार्या’ इत्युच्यन्ते । स्मर्यन्ते चैतन्नाम्नाऽतिगौरवेण नवीनैर्ग्रन्थकारैः । अतिकठिनैषां शैली । न्यायकुसुमाञ्जलिः, आत्मतत्त्वविवेकः, न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकापरिशुद्धिः, किरणावली, लक्षणावली, इत्येते ग्रन्था एभिः कृताः । तेषु ग्रन्थत्रयं न्यायानुबन्धि । अपरं ग्रन्थद्वयं वैशेषिकानुगतम् ।

न्यायकुसुमाञ्जलेः प्रतिपाद्यम् -

श्रीमता न्यायाचार्येण जगद्गुरुणा उदयनाचार्येण प्रणीतेऽनुपमे पञ्चस्तवकात्मके कुसुमाञ्जलिग्रन्थे प्रधानतया प्रतिपाद्यं किमिति जिज्ञासायां -

‘स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः ।

यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते’ इति बहुक्त्यैवाऽवगन्तुं शक्यम्, अत्र जगतोऽनिमित्तं कारणं परमात्मा प्रतिपाद्यत इति । ईश्वरनिराकरण-वृत्त्यां बुद्धितारतम्येण सम्भवदुत्तरोत्तरप्रकर्षा आचार्याकादामीमांसकं च वादिनां कुयुक्तस्तथाऽत्र समूलमुन्मूलिताः, यथा पुनस्तत्त्वं जिज्ञासमानानामाग्रहपिशा-चाणाक्रान्तानां प्रमाणशरणानां मनस्तदङ्कुरितं न भवेत् । इया च निरसनशैली । इमामनुभवन्ती विद्वांसश्चित्रीयन्ते । न केवलमेतावदेवाऽपिब्रह्ममूलदिग्धं चेतो युक्तिजलेन प्रक्षाल्येश्वरस्याऽऽस्पदतां नीतिम् । कृतकृत्यतां च नीता मानवाः । अहो कारणमाचार्यस्य । एवमाक्षय्यमानमपि येषां चेतः कर्मणां दुष्प्रवर्तयाऽऽश्रदामालिन्यं नो ज्ञाति, न च सर्वसुखानां मूलकन्दयोरीश्वरस्वरूपमिदं यो वास्पदतां गच्छति, शैलसाराशयान् दुर्भर्गास्तानपि संसारावर्तवेगादुद्धृत्य सुखमयः स्वर्गः ।

इति दयाळुः परमाणुकलेवरः परोरजाः परमात्मा प्रार्थितः । अहो परदुःखा-
ऽसाहिष्णुत्वमाचार्याणाम् । ‘सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
..... मा कश्चिदुःखभाग् भवेदि’ ति मानवधर्मनिष्ठत्वञ्च ।

न्यायदर्शनानुबन्धिषु ग्रन्थान्तरेष्वनुक्तान् कांश्चिद्विषयानिदं प्रथमतयाऽत्र
पश्यामः । तेषु प्राथम्यं प्रथमस्तबकस्यान्तिमे श्लोके प्रदर्शितः षण्णां दर्शनानां
समन्वयो भजते । समन्वयप्रकारश्चास्माभिरत्रैव निबन्धनान्तरे प्रादर्शि । स चावश्यं
तत्त्वबुभुत्सुभिरादौ विद्वद्भिर्द्रष्टव्यः । मते चास्मिन् कैश्चिद्देवान्तभाष्यकारैराहिता—
‘भगवद्भिः कपिलगौतमकणादैः प्रणीतानि तन्त्राण्यवैदिकानी’तिमतिः समूलं नाश-
मियादित्यस्माकं निश्चितं मतम् । वेदान्तसूत्रेषु भगवता व्यासेन यथा — ‘पत्युर-
सामञ्जस्यादि’ ति सूत्रे — एकदेशावस्थितेश्वरस्य सम्बन्धाधिष्ठानत्वाद्यनुपपत्तेः
जगत्कर्तृत्वमनुपपन्नम् , तथैव जडत्वात् स्वतन्त्रपरमाणुकारणवादोऽपि कैश्चिद्द्वौ-
द्धविशेषैरङ्गीकृतोऽनुपपन्न इत्येव परमाणुकारणवादनिराकरणेऽभिप्रेतं, न तु ईश्व-
राधिष्ठितपरमाणुवादोऽपि निराकृतः । वेदानां पौरुषेयत्ववादो निमित्तकारणवा-
दश्चेश्वरस्योभावप्युपपन्नाविति प्रदर्शयितुं प्रभवामस्तथापि विस्तरभयाच्चेह प्रपञ्चयते ।
अतो वैदिकेष्वेषु दर्शनेष्ववैदिकत्वमतिर्ज्ञानमेवाऽपि तु महानपराधः । आस्तां
तावत् । प्रकृतमनुसरामः ।

द्वितीयो विषयः — द्वैताऽद्वैतनिर्गुणत्वसगुणत्वादिविरुद्धार्थबोधिकानामौप-
निषदीनां श्रुतीनां सर्वासां प्रामाण्यसंरक्षणपुरस्सरं मध्यमं मार्गमाश्रित्य सामञ्जस्यम् ।

तृतीयो विषयः — वेदाद्युपदेशो घटादिसम्प्रदायश्चेश्वरप्रभव इति ।

प्राकृतः कश्चिन्नियमः, ‘अस्माकन्त्वि’ति श्लोके प्रतिफलितो दृश्यते । य
ईश्वरकृपायाः परिणामः । स च नियमः, तर्कस्य श्रद्धारूपेण ज्ञानस्य च भक्ति-
रूपेण परिणामः । अस्यामवस्थायां मनुजः कृतकृत्यो भवति । ‘अथ शिरोहृद-
येन सहैक्यं गच्छति । ‘मूर्धनमस्य संसीव्याऽथर्वा हृदयं च यदि’ ति अथर्ववेदः ।

ग्रन्थे गृहीता विषयास्तथा निर्णीताः यथा प्रतिवादिभिर्युक्तिसहस्रेणाऽप्य
न्यथयितुं न शक्येरन् । तेषु कांश्चिन्नीचैर्निर्दिशामः ।

प्रथमस्तबके — १. आकास्मिकत्ववादखण्डनपुरस्सरं कार्यकारणभावस्थापनम् ।

२. कार्यवैचित्र्यात् कारणवैचित्र्यस्थापनम् ।

३. अदृष्टसाधनम् ।
४. भूतचैतन्यवादखण्डनम् ।
५. सांख्यमतविवेचनम् ।
६. विभुपदार्थानां कारणत्वसाधनम् ।

द्वितीयस्तबके —

१. प्रमायाः परतः प्रामाण्यनिरूपणम् ।
२. शब्दानित्यत्वसाधनम् ।
३. सर्गप्रलयादेः सद्भावकथनम् ।
४. उपदेशस्येश्वरप्रभवत्वम् ।

तृतीयस्तबके —

१. ईश्वरासद्भावनिराकरणम् ।
२. उपमानस्यानुमानातिरिक्तत्वसाधनम् ।
३. शब्दस्यानुमानातिरिक्तत्वसाधनम् ।
४. अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वनिषेधः ।
५. अभावस्येन्द्रियग्राह्यत्वसाधनम् ।

चतुर्थस्तबके —

१. प्रमात्वनिर्णयः ।
२. प्राकट्यनिराकरणम् ।
३. शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तव्युत्पत्तिनिमित्तयोर्विवेचनम् ।

पञ्चमस्तबके —

१. ईश्वरसत्त्वे प्रमाणनिरूपणम् ।
२. विधिरूपविवेचनम् ।
३. श्रुतीनां तात्पर्यम् । इति

इत्थं यथामति कुसुमाञ्जलेः प्रधानप्रतिपाद्यमस्माभिः प्रदर्शितम् । 'यत्करोषी' ति भगवद्वाक्यात्तस्मै एव समर्पयामीमं निबन्धम् । प्रार्थयामि च पाठकान् कुसुमाञ्जलि-मकरन्दं भगवन्तमनुभूय शाश्वतिकं श्रेयः प्राप्नुवन्तु, संभूय वेदो विस्तार्यताञ्चेति ।

ॐ तमसो मा ज्योतिर्गमय

ज्येष्ठ, शु. ३

सं. १९९७ विक्रमस्य

इति

कश्चिदार्थः

श्रीहरिः

वैदिकषड्दर्शनानां समन्वयः

‘ ॐ तमसो मा ज्योतिर्गमय ’

‘ न हि विद्यासमं चक्षुः ’

वेदमाश्रित्य प्रवृत्तानि भीमांसा, वैशेषिकं, न्यायः, सांख्यं, योगः, वेदान्तश्चेतीमानि षड्दर्शनानां संभूय मनुष्यमभ्युदयं, निःश्रेयससिद्धिञ्चाऽवगमयन्तीति स्थितिः । कथमिमानि तदवगमयन्तीदं समन्वयप्रकारश्चैषामत्र संक्षेपतः प्रदर्शयामः । न ह्येषां समन्वयो वेदप्रतिपाद्यमर्थमविविच्य प्रदर्शयितुं शक्यो, ग्रहीतुं वा । अतो वेदपदप्रतिपाद्योऽर्थोऽल्पतः प्रदर्श्यते ।

अत्र प्रतिपाद्यमानोऽयं वेदार्थश्चिरन्तनोऽपि बहुतिथात्कालादार्याणां वेदार्थाऽऽलोचने प्रवृत्त्यभावात् प्रज्ञ इव प्रतीयात् । ‘ विद्यते ’ इति व्युत्पत्त्या वेदशब्देनोपलभ्यमानं पदार्थजातमुच्यते । पदार्थाश्च ऋक्सामयजुरथर्वमयाः । पदार्थेषु विद्यमाना ऋगादय एवं विविच्य ज्ञातुं शक्यन्ते । पदार्थेषु विद्यमानं मूर्त्यात्मकं पिण्डमेव ऋक् । ऋगनुरूपं तन्निगुणं तत्तेजोमण्डलमेव साम । ऋक्सामान्तःपाति गतिमत् प्राणतत्त्वमेव यजुः । एषामधिष्ठानपदार्थोऽथर्वा ।

यथाह भगवान् तिसिरिः —

‘ ऋग्भ्यो जातां सर्वशो मूर्तिमाहुः सर्वा गतिर्याजुषी हैव शश्वत् ।

सर्वं तेजः सामरूप्यं ह शश्वत् सर्वं हि ब्रह्मणा (अथर्ववेदेन) हैव सृष्टमि ’ ति । इमं ऋक्सामयजुरथर्वमयपदार्थात्मकं प्राकृतं नित्यं वेदं तप प्रभावादादिव्यचक्षुषो महर्षयः साक्षाच्चक्रुः । कृतसाक्षात्कारास्ते आविरभावयन्तस्तत्प्रतिकृतिभूतं शब्दात्मकं वेदम् । स वेदो याभिः शाखाभिः, यैःस्वरैः, यैश्छन्दोभिः, यैश्चैरनुगतोऽस्ति, ता एव शाखास्त एव स्वराः, तान्येव छन्दांसि, तान्येव चाङ्गान्यत्राप्यपश्यन् । सस्वरे, सश्छन्दसि, सशाखे, साङ्गे च विज्ञातेऽस्मिन् प्रकृतिरिव वेदैर्बयमपि विश्वनिर्माणे प्रभवामो, यज्ञविद्याया ज्ञातत्वात् । पदार्थानामुत्पत्तिरेव यज्ञपदार्थः । न हि यज्ञविदोऽविदितमप्राप्यञ्च किञ्चिदस्ति । तथाहि श्रूयते — ‘ ब्रह्मविद्याया ह सर्वं भविष्यन्तो मन्यन्ते ’ इति । स्मर्यते च — ‘ सेनापत्यञ्च राज्यञ्च

दण्डनेतृत्वमेव च । सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदहती 'ति । यद्यप्यस्यत्र वक्तव्यं बहु, तथापि विस्तरभयाद्विरमामः ।

प्रथमं मीमांसादर्शनम् —

तमिमं वेद (पदार्थ) माश्रित्येमानि षड्दर्शनानि प्रवृत्तानीत्युक्तम् । तेषु प्रथमतो मीमांसा प्रक्रमते । यः कोऽपि पदार्थ उत्पत्तिमारभ्य आ फलं क्रियामय एव । अतः प्राक् क्रियारूपस्यार्थस्य फलेन सह सम्बन्धो ज्ञातव्योऽथ च वक्तव्यः । अयमेव विधिः, प्रेरणा, नियोग इत्यभिधीयते । विधेर्धारणादेव मनुष्यः स्वाभीष्टं प्राप्नोतीत्यतो ध्रियमाणत्वाद्विधिधर्मः । अमुमेव भगवान् जैमिनिः — 'चोदना-लक्षणोऽर्थो धर्मः' इत्याह । धर्मं जिज्ञासमानानां विधेर्ज्ञानमपेक्षितम् । अतो मीमांसादर्शनं—धर्मं विधिं व्याचष्टे । मीमांसया जिज्ञास्यमाने धर्मे विशेषमनुपदं वदामः ।

द्वितीयं वैशेषिकदर्शनम् — मीमांसादर्शनं शब्दमाश्रित्य स्वविषयं धर्मं ज्ञापयति । यतः शब्दार्थावबुद्धौ, अतोऽर्थगतान् गुणादिधर्मान् वक्तुं, व्यष्टिशः पदार्थस्वरूपज्ञानाय च दर्शनान्तरमावश्यकम् । इमामावश्यकतां निर्वर्तयितुं वैशेषिकं दर्शनं प्रवृत्तम् । अस्मिन् दर्शने समष्टिशः पदार्थज्ञानाय सामान्यधर्मस्य, व्यष्टिशः परिचयाय विशेषतायाश्च निरूपणमावश्यकम् । सामान्यधर्मेण तेषां ज्ञानं, विशेषाख्यधर्मेण च परिचयः = अनुभवः । प्रतिपदार्थनिष्ठविशेषाख्यपदार्थस्य परिचायकत्वादस्य वैशेषिकमित्यभिधानम् ।

यथा मीमांसादर्शनम् — 'अथातो धर्मजिज्ञासे' त्यतः प्रारभ्यते, तथैव वैशेषिकदर्शनम् — 'अथातो धर्मं व्याख्यास्याम' इत्यतः प्रारभ्यते । मीमांसायामुच्यते—'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति । वैशेषिके च — 'यतोऽभ्युदय-नि श्रेयससिद्धिरि' ति । तयोर्विशेषस्त्वयम् — मीमांसादर्शनस्य विषयो धर्मो निष्पद्यमानः । वैशेषिकस्य च विषयो धर्मो निष्पन्नः । यथाविधि निष्पन्नो हि पदार्थोऽभ्युदयाय निःश्रेयसाय च कल्पतेऽतो निष्पन्नानां पदार्थानां गुणधर्मान् ज्ञात्वा यथाविध्युपयुज्य च तैर्लौकिकसमृद्धिः, निःश्रेयसस्य प्राप्तिश्च वैशेषिकदर्शनस्य लक्ष्यम् । येषां पदार्थानां प्रयोजनमस्माभिरनुभूतं तेषामदृष्टे प्रयोगोऽभ्युदयाय कल्पते । तथाहि पश्यति भगवान् कणादः 'दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाऽ-

भावे (अदृष्टे) प्रयोगोऽभ्युदयाये' ति । किं बहुना, वेदानां प्रामाण्यमभ्युदयाय पदार्थानां प्रयोगादेव । 'तद्वचनादान्नायस्य प्रामाण्यमि' ति हि तद्वर्शनम् । मीमांसायां पुनरान्नायस्य क्रियार्थत्वात् प्रामाण्यमुच्यते । तस्मादिदं निगमयितुं शक्यम्, निष्पद्यमानो धर्मः (पदार्थः) मीमांसाया विषयः, निष्पन्नश्च वैशेषिकस्येति । वैशेषिकं दर्शनं निष्पन्नानां पदार्थानां स्वरूपं स्पष्टं ग्राहयत् तेषामुपयोगमभ्युदयाय निःश्रेयसाय च विदधातीति ।

तृतीयं न्यायदर्शनम् —

मीमांसायां निष्पद्यमानान् पदार्थान् वैशेषिके च निष्पन्नान् पदार्थान् तत्त्वतो ज्ञातुं यावदुपायो न भवेत्, न भवेत्तावत्तयोः किमपि महत्त्वं प्रयोजनञ्च । अतस्तादृशं किञ्चिदर्शनान्तरमावश्यकं यत्तत्त्वज्ञानस्य निर्णयाय प्रवर्तेत । तस्मात् यथार्थज्ञानं विषयीकृत्य न्यायदर्शनं प्रवृत्तम् । न्यायदर्शनस्य प्रथमसूत्रे एव तत्त्वज्ञानं यथार्थानुभवो निःश्रेयसप्राप्तः कारणमित्यभिहितम् । द्वितीयसूत्रे च स्पष्टमिदमुक्तं — 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग' इति । संसारान्निवृत्तिरेव निःश्रेयसप्राप्तिरिति मीमांसावैशेषिकाभ्यामुक्तम् । न्यायदर्शनं पुनराभ्यां तत्त्वज्ञाना (स्वरूपज्ञाना) त् निःश्रेयसप्राप्तिः स्यान्नान्यथेत्यतो न्यायदर्शनं तत्त्वज्ञाने=स्वरूपज्ञाने व्याप्रियते ।

चतुर्थं सांख्यदर्शनम् —

न्यायदर्शनेन दुःखनिवृत्तये तत्त्वज्ञानात्मकोपायः प्रादर्शितः । सति तत्त्वज्ञाने दुःखं, बन्धनं, संसारः अपवृज्यते इति चाऽवाचि । सांख्यदर्शनेन पुनरिदं प्रदर्श्यते — 'दुःखनिवृत्तिरेवाऽन्यन्तपुरुषार्थो मनुजस्ये' ति ! दुःखस्याऽपि नैकाविधस्य, किन्तु त्रिविधस्य । तन्निवृत्तिरपि न देशकालपरिच्छिन्ना, अपि त्वपरिच्छिन्नाऽऽवश्यकी । इदं किल पश्यति भगवान् कपिलः— 'त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थ' इति । सर्वेषां दुःखानां समुच्छेदो विवेकादेव । विवेक एव दुःखोच्छेदस्य, तद्रूपायाः कृतकृत्यतायाश्च कारणं, नान्यत् । तथाहीदं दर्शनम् — विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यता नेतरान्नेतरादि' ति । सर्वदुःखोच्छेदाय विवेकोत्पादनं सांख्यदर्शनस्य विषयः । अस्मिन् दर्शने

गहनं विविच्य, आत्माऽनात्मनौ दर्शितौ । प्रकृत्यात्मभ्रान्तिश्च समूलमुन्मूलिता ।
तदिदमुच्यते ऽभियुक्तैः — ‘प्रकृत्यात्मभ्रान्तिर्गलति चिदचिद्विज्ञानधिये’ ति ।

पञ्चमं योगदर्शनम् —

सांख्यशास्त्रेण विविक्तात्माऽनात्मनो विवेकिनः संसारो दुःखमयः प्रतीयेत ।
तथाचाऽनुभूय भगवान् पतञ्जलिराह — ‘परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्ति-
विरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन’ इति । सर्वं दुःखमयं भासते ।
यतते च दुःखनिर्मोकाय प्रतिक्षणम् । अनन्तत्वात् दुःखानामेकैकशः कथमप-
सारयितुं शक्यन्ते? नैव । कुत इति चेत् ; नैतावान् कालो, न च शक्तिः । तेषा-
मपसारणस्यैक एवोपायः । स च विवेकपुरस्सरमात्मनिष्ठा, यस्यां स्थितो मनुजोऽ-
नामक्ततया पद्मपत्रमिवाऽम्भसा दुःखैर्नैव स्पृश्यते, पृथक्कुरुते चाऽऽत्मानं
दुःखेभ्यः । दुःखेभ्यः स्वात्मनः पृथक्करणमेव योगमार्गः, ज्ञानमार्गः, निवृ-
त्तिमार्गः इत्याभधीयते । स्वात्मनो दुःखानामपसारणश्च कर्ममार्गः, प्रवृत्तिमार्गः
इत्युच्यते । योगदर्शनं दुःखेभ्यः स्वस्य पृथक्करणमेव श्रेय इति मन्यते, सरल-
त्वादस्य मार्गस्य । अपरो मार्गो दुर्गः, दुःखानामनन्तत्वात्तेषां कल्पशतेनाऽध्य-
पसारणस्य दुष्करत्वात् । अतो योगदर्शनं केवलां=निर्दुःखामवस्थां प्राप्तुं ज्ञानमार्गं
इति, निवृत्तिमार्गं इति चाभिहितं योगमार्गं दर्शयति—‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोध’ इत्या-
दिना । संस्कारचितीनामाधिकरणं चित्तं, तन्निरोधो योग इति । सति निरोधे
द्वन्द्वेषु साम्यं गच्छति, ‘समत्वं योग उच्यते’ इति च भगवान् कृष्णः । अस्या-
मवस्थायामात्मा गुणातीतत्वाच्चिर्दुःखत्वाच्च केवलोऽविक्षुब्धश्च स्वस्वरूपे एव तिष्ठति ।
तथाहीमामवस्थां चरमां चरमसूत्रेण भगवान् पतञ्जलिः प्रादर्शयन् — ‘पुरुषार्थ-
शून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिती’ ति ।

षष्ठं वेदान्तदर्शनम् —

वेदान्तदर्शनमाह—‘इयमात्मनः केवलावस्था आनन्दमयी, नतु मुखोज्झिता ।
अस्यामवस्थायां संसारावस्थायामिव न किमपि हेयं भवतीति । यथाह भगवान् बाद-
रायणः—‘आनन्दमयोऽभ्यासात्, हेयत्वावषणाच्चे’ ति । अस्यामेवाऽवस्थायामात्मा
स्वनिमित्तकारणब्रह्मणि लीयते, तन्निष्ठो भवतीति यावत् । जीवस्य ब्रह्मनिष्ठतैव
मोक्षः । ‘तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादि’ ति भगवता सिद्धान्तितत्वात् । यस्मिन्

स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः ॥

यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते ॥ २ ॥

स एवाह्लादकत्वात्प्रसूनं । तदेवावान्तरवाक्यघटितत्वादञ्जलिः । मम चेतः
रमयतु = दुःखसामग्रीविहीनं करोतु ।

अथवा = ईशस्यपदयुगे रमयतु — तदेकाग्रं करोतु । कीदृशं चेतः ?
भृङ्गायमाणम् । मकरन्दे भृङ्ग इव दुःखविगमोपाये सत्तृष्णम् । अत एव
भ्रमन् = दुःखविगमोपायमनुसरन् । कीदृशः कुसुमाञ्जलिः ? सत्पक्षप्रसरः =
सति प्रामाणिके पक्षे सिधाधयिषितसाध्यधर्मके धर्मिणि प्रकर्षेण सरः = ज्ञानं यस्मा-
त्तादृशः । प्रामाणिके धर्मिणि साध्यसाधक इतिभावः । सतां = परामर्श-
कुशलानां, परिमलः = व्याप्तिः । तस्याः, प्रोद्धोः = साध्यसाधनयोः,
साध्याभावसाधनाभावयोर्वाऽबाधितत्वेन सत्तानिश्चयः । तेन, बद्धोत्सवः =
आनन्दजनक इत्यर्थः । विमर्दनेऽपि = न्यायविषयीभूतप्रमाणविरुद्धप्रमाण-
प्रदर्शनेपि । न विम्लानः = न कार्याक्षिप्तः तदवधूय स्वार्थसाधक एवेत्यर्थः ।
अमृतं = मोक्षः । तत्र, रसः = इच्छा । तस्याः, प्रस्यन्दः =
उत्पत्तिः । तदेव माध्विकं = मधु । तस्य भूः = उत्पत्तिस्थानं । किञ्च
ईशस्य पदयुगे, पद्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या प्रत्यायके प्रमाणतर्करूपे, निवेशितः
तद्विषये व्युत्पादितः । एष न्यायप्रसूनाञ्जलिरिति सम्बन्धः । एवञ्चात्राभिधेयः =
परमेश्वरः । तत्स्वरूपाङ्गगतिः प्रयोजनम् । मोक्षेच्छुरधिकारी । प्रतिपाद्य-
प्रतिपादकभावस्सम्बन्ध इति सूचितम् ।

नन्वीश्वरे प्रमाणव्युत्पादनस्य निष्फलत्वाद्व्यर्थोऽयं प्रयास इत्यत आह—
स्वर्गेति ॥ ईश्वरमननं मोक्षहेतुः । तच्च न तद्वोचरप्रमाणव्युत्पादनमन्तरा-
शक्योत्पत्तिकमिति तद्वोधकप्रमाणव्युत्पादनमपि भवति मोक्षोपयोगीत्याशयः ।
एतेन मननं मोक्षोपयोगि, निरूपणञ्च क्रियत इत्यसङ्गतमिति शङ्का निरस्ता ॥

इह - यद्यपि यं कमपि पुरुषार्थमर्थयमानाः, शुद्धबुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदाः, आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः, क्लेशकर्म-विपाकाशयैरपरामृष्टो निर्माणकायमाधिष्ठाय संप्रदायप्रद्योतकोऽनुग्राहकश्चेति पातञ्जलाः, लोकवेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्र-श्चेति महापाशुपताः, शिव इति शैवाः, पुरुषोत्तम इति वैष्णवाः, पितामह इति पौराणिकाः, यज्ञपुरुष इति याज्ञिकाः, निरावरुण इति दिगम्बराः, उपास्यत्वेन देशित इति मीमांसकाः, यावदुक्तोप-पन्न इति नैयायिकाः, लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाकाः, किं बहुना कारवोऽपि यं विश्वकर्मैत्युपासते, तस्मिन्नेवं जातिगोलप्रवरचरण-कुलधर्मादिवदासंसारं प्रसिद्धानुभावे भगवति भवे सन्देह एव कुतः? किं निरूपणीयम् । तथापि -

न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् ।

उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता ॥ ३ ॥

श्रुतो हि भगवान् बहुशः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेष्विदानीं मन्तव्यो भवति । 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इति श्रुतेः ।

“आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च

त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्” इति स्मृतेश्च ॥

ईश्वरे वादिनां विप्रतिपत्त्यभावेन न्यायपूर्वाङ्गभूतस्संशय एव नास्तीत्याक्षिपति - इहेति ॥ धार्मिण भगवति मनने विहिते, तत्प्रकाराकांक्षायां तत्र विप्रतिपत्त्या सन्देहोऽस्तीति तद्विचाररूपो न्याय आवश्यक - इति मनसि कृत्वा मननरूपो-पासनैव क्रियत इति सामाधत्ते - न्यायचर्चेति ॥ न्यायेन चर्चा न्यायचर्चा, अनुमितिरूपा उपासनैव क्रियत इति सम्बन्धः । यद्यपि संशयस्य न्यायाङ्गत्वं न न्यायकारणतया सम्भवति । तस्य लिङ्गपरामर्शमनः संशयं विनापि सम्भवात् ।

१. शुद्धः = देहादिशून्यः । बुद्धः = बोधे कर्ता कर्म वा । २. धर्माधर्मरहितः । ३. सर्वज्ञ इति सौगत । इति अ०. पा० । ४. नोदित इति पा० । ५. राजादिर्दृश्य-मानः । चतुर्भुजादिरूपा प्रतिमावेत्यर्थः ॥

तदिह संक्षेपतः पञ्चतयी विप्रतिपत्तिः । अलौकिकस्य परलोकसाधनस्याऽभावात् । अन्यथापि परलोकसाधनानुष्ठान-संभवात् । तदभावावेदकप्रमाणसद्भावात् । सत्त्वेपि तस्याप्रमाणत्वात् ।

नापि सहकारितया । शब्दपरामर्शादौ तस्य कारणत्वासम्भवात् । तथापि न्याये संशयोऽङ्गमिति संशयं विना यो न परितुष्येत् तेनापि 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इति श्रुत्या धर्मविषयक एव संशयो धर्मिविषयकन्यायप्रवृत्त्यङ्गमित्यास्थेयमिति विभावयस्तत्कारणं विशेषविप्रतिपत्तिमुपदर्शयति — तदिहेति ।

अलौकिकसामान्ये तावत् 'साक्षात्कारकारणोन्द्रियसन्निकर्षाश्रयत्वं प्रमेयत्वव्यापकं नवा ? अलौकिसन्निकर्षाजन्यजन्यसाक्षात्कारविषयत्वं प्रमेयत्वव्यापकं नवेतिवा बोध्यम् ॥ अलौकिकविशेषेत्वदृष्टे लौकिक-प्रत्यक्षाविषयगुणत्वसाक्षाद्याप्यजात्यधिकरणत्वमात्मगुणेषु वर्तते नवा ? परलोके तु सुखदुःखोभयजनकमच्छरीरातिरिक्तशरीरवानहं नवा ? इति । साधनेतु कार्य-पूर्ववर्तिनि तन्नियतत्वमस्ति नवा ? विशिष्टेतु अलौकिके परलोकसाधनत्वमस्तिनवा ? परलोकसाधने अलौकिकत्वमस्ति नवा ? इति विप्रतिपत्तिः ! अत्र कार्यकरणभावाभावे क्षित्यादिकर्तृतया नेश्वरसिद्धिः । परलोकाभावे तत्साधनयागादिद्रष्टुरभावेन तदुपदेशकतयापि नेश्वरसिद्धिः । अदृष्टाभावे तदधिष्ठातृतयापि नेश्वरसिद्धिरिति चार्वाकाभिप्रायः । अन्यथेति — अदृष्टादिसत्त्वेऽपि, अन्यथा — वेदानां-नित्यनिर्दोषत्वेन स्वतः प्रामाण्यावधारणात् । परतः प्रामाण्येऽपि कर्मयोगसिद्धसर्वज्ञपूर्वकत्वात्तेषां परलोकसाधनयागाद्यनुष्ठानसम्भवादित्यर्थः । तदभावेति ॥

वेदानां पौरुषेयत्वेपि कर्मयोगसिद्धसर्वज्ञपूर्वकत्वाङ्गीकोरणैवोपपत्तौ तत्कर्तृतया प्रत्यक्षादिबाधात् क्षित्यादिकर्तृतया वा नेश्वरसिद्धिरितिभावः ।

सत्त्वेपीति ॥ यथाकथञ्चिदीश्वरस्य सत्त्वेऽपि स न प्रमाणम् । प्रमाण-पदं हि भावकरणकर्तृव्युत्पत्त्या प्रमातृसाधनतदाश्रयेषु वर्तते । अनधिगता-बाधितार्थावगतिश्च प्रमा । तथाचेश्वरो यदि कर्ता स्यात्तदा प्रमावान्,

तत्साधकप्रमाणाभावाच्चेति ॥ तत्र न प्रथमः कल्पः । यतः —
सापेक्षत्वादनादित्वाद्वैचित्र्याद्विश्ववृत्तितः ।

तत्साधनेन्द्रियादिमान्, तत्समवायिकारणञ्च स्यात् । नचायं तथेति विपर्ययानु-
मानादित्यर्थः । अप्रमाणपुरुषवचः कश्चिद्व्याप्तीतिभावः ॥ तत्साधकेति ॥
कार्यत्वदेरुपाधिदुष्टत्वात् क्षित्यादेः कर्तृजन्यत्वमेव नास्तीतिभावः ॥ तत्राद्यस्तवकेन
प्रथमां विप्रतिपत्तिं निराकरोति तत्रेति । तेषु मध्ये न प्रथमः पक्षः । तथाहि —
कार्यकारणभावानभ्युपगमे परप्रतिपत्तिफलकवाक्यप्रयोगानुपपत्तिः । किञ्च यथा
यथा तनिराकरणाय प्रयत्नस्तथातथा तस्यैवापत्तेरिति व्याघात एवेति ॥
तथापि साधकंविना न तत्सिद्धिरितिचेत्तत्राह — सापेक्षत्वादिति ।
विवादपदस्य कार्यजातस्य सापेक्षत्वात् = कादाचित्कत्वादित्यर्थः । तच्च किञ्चि-
त्कालासम्बन्धित्वेति किञ्चत्कालसम्बन्धरूपं कार्याणां प्रत्यक्षमिदम् । एवञ्चा-
स्मादनन्तरमिदंभवति, एतदनन्तरमिदमेति प्रत्यक्षमेव कार्यकारणभावे प्रमाण-
मितिभावः । कार्यं सहेतुकं कादाचित्कत्वादित्यनुमानमपि कार्यकारणभाव-
सद्भावे मानमिति चार्थः ॥ ननु यदि हेतुस्सदातनस्स्यात्, तत्सापेक्षस्य कार्य-
स्यापि सदातनत्वापत्तिः । अथ हेतुरपि कादाचित्कस्त्वकार्यापेक्षयेतिचेत्तर्ह्यन-
वस्था । यदिच कादाचित्कोऽपिहेतुर्निर्हेतुकस्तद्वदेव कार्यस्यापि निर्हेतुकस्य
कादाचित्कत्वं भवत्वित्यत आह — अनादित्वादिति ॥ हेतोरपि कादाचित्कत्वं
स्वकारणकादाचित्कत्वादेव । प्रामाणिकीयमनवस्था बीजाङ्कुरवन्नदोषायेत्यर्थः ॥
ननूक्तरीत्या कारणसिद्धावग्येकमेकजातीयं वा कारणमस्तु कार्यजातस्य ।
तच्चास्माभिरेव शक्यज्ञानमिति न तदर्थमुपदेशापेक्षेत्यत आह — वैचित्र्या-
दिति ॥ एतेन भिन्नजातीयकारणानन्तरतथाभूतकार्यविषयकं प्रत्यक्षमेव
विचित्रसाधनसद्भावे मानमुक्तम् । अथवा — कार्यवैचित्र्यमेव कारणवैचित्र्यहेतु-
रुक्तः । उभयत्रापि यदि कारणमभिन्नमभिन्नजातीयं वा स्यात्तर्हि कार्यवै-
चित्र्यमाकस्मिकं स्यादिति तर्कसहकारी ॥ ननु तथापि दृश्यमानविचित्रहेतुकमेव
कार्यमस्तु । न तदर्थमदृष्टापेक्षेत्यत आह — विश्ववृत्तित इति ॥ विश्वेषां

प्रत्यात्मनियमानुक्तेरस्तिहेतुरलौकिकः ॥ ४ ॥

नखयं संसारोऽनेकविधदुःखमयो निरपेक्षो भवितुमर्हति । तदा-
हि, स्यादेव नस्यादेव वा, नतु कदाचित् स्यात् । अकस्मा-
देव भवतीति चेन्न

परलोकार्थितया यागादौ प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । परलोकसाधनत्वञ्च यागादी-
नामपूर्वमन्तरा न सम्भवतीति तज्जन्यादृष्टसिद्धिरितिभावः ।

ननु तददृष्टं भोग्यनिष्ठमुत भोक्तृनिष्ठम् ? अन्येऽपि किं प्रतिभोक्तृ-
नियतमुत साधारणमित्यत आह — प्रत्यात्मेति । भुक्तेः = सुखदुःखभोगस्य
प्रत्यात्मभिन्नत्वात्तदुपपादकं प्रतिभोक्तृनियतमेवादृष्टं कल्प्यत इत्यस्ति हेतुरलौकिक
इति प्रथमस्तबकार्यसंग्रहः ।

निरुक्तप्रत्यक्षानुमानयोरन्यथासिद्धिनिरासफलकर्तृकप्रदर्शनपूर्वकं सापे-
क्षत्वादितिकारिकांशं व्याकरोति — नहीत्यादिना । अनेकविधेति ॥
कार्यवैचित्र्यस्फोरणार्थम् । तच्च विचित्रादृष्टसाधने उपयुज्यते । निरपेक्ष-
इति । निरपेक्षत्वञ्च किञ्चित्पदार्थावधिकोत्तरत्वव्याप्यकालासम्बन्धित्वम् ।
असत्ख्यातिवादिनापि सांख्यवहारिकस्य सापेक्षत्वस्य स्वीकारान्न प्रतियोग्य-
प्रसिद्धिः । तर्कस्वरूपमाह — तदाही त्यादिना । अत्र निरपेक्षत्वेनाऽऽ-
पादकेन कादाचित्कत्वाभाव आपाद्यः । यद्ययं संसारो निरपेक्षस्यात्तर्हि
कादाचित्को नस्यादिति तर्काकारः । सच स्यादेव नस्यादेवेति पक्षद्वये पर्य-
वस्यति । एतेन निरपेक्षत्वेनैकेन व्याप्येन स्यादेव नस्यादेवेतिरूपं विरुद्धं
व्यापकद्वयं कथमापाद्यत इति शङ्का निरस्ता ।

कार्यकारणग्राहकमाने कादाचित्कभावः — निर्हेतुकः — भावत्वात्
व्योमवदिति सत्प्रतिपक्षं शङ्कते अकस्मादिति — अकस्मादेव भवतीत्यस्य,

१. संसारः = कार्यवर्गः । २. नैकविध इति पा० । तस्मिन् पक्षे, नैकविधः =
सर्वदा नैकरूपः, कादाचित्क इति भावः ।

हेतुभूतिनिषेधो न स्वानुपाख्यविधिर्न च ।

स्वभाववर्णना नैवमवधेर्नियतत्वतः ॥ ५ ॥

हेतुनिषेधे भवनस्यानपेक्षत्वेन सर्वदा भवनमविशेषात् । भवन-
प्रतिषेधे प्रागिव पश्चादप्यभवनमविशेषात् । उत्पत्तेः पूर्वं स्वयम-
सतः स्वात्पत्तावप्रभुत्वेन स्वस्मादिति पक्षानुपपत्तेः । पौर्वापर्य-
नियमश्च कार्यकारणभावः । न चैकं पूर्वमपरञ्च । तत्त्वस्य भेदा-
ऽधिष्ठानत्वात् । अनुपाख्यस्य हेतुत्वे प्रागपि सत्त्वप्रसक्तौ पुनः
सदातनत्वापत्तेः ॥

हेत्वभावे भवतीत्येकोऽर्थः । हेतुतो न भवतीत्यपरोऽर्थः । हेतुभिन्नात्
स्वस्मान्निरुपाख्याद्वा भवतीत्यन्योऽर्थः । अश्वकर्णादिशब्दवदकस्मात्पदं स्वभाव-
परम् । तथाच स्वभावः देव भवतीति वाऽर्थः । तान्सर्वानपि पक्षाभिराकरोति —
हेतुभूतीत्यादिना । अत्र च हेतुः - अवधेरित्यादि । नियतावधिकत्वं हेतुरिति-
भावः । कादाचित्कस्य कार्यमात्रस्य नियतावधिसम्बन्धित्वेनैव सतर्केण प्रत्य-
क्षेण विषयीकरणादित्यर्थः । तर्कमेवाह — हेत्विति । भवनस्य = सत्त्वस्य
तथाच हेतुनिषेधे कार्यस्य सदातनत्वे कादाचित्कत्वव्याघातप्रसङ्ग इति भावः ।
भवनस्येति । भवनस्य सदा प्रतिषेधे प्राक्पक्षादिव मध्येऽप्यभवनप्रसङ्गात्कादा-
चित्कभवनग्राहिप्रत्यक्षबाध इत्यर्थः ।

स्वस्मादेव कार्यं भवतीति तृतीयविकल्पं निराकरोति उत्पत्तेरिति ।
चतुर्थं निराकरोति — अनुपाख्यस्येति । यद्यप्यनुपाख्यस्य कार्यजनकत्वं न
प्रामाणिकमित्यनेनैवायं पक्षो निराकर्तुं शक्यते । तथापि दूषणान्तरमप्याह —
प्रागपीत्यादिना । अनुपाख्यस्य सार्वदिकत्वेन तन्मात्रसापेक्षस्य कार्यस्यापि
सार्वदिकत्वापत्तौ न कादाचित्कत्वनिर्बाह इति भावः ।

ननु कारणत्वसाम्येऽपि पटादीनां तन्वादिदेशवृत्तित्वमेव, न बेमादि-
देशवृत्तित्वमपीति यथा स्वभावादेव नियतदेशवृत्तित्वं तथा कार्यस्याहेतुत्वमेव

स्यादेतत् । नाऽकस्मादिति कारणनिषेधमात्रं वा, भवन-
प्रतिषेधो वा, स्वात्महेतुकत्वं वा, निरुपाख्यहेतुकत्वं वाऽभिधि-
त्तिसतमपित्वनपेक्ष एव कश्चिन्नियतदेशवन्नियतकालस्वभाव इति,
ब्रूमः । निरवधित्वे अनियतावधिकत्वे वा कादाचित्कत्वव्याघा-
तात् । नष्टोत्तरकालसिद्धित्वमात्रं कादाचित्कत्वं, किन्तु प्रागसत्त्वे-
सति । सावधित्वेतु स एव प्राच्यो हेतुरित्युच्यते । अस्तु प्राग-
भाव एवावधिरिति चेन्न । अन्येषामपि तत्काले सत्त्वात् । अन्यथा

तत्तत्कारणत्वाभिमतनियतोत्तरकालवृत्तित्वमेव, नतु कालान्तरवृत्तित्वमिति स्व-
भावादेव कादाचित्कत्वं स्यादिति शङ्कते अपित्विति ।

निरवधीनां गगनादीनां नियमेन कादाचित्कत्वस्वभावविरहान्निरवधिकत्व-
कादाचित्कत्वयोर्विरोधान्निरवधित्वे कादाचित्कत्वस्वभाव एव न स्यादिति परि-
हरति निरवधित्व इत्यादिना ॥ ननूत्तरकालसम्बन्धित्वं कादाचित्कत्वं । तच्च
निरवधित्वेऽप्याकाशादाविव स्यादित्यत आह नहीति । कादाचित्कत्वस्य तावन्मात्र-
रूपत्वे घटगगनयोः कादाचित्कत्वऽकादाचित्कत्वव्यवहारस्य लौकिकस्य विरोध
इति भावः ॥ ननु कार्यस्य सावधित्वमङ्गीक्रियते, न सहेतुकत्वमित्यत आह साव-
धित्वेति । अवधिहेतुपदयोः पर्यायत्वात्सावधित्वाङ्गीकारे सहेतुकत्वमप्यङ्गी-
कृतमेवेति भावः । ननु प्राचीनोऽवधिः प्रागभावएव, न भावोऽपि । तथा च न प्राग-
भावातिरिक्तकारणत्वं वर्तत इति शङ्कते अस्त्विति । किं प्रागभावकाले
भावान्तराणामसत्त्वादनवधित्वं, उत कार्येणानपेक्षणात् । तत्राद्यं परिहरति अन्ये-
षामपीति । भावान्तराणामप्यनन्यथासिद्धावन्वयव्यतिरेकवत्तयाऽवधित्वं निराबा-
धम् । अन्यथा प्रागभावस्यापि तन्नस्यादिति भावः । अन्यथेति । किञ्चिदनिरू-

१. न । निरवधित्व इति पा०, तस्मिन् पक्षे न किञ्चिदवधिमुपादाय कादाचित्कत्वं
निरूपयितुमशक्यम् । कदाचिदित्यस्यैवाऽभावे कादाचित्कत्वव्याघातात् । तत्रैवं कादाचि-
त्कत्वम् । नहि कस्मिंश्चिदेवदेशे सत्त्वं कारणापेक्षामनिरूप्य निरूपयितुं शक्यते । किन्तु
निरूपितं सत्, स्वाभाविकं, सहेतुकं वेति विमृश्यते । अस्तिचात्र सर्वत्र नियामको हेतुः ।
तथा चोन्मोचिता प्रतिबन्दीति भावः ॥

तस्यैव निरूपणानुपपत्तेः । तथाच न तदेकावधित्वमविशेषात् । इतर-
निरपेक्षस्य प्रागभावस्यावधित्वे प्रागपि तदवधेः कार्यसत्त्वप्रसङ्गात् ।
सन्तु ये केचिदवधयो, नतु तेऽपेक्ष्यन्त इति स्वभावार्थ इति चेत्—
नाऽपेक्ष्यन्त इति कोऽर्थः । किं न नियताः ? आहोस्विन्नियता
अप्यनुपकारकाः ? । प्रथमे धूमो दहनवद्दर्दभम्प्यवधीकुर्यात् । नियाम-
काऽभावात् । द्वितीये तु किमुपकारान्तरेण, नियमस्यैवाऽपेक्षार्थत्वात्,
तस्यैव च कारणात्मत्वात्, ईदृशस्य च स्वभाववादस्येष्टत्वात् । नित्य-
स्वभावानियमवदेतत् । नञ्चाकाशस्य तत्त्वमाकस्मिकमिति सर्वस्य किं

पितस्य प्रागभावस्य निरालम्बनत्वेन निरूपयितुमशक्यत्वेन घटादिप्राक्काले
कंपालादयस्तान्निरूपका अवश्यमङ्गीकर्तव्या इत्यर्थः ।

ननु प्रागभावनिरूपकस्याऽपि चक्षुरादेर्यथा न घटकारणत्वं तथा तन्नि-
रूपकभावांतरस्याऽपीत्यत आह — इतरेति । यद्ययं घटः प्रागभावान्याव-
धिको न स्यात्तर्हि सकलकालिकस्यादित्यर्थः । तथाच प्रागुक्तकादाचित्कत्व
व्याघातस्तदवस्थ एवेति भावः । द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति—सन्त्विति । प्राग-
भावादन्येषामवधित्वेऽपि तैर्घटादिसत्ताया अनियमनान्न तानि कारणानीत्यर्थः ।
प्रथम इति । यद्यग्निर्धूमकारणं न स्यात्तदा कथं धूमार्थी नियमतोऽग्निमुपादत्ते,
न रासभमिति प्रत्यक्षव्याघात इति भावः । द्वितीयेत्विति । नष्टुपकारव्याप्ता
कारणता, किन्तु स्वरूपविशेषव्याप्तैव सेति भावः । नियमस्यैवेति । नियता-
न्वयव्यतिरेकवज्जातीयस्यैवाऽपेक्षणीयपदार्थतया लोकप्रसिद्धत्वादिति भावः ।
नित्यस्वभावेत्यादि । यथा नित्यस्याऽऽकाशस्य स्वभावश्शब्दाश्रयत्वमाकस्मि-
कमप्याकाश एव वर्तते नान्यत्र, तथाऽऽकस्मिकत्वाविशेषेऽपि सदातनत्वमाका-
शादीनां, कादाचित्कत्वं घटादीनां स्वभावः । नन्वन्यधर्मोऽन्यस्येत्यर्थः । यदाहुः —

“नित्यसत्त्वा भवन्त्येके नित्यासत्त्वाश्च केचन । विचित्राः केचिदित्यत्र तत्स्व-

२. चकारश्चेदर्थकः । बह्यादीनां सत्त्वं एव धूमादयो भवन्तीति ईदृशस्वभाववादश्चे-
त्तदाऽस्माकमिष्यत एवेति भावः ।

न स्यादिति वक्तुमुचितमिति चेन्न-सर्वस्य भवतस्त्वभावत्वानुपपत्तेः । न ह्येकमनेकस्वभावं नाम । व्याघातात् । नन्वेवमिहाऽपि सर्वदा भवतः कादाचित्कत्वस्वभावव्याघात इति तुल्यः परिहारः । न तुल्यः । निरवधित्वेऽनियतावधित्वे वा कादाचित्कत्वव्याघातात् । नियतावधित्वे हेतुवादाभ्युपगमात् ।

भावो नियामकः ॥ बहिरूष्णो जलं शीतं समस्पर्शस्तथाऽनिलः । केनेदं रचितं तस्मात्स्वभावात्तद्व्यवस्थिति ” इति ॥

नच नियतदेशवृत्तिवञ्जितकालस्वभाव इत्यनेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । पूर्वं सापेक्षत्वादित्यत्र यथा परमाणुपरिमाणादीनां निरपेक्षत्वेऽपि नियतदेशवृत्ति-त्वमेवं घटादीनां नियतकालवृत्तित्वं स्यादित्यप्रयोजकत्वमाशङ्कितम् । अधुना तु कादाचित्कत्वस्वभावः—निर्हेतुकः — स्वभावत्वाञ्जित्यस्वभाववदिति सत्प्रतिपक्षत्व-माशङ्कितमिति भेदात् । समाधत्ते — न सर्वस्येति । एकनियतो धर्मस्वभाव इत्युच्यते । तद्यदि सर्वस्य सम्भवेत्तदाऽसाधारणत्वरूपं स्वभावत्वं व्याहन्येत । एकमेकस्यैव स्वभावो न त्वनेकस्येति भावः । नन्वेवमिति । आकास्मिकमप्याका-शत्वमाकाशस्यैव धर्मो न सर्वस्य, तत्त्वव्याघातादिति यथा विपरीतमनाशङ्कनीय-मेवमिहाऽपि कादाचित्कत्वस्वभावस्य निर्हेतुकत्वेऽपि सदातनत्वमनाशङ्कनीयम् । का-दाचित्कत्वस्वभावव्याघातादिति भावः । न तुल्य इति । कादाचित्कत्वस्वभाव-सिद्धौ, तद्विपरीतकल्पनायां व्याघातस्स्यात् । तत्सिद्धिश्च — निरवधित्वस्वभावत्वे वा ? सावधित्वस्वभावत्वे वा ? द्वितीयेऽप्यनियतावधित्वे, तद्विपर्यये वा ? तत्र प्रथमद्वितीययोराह — निरवधित्व इति । ये ये निरवधयोऽनियतावधयश्च भावा दृष्टास्तेषां नियमतः कादाचित्कत्वस्वभावविरहाञ्जिरवधित्वस्वभावस्याऽनियता-वधित्वभावस्य च कादाचित्कत्वस्वभावविरोधः । कादाचित्कत्वव्याघात इति । कादाचित्कत्वस्वभावव्याघात इत्यर्थः । तृतीये सम्प्रतिपत्तिमाह — नियताव-धित्व इति । वस्तुतस्वस्मिन्सतीदं भवति, असति नेति प्रत्यक्षेण नियतपूर्व-भावस्य ग्रहात्प्रत्यक्षमेव कारणत्वे मानम् । तस्य चानन्यथासिद्धत्वग्राहकस्तर्कस्या-

स्यादेतत् । उत्तरस्य पूर्वः पूर्वस्योत्तरो मध्यमस्य उभयमवधिरस्तु । दर्शनस्य दुरपहवत्वात् । त्वयाऽप्येतदभ्युपगन्तव्यम् । नहि भाववदभावेऽप्युभयाऽवधित्वमस्ति । तद्वद्भावेऽप्यनुपलभ्यमानैकैककोटिषु स्यात् । न स्यात् । अनादित्वात् ।

प्रवाहोऽनादिमानेष न विजात्येकशक्तिमान् ।

देवेत्यादिना दर्शित इति रहस्यम् । ननु प्रत्यक्षेण चेत्कारणसिद्धिर्न तवेष्टसिद्धिः । क्षित्यादौ कर्तुरदर्शनात्कर्तृत्वेनेश्वरासिद्धेः । नापि कादाचित्कत्वहेतुकेनानुमानेन तत्सिद्धिः । हेतोरसाधारणत्वात् । तथाहि — कार्यस्य सामग्रीनिरपेक्षत्वे सदातनत्वापत्तिः । नापि सामग्रीसापेक्षं कार्यम् । निरपेक्षायामसामग्र्याः कार्योपधायकत्वे तस्यास्सदातनतया पुनः कार्यस्य सदातनत्वप्रसङ्गात् । सामग्र्या अपि सामग्र्यन्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गः । तथाच सापेक्षनिरपेक्षाभ्यां व्यावृत्तं कादाचित्कत्वमसाधारणत्वाच्च साध्यसाधकम् । किञ्च प्रागभाववन्निरपेक्षाऽपि सामग्री यथा कादाचित्की तथा भावोऽपि घटादिस्स्यादिति प्रतिकूलतर्कपराहतश्च हेतुरित्याशयेन शङ्कते—स्यादेतदित्यादिना । उत्तरस्य = ध्वंसस्य, पूर्वः = घटादिः । पूर्वस्य = प्रागभावस्य, उत्तरः = घटादिः । मध्यमस्य = घटस्य, उभयं = ध्वंसः प्रागभावश्चेत्यर्थः । तथाच केचन पूर्वावधिका एव । केचनोत्तरावधिका एव । केचनोभयावधिकाश्च भवन्तीति भावः । एवमनङ्गीकारे दोषमाह — नहीति । अन्यथा प्रागभावप्रध्वंसयोरप्यनुपलभ्यमानपूर्वोत्तरावधिकरूपनाप्रसङ्ग इति भावः ।

उपसंहरति—तद्वदिति । तथाचावधिसिद्धावपि न तस्य प्राच्यत्वनियमसिद्धिरिति न तावता कारणसिद्धिरिति भावः । परिहरति—नस्यादनादित्वादित्यादिना । एष कार्यकारणप्रवाहोऽनादिमान् तत्तत्सामग्रीमानित्यर्थः । तत्तत्सामग्र्यपि स्वकारणपरम्पराधीनेति न तज्जन्यकार्यस्य सदातनत्वप्रसङ्गः । बीजाङ्कुरवत्प्रामाणिकीय-

१. विविधा जातिर्यस्य तद्विजाति । एका शक्तिर्यस्य तदेकशक्ति । विजाति चैकशक्ति च कारणं विजात्येकशक्ति । तद्वान् कारणप्रवाहो न भवतीति भावः ।

तत्त्वे यत्नवता भाव्यमन्वयव्यतिरेकयोः ॥६॥

प्रागभावोत्तरकालावधिरनादिः, एवं भावोऽपि घटादिस्स्यात् । अनुपलभ्यमानप्राकोटिकघटादिविषयं नेदमनिष्ठमिति चेन्न । तावन्मात्रावधिस्वभावत्वे तदहर्वत्पूर्वेद्युरपि तमवधीकृत्य तदुत्तरस्य सत्त्वप्रसङ्गात् । अपेक्षणीयान्तराभावात् । एवं पूर्वपूर्वमपि । भावे तदेव सदा-तनत्वम् । तदहरेवानेन भवितव्यमित्यस्य स्वभाव इति चेन्न । तस्याप्यहः पूर्वन्यायेन पूर्वमपि सत्त्वप्रसङ्गात् । तस्मात्तस्यापि तत्पूर्वकत्वमेवं मनवस्था न दूषणमिति भावः । अनादित्वञ्च ध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वम् । तत्तत्प्रागभावपरम्पराप्रतियोगित्वमिति यावत् ।

ननु यद्व्यक्तितो यत्कार्यं भवति सैव तत्कारणमस्तु । ननु कार्यजातीये कर्तृजातीयम् । एवमव्यवहितप्राक्कालिकव्यक्तेरेव कारणत्वपर्यवसाने यागादीनामकारणत्वाच्चालौकिकपरलोकसाधनसिद्धिः । न च नियतजातीयकार्यानुत्पत्तिरिति वाच्यम् । एकजातीयकार्यानुकूलशक्तिमत्त्वेन तदुपपत्तेरित्यत आह — न विजातीति ॥ विजातीयेष्वेकजातीयकार्यानुकूलशक्तिर्नास्ति । वक्ष्यमाणयुक्तेरिति भावः । कथं तर्हि विजातीये तृणादावग्निकारणत्वं ग्राह्यमित्यत आह — तत्त्व-इति । सामान्यविशेषाक्रान्तगोचरयोरन्वयव्यतिरेकयोर्निर्णये यत्नवता पुरुषेण भाव्यमित्यर्थः । सामन्ये विशेषे चान्वयव्यतिरेकौ सम्यगाकलयैव कार्यकारणभावो विनिश्चये इति भावः । एवं प्रवाहाऽनादित्वकथनेन हेतोः प्रतिकूलतर्कपराघातो निराकृतः । कादाचित्कत्वस्य सापेक्षव्यावृत्तत्वाभावप्रदर्शनेनाऽसाधारण्यमपि निरस्तमिति तु सारम् ।

यदुक्तं परेण 'प्रागभाववन्निरपेक्षापि सामग्री' त्यादिना, तन्निराकरोति—प्रागभावोहीत्यादिना कस्यचिदपूर्वस्य सम्भव इत्यन्तेन ग्रन्थेन । अनुपलभ्यमानपूर्वोत्तरावधिकयोः प्रागभावध्वंसयोः पूर्वोत्तरावधिकरूपेण भावोन्मज्जनापत्तिरेव बाधिका । न तु भावे तथाऽस्ति । किञ्चाऽनुपलभ्यमानप्राकोटिकतया भावरूपमपि कार्यं यदि पूर्वावधिः शून्यं स्यात्तदा प्रागभाववदेवाऽनादिरपि स्यात् ।

तत्पूर्वस्यापीत्यनादित्वमेव ज्यायो, नत्वपूर्वानुत्पादे कस्यचिदपूर्वस्य सम्भव इति ! तथापि व्यक्त्यपेक्षया नियमोऽस्तु, न जात्यपेक्षयेति चेन्न । नियतजातीयस्वभावताव्याघातात् । यदि हि यतः कुतश्चिद्भव-
मेव तज्जातीयस्वभावस्स्यात्, सर्वस्य सर्वजातीयत्वमेकजातीयत्वं वा स्यात् । एवं तज्जातीयेन यतः कुतश्चिद्भवितव्यमित्यस्य स्वभावः, तदा-

न चेष्टापत्तिः । अनुपलभ्यमानप्राक्कोटिकतयाऽनादिर्योभावस्तावन्मात्रावधिकत्वे कार्यस्य, अवधेरनादित्वेन कार्यस्याप्यनादित्वप्रसङ्गः । नचाऽनादिभावावधिकस्यापि कार्यस्य तदहरेव भवितव्यमिति स्वभाव इति वाच्यम् । भवन्मते कार्यमात्रस्यानुप-
लभ्यमानप्राक्कोटिकभावावधिकत्वेन तस्याप्यहः, तत्पूर्वस्य तत्पूर्वस्य च सदातनत्वा-
पत्तेर्दुर्भारत्वात् ! तस्मादागन्तुकादेव भावरूपादवधेः कार्यस्य कादाचित्कत्वं नि-
र्बाह्यम् । वस्तुतस्तूत्पत्तिगर्भकादाचित्कत्वनिर्बाहार्थमवधिस्वीकारः । न चोत्तरेणा-
वधिनियम्यत इत्यवधेः प्राच्यत्वनियतत्वसिद्धौ कारणत्वसिद्धिर्निराबाधेति हृदयम् ।
नत्वपूर्वेति । अपूर्वानुत्पादे = कार्यस्याऽऽगन्तुककारणघटितसामग्र्यजन्यत्वे, अपू-
र्वस्य नियतकालोत्पत्तिकस्य कार्यस्य सम्भवो नास्तीत्यर्थः । न विजात्येकेत्यादि-
कारिकांशं व्याकर्तुमुपक्रमते — तथापीत्यादिना । जात्यपेक्षया कारणत्वे निर-
स्ते व्यक्त्यपेक्षया कारणत्वं व्यभिचारेण सुनिरस्यमिति शङ्कितुरभिप्रायः । परिह-
रति — नियतेति ॥ कार्यनियतजातीयत्वे कारणजातिनियमस्य हेतुत्वादिति भावः ।

ननु स्वभावादेव कार्यं नियतजातीयमित्यत आह — यदीति । किमयं कार्यस्य स्वभावः, यद्विन्नजातीयेभ्योऽपि जायमानं सजातीयमेव भवति । उत कारणस्य, यद्विन्नजातीयमपि सजातीयमेव जनयति । आद्ये, कार्यपक्षकं तर्कद्वय-
माह — यदीति । घटो यदि पटजनकयावन्न्यस्यात्तर्हि पटजातीयस्या-
दिति सर्वजातीयत्वापादनम् । यदि घटभिन्नकार्यं यावद्वटजनकजन्यं स्यात्तर्हि
घटजातीयं स्यादित्येकजातीयत्वापादनमिति विवेकः । द्वितीये कारणपक्षकं तर्क-
द्वयमाह — एवमिति ॥ घटसामग्री यदि पटप्रयोजकयावद्रूपवती स्यात्तर्हि पट-
जातीयजननी स्यात् । एवं घटान्यकार्यसामग्री यदि घटप्रयोजकयावद्रूपवती-
स्यात्तर्हि घटजातीयजनिका स्यादिति क्रमेणाऽऽपादनीयमिति भावः ।

ऽपि सर्वस्मात् सर्वजातीयमेकजातीयं वा स्यात् । कथं तर्हि तृणारणि-
मणिभ्यो भवन्नाशुशुक्षणिरेकजातीयः? एकशक्तिमत्त्वादिति चेन्न । यदि
हि विजातीयेष्वप्येकजातीयकार्यकारणशक्तिस्समवेयान्न कार्यात्कारण-
विशेषः काप्यनुमीयेत । कारणव्यावृत्त्या च न तज्जातीयस्यैव कार्यस्य
व्यावृत्तिरवसीयेत । तदभावेऽपि तज्जातीयशक्तिमतोऽन्यस्मादपि तदु-
त्पत्तिसंभवात् । यावद्दर्शनं व्यवस्था भविष्यतीति चेन्न । निमित्तस्या-
ऽदर्शनात्, दृष्टस्य चानिमित्तत्वात् । एतेन सूक्ष्मजातीयादिति निरस्तम् ।
अवहरेरपि तत्सौक्ष्म्याद्धूमोत्पत्त्यापत्तेः । कार्यजातिभेदाभेदयोस्समवायि
भेदाभेदावेव तन्त्रं, न निमित्तासमवायिनी इति चेन्न । तयोरकारणत्व-
प्रसङ्गात् । नहि सति भावमात्रं तत्, किन्तु सत्येव भावः । न च

ननु यथेकजातीयकारणनियमादेव कार्यनियमस्तर्हि भिन्नजातीयेभ्यः कार-
णेभ्योऽभिन्नजातीयं कार्यं न स्यादिति शङ्कते — कथमिति । अत्र मीमांसक-
स्समाधत्ते — एकेति । कार्यानुपलब्धिलिङ्गकाऽनुमानद्वयभङ्गप्रसङ्गेन तन्निराक-
रोति — यदिहीति । यत्र भिन्नजातीयेभ्योऽभिन्नजातीयं कार्यं दृश्यते, तत्रैव
विजातीयेष्वेकजातीयकार्यानुकूला शक्तिस्वीक्रियते न तु सर्वत्र । एवं च न दोष
इति शङ्कते — यावदिति । परिहरति — निमित्तेत्यादिना । निमित्तस्य —
कारणतावच्छेदकरूपस्य, तृणादिष्वदर्शनात् । दृष्टस्य तृणत्वादेरनिमित्तत्वात्,
कारणतानवच्छेदकत्वादित्यर्थः । न च शक्तिरेव तथेति वाच्यम् । कारणत्वग्रहे
निश्चिते तत्कल्पनम् । अन्यथा रासभादेरपि तदापत्तेः । तत्कल्पने च कारणत्व-
ग्रह इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ।

प्राक्छांकेतं व्यभिचारं तृणादिष्वग्निकुवर्द्रूपत्वाख्याऽतीन्द्रियजातिविशेषाङ्गी-
कारेण ये परिहरन्ति तेऽपि निरस्ता इत्याह — एतेनेति । ननु तृणादयोऽग्नौ
निमित्तकारणम् । न खलु निमित्तकारणसाजात्यवैजात्याभ्यां कार्यसाजात्यवैजात्ये ।
किन्तु समवायिकारणादेवेति शङ्कते — कार्येति । तथापि तृणादावेकैकाभावे
ऽध्यग्नेर्भावाद्व्यभिचारेण तयोः कारणत्वमेव न स्यादित्याशयेन परिहरति —
तयोरिति । नहीति । व्यभिचारिणोऽपि कारणत्वापातादिति भावः । समवायिका-

जातिनियमे समवायिकारणमात्रं निबन्धनम् । अपितु सामग्री । अन्यथा द्रव्यगुणकर्मणामेकोपादानकत्वे विजातीयत्वं न स्यात् । नच कार्यद्रव्य-
स्यैषा रीतिरिति युक्तम् । आरब्धदुग्धैरेवाऽवयवैर्दध्यारम्भदर्शनात् ।

एतेनैवाऽपोहवादे नियमो निरस्तः । कार्यकारणभावाद्देत्यादि
विप्लवप्रसङ्गात् । तस्मान्निमित्तजातीयतास्वभावभङ्गेन व्युत्पत्त्यपेक्षयैव
नियम इति ^१ फूत्कारेण तृणादेरेव, निर्मन्थनेनारणेरेव, प्रतिफलित-
तरणिकिरणैर्मणैरेवेति प्रकारनियमवत्तेनैव व्यज्यमानस्य कार्यजाति-
भेदस्य भावात् । दृश्यते च पावकत्वाविशेषेऽपि प्रदीपः प्रासादोदरव्या

रणसाजात्यादिकमपि न कार्यसाजात्यादौ तन्त्रमित्याह—नचेति । अपित्विति ।
सामग्री च तृणादिघटिता भिन्नभिन्नैवेति भावः । नच कार्यमात्रेऽयं नियमः ।
किन्तु द्रव्य एवेति शङ्कते—नचेति । तत्रापि नियमभङ्गं दर्शयति—आरब्धेति ।
अग्निं प्रति तृणादीनां तृणाद्यन्यान्यत्वेन कारणत्वमिति बदतो व्यावृत्तिपदार्थवा-
दिनोऽपि मते कार्येण कारणानुमानभङ्गमितिदिशति — एतेनेति । नियमः =
अविनाभावः । वह्निं विनापि तदन्यस्मादपि धूमसम्भवेन ततो बह्व्यनुमाना-
सम्भवः । तत्रापि बह्वाविवाऽतद्व्यावृत्तिसत्त्वेन कारणत्वग्रहसम्भवादित्यर्थः ।

कार्यकारणभावासिद्धौ स्वभावनियमोऽपि दुरवगम इत्याह — कार्येति ।
कार्यानुपलब्धिप्रसङ्गरूपविपक्षबाधकर्तृसाध्यत्वात्तस्येति भावः । गत्यन्तराभावा-
द्व्यक्तीनामेव कारणत्वमित्युपसंहरति—तस्मादिति । बह्व्यवान्तरजातीये तृणा-
दीनां प्रत्येकं कारणत्वस्वीकारादेव सर्वं समञ्जसमिति समाधत्ते—फूत्कारेणेत्या-
दिना । प्रकारनियमः = सहकारिनियमः । तथाच तत्तद्बहिषु तत्तत्सहकारिविशेष-
सम्बन्धनियतवैजात्याङ्गीकारेण 'कथं भिन्नजातीयभ्योऽभिन्नजातीयं कार्यमि'त्यादि-
शङ्काया नावकाश इति भावः । वैजात्यसिद्धिं द्रवयति — दृश्यते चेत्यादीनां ॥

१. एकजातीयकार्यस्य विजातीयेभ्योऽपि दर्शनादपोहवादेऽपि कार्यकारणभावनियमो
चिराकृत इति वाऽर्थः । २. न इति अ०. पा०. । ३. एवकारो भिन्नक्रमः । तृणादेः—

एकमालोकमारभते, न तथा ज्वालाजालजटिलोऽपि दारुदहनो, न तराश्च कारीषः ॥

यस्तु तं नाऽऽकलयेत्, स कार्यसामान्येन कारणमात्रमनुमिन्यादिति किमनुपपन्नम्? एवं तर्हि धूमादावपि कश्चिदनुपलक्षणीयो विशेषः स्याद्यस्य दहनापेक्षेति न धूमादिसामान्याद्वहिसामान्यादिसिद्धिः । एतेन व्यतिरेको व्याख्यातः । तथाच कार्यानुपलब्धिलिङ्गभङ्गे स्वभावस्याप्यसिद्धेर्गतमनुमानेनेति चेत्, प्रत्यक्षानुपलम्भगोचरो जातिभेदो न कार्यप्रयोजक इति वदतो बौद्धस्य शिरस्येष प्रहारः । अस्माकन्तु यत्सामान्याक्रान्तयोर्न्ययोरन्यव्यतिरेकवत्ता तयोस्तथैव हेतुहेतुमद्भावनिश्चयः । तथाचाऽवान्तरविशेषसद्भावेऽपि न नो विरोधः । किं पुन-

विशेषस्यास्य दुरुहत्वेन सामान्यबुद्ध्यगोचरत्वेऽपि न क्षतिरित्याह—यास्त्विति । ननु तृणस्य वह्निविशेष इव बह्नेरपि भूमिविशेष एव कारणत्वं, न तु धूममात्र इति शङ्कया न कार्यात्कारणमात्रं काप्यनुमीयेतेति शङ्कते—एवं तर्हीति । बह्नेर्धूमविशेष एव प्रयोजकत्वाद्बह्व्यतिरेकाद्धूमव्यतिरेकोऽपि नानुमीयेतेत्याह—एतेनेति । पूर्वपक्षमुपसंहरति—तथाचेति । बौद्धानां स्वभावनियमो विपक्षबाधकमानवेदनीयः । बाधकमानञ्च कार्यमनुपलब्धिश्च । पूर्वोक्तदिशा तयोर्भङ्गे स्वभावनियमोऽपि न स्यात् । एवञ्चानुमानमात्रोच्छेदः । कार्यानुपलब्धिस्वभावैस्त्रिधैवानुमानाभ्युपगमादिति भावः । तदेतदूषणं प्रत्यक्षसिद्धं बजित्वसामान्यमङ्कुरस्य न प्रयोजकं, किन्त्वतीन्द्रियं कुर्वद्रूपत्वमिति वदतो बौद्धस्य, नास्माकमिति परिहरति—प्रत्यक्षेति ।

फूत्कारेणैवेत्यादिरीत्या योजनीयः । फूत्कारादेस्तृणादीनां नियमान्वितसामग्रीव्यङ्ग्याया जातेभेदो वर्तते । सामग्री भिद्यते कार्यं च न भिद्यत इति हि न सम्भवति । तथाचात्रानुमानप्रयोग इत्थम्—तार्णादिवह्नयः—वाह्नित्ववान्तरजातिभेदवन्तः—विलक्षणसामग्रीजन्यत्वात् । तैरुवर्त्यादिविलक्षणसामग्रीकप्रदीपवदिति । १. आक्षेपार्थं किं शब्दः ।

स्तार्णार्णदौ दहनसामान्यस्य प्रयोजकम् ? तृणादीनां विशेष एव नियतत्वादिति चेत् । तेजोमात्रोत्पत्तौ पवनो निमित्तम्, अवयवसंयोगोऽसमवायी, तेजोऽवयवाः समवायिनः । इयमेव सामग्री गुरुत्ववद्भूयसहिता पिण्डितस्य । इयमेव तेजोगतमुद्भूतस्पर्शमपेक्ष्य दहनं, तत्राऽपि जलं प्राप्य दिव्यं, पार्थिवं प्राप्य भौमम्, उभयं प्राप्यौदर्यमारभत इति स्वयमूहनीयम् । तथाप्येकमेकजातीयमेव वा किञ्चित्कारणमस्तु, कृतं विचित्रेण । दृश्यते ह्यविलक्षणमपि विलक्षणाऽनेकार्थकारि । यथा प्रदीप एक एव तिमिरापहारी, वर्तिविकारकारी, रूपान्तरव्यवहारकारीति चेन्न — वैचित्र्यात्कार्यस्य ॥

एकस्य न क्रमः कापि वैचित्र्यञ्च समस्य न ।

शक्तिभेदो नचाभिन्नः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥७॥

तृणादीनां विशेष एवेति । तत्राच्च सामान्यमाकस्मिकं स्यादिति भावः । पिण्डितस्य, सुवर्णस्येत्यर्थः । नन्वेतावता कारणमात्रे सिद्धेऽपि तस्यैकव्यक्तित्वेनैकजातीयत्वेन वाऽस्मदादिभिरेव ज्ञातुं शक्यमिति नेश्वरसिद्धिरिति सापेक्षत्वादित्यत्र सिद्धसाधनं शङ्कते — तथापीति । नचाविचित्रात्कारणद्विचित्रं कार्यमदृष्टचरमित्याह — दृश्यते हीति । तथाच तद्दृष्टान्तेनान्येषामपि विचित्रकार्याणामविचित्रकारणजन्यत्वमनुमेयमिति भावः । परिहरति — न वैचित्र्यादित्यादिना । दृष्टान्तेष्वविचित्रकारणजन्यत्वमसिद्धमिति भावः । कार्याणां क्रमः एकस्य कारणस्य सम्बन्धी नेत्यर्थः । कार्याणां वैचित्र्यं समस्य = एकजातीयस्य कारणस्य सम्बन्धि न । शक्तिविशेषोऽपि न कार्यवैचित्र्यहेतुः । यतो धर्म्यभिन्नस्तः । नच स्वभावविशेषादपि कार्यवैचित्र्यमुपपादयितुं शक्यम् । एकत्र कार्यजनने हेतुर्यत्स्वभावस्तदितरकार्यजननेऽपि तत्स्वभावो वाच्यः । अन्यथा एकस्य स्वभावभेदादनेकत्वप्रसङ्ग इति कार्यमात्रस्यैकस्वभावजन्यत्वादौक्यात् स्यादिति कारिकार्थः ।

१. स्वे स्वे कार्यविशेषे नियततयाऽङ्गीकारादिति भावः । एवञ्च अनुवृत्तं किमपि नास्तीत्याशयः ॥

न तावदेकस्मादनपेक्षादनेकम् । अक्रमात् क्रमवत्कार्यानुपपत्तेः । क्रमवत्तावत्कार्यकारणस्वभावत्वात्तस्य तत्तथा यौगपद्यदिति चेत् । अयमपि क्षणभङ्गे परिहारो, न तु सहकारिवादे । पूर्वपूर्वानपेक्षायां क्रमस्यैव व्याहतेः । क्रमनियमेत्वनपेक्षानुपपत्तेः । नाप्यनेकमविचित्रम् । यदि ह्यन्यूनमनतिरिक्तं वा दहनकारणमदहनस्यापि हेतुर्नासावदहनो दहनो वा स्यादुभयात्मको वा स्यात् । नचैवम् । शक्तिभेदादयमदोष इति चेन्न । धर्मिभेदाऽभेदाभ्यां तस्यानुपपत्तेः । असङ्कीर्णोभयजननस्वभावत्वादयमदोष इति चेन्न । नहि स्वाधीनमस्यादहनत्वम्, अपितु तज्जनकस्वभावाधीनम् । तथाच तदायत्तत्वादहनस्यापि तत्त्वं केन वारणीयम् ?

अक्रमादिति । क्रमप्रयोजकसहकारिविधुरादित्यर्थः । क्रमवादिति । यथा दीपः स्वभावविशेषादेव कार्ययौगपद्ये कारणम्, एवमक्रमोऽपि हेतुः क्रमिककार्योत्पादक इत्यर्थः । तत् = कार्यं, तथा = क्रमवादित्यर्थः । अयमपीति । क्षणभङ्गपक्षे कार्ययौगपद्यं कुतो नेति शङ्कायां, क्रमिककार्योत्पादनक्षमस्यैव क्षणस्योत्पादादिति परिहारो वक्तुं शक्यते । स्थैर्यपक्षे तु क्रमिकसहकार्यपेक्षां विना तादृशस्वभाव एवासिद्ध इति भावः । कारणवैचित्र्यानङ्गीकारे कार्यवैजात्यं न स्यादित्याह — नाप्यनेकमिति । दहनजनकस्यैव धर्मभेदमादायाऽदहनजनकत्वान्नैष दोष इति शङ्कते — शक्तिभेदादिति । धर्मभेदस्य धर्म्यभिन्नत्वे कार्यवैजात्यानुपपत्तिः । धर्मिभिन्नत्वे तस्यैव कारणान्तरत्वेनैककारणत्ववादानुपपत्तिरिति परिहरति — धर्मिभेदाभेदाभ्यामिति । ननु परस्परविलक्षणानेकस्वभावस्य कारणत्वमङ्गीक्रियत इति न दोष इति शङ्कते — असङ्कीर्णेति । कारणे दहने जनयितव्येऽदहनजनकत्वस्वभावोऽनुवर्तते न वा ? अनुवर्तते चेद्वैजात्यासिद्धिः । नानुवर्तते चेददहनजनकत्वस्वभावमतिक्रम्य स्वभावान्तरमाश्रित्य दहनजनकत्वाङ्गीकारे कारणस्यैकजातीयत्वव्याघात इति परिहरति — नहीत्यादिना ॥

१. कार्यमित्यधिकः पा०. । २. सहकारिसन्धिक्रमेणैकमेव तत्तत्कार्यं करोतीति सहकारिवादः । न तत्रायं बाध इति भावः ।

नहि तस्मिञ्जनयितव्ये नासौ तत्स्वभावः । तस्माद्विचित्रत्वात्कार्यस्य,
कारणेनापि विचित्रेण भवितव्यम् । नच तत्स्वभावतस्तथा । ततस्सह-
कारिवैचित्र्यानुप्रवेशः । न तु क्षणोऽपि तदनपेक्षस्तथा भवितुमर्हतीति ।
अस्तु दृष्टमेव सहकारिचक्रं, किमपूर्वकल्पनयेति चेन्न । विश्ववृत्तितः ।
विफला विश्ववृत्तिर्नो न दुःखैकफलाऽपि वा ।

दृष्टलाभफला नापि विप्रलम्भोऽपि नेदृशः ॥८॥

यदि हि पूर्वपूर्वभूतपरिणतिपरम्परामात्रमेवोत्तरोत्तरनिबन्धनं, न
परलोकार्थी कश्चिदिष्टापूर्तयोः प्रवर्तेत । नहि निष्फले दुःखैकफले वा
कश्चिदेकोऽपि प्रेक्षापूर्वकारी घटते, प्रागेव जगत् । लाभपूजाख्यात्यर्थ-
मिति चेत्—लाभादय एव किन्निबन्धनाः ? । न हीयं प्रवृत्तिः स्वरूपत
एव तद्धेतुः । यतो वाऽनेन लब्धव्यं, यो वै न पूजयिष्यति । स किम-
र्थम् ? ख्यात्यर्थमनुरागार्थञ्च । जनो दातरि मानयितरि च रज्यते ।
'जनानुरागप्रभवा हि सम्पद' इति चेन्न । नीतिनर्मसाचिवेष्वेव तदर्थं दाना-
दिव्यवस्थापनात् । त्रैविध्यतपस्विनो धूर्तबका एवेति चेन्न । तेषां दृष्ट-
सम्पदं प्रत्यनुपयोगात् । सुखार्थं तथा करोतीति चेन्न । नास्तिकैरपि

उपसंहरति — तस्मादिति । बौद्धमतेऽपि सहोत्पन्नविचित्रसहकारिस-
हितस्यैव विचित्रकार्यजनकत्वमित्याह — न तु क्षणोपीति । ननु दृष्टकारणमेल-
नामिकैव सामग्री विचित्रकार्यजननी, सा चास्माभिरेव शक्यज्ञानेति प्रकारा-
न्तरेण सिद्धसाधनमाशङ्कते — अस्त्विति । परिहरति — विश्वेति । प्रागेव,
सुतरामेवेत्यर्थः । निष्फलेऽपि नित्ये वैदिककर्मणि प्रवृत्तिरस्तीत्याशङ्क्य सोपहासं

१. यागादिषु विश्वस्य = जगतः प्रवृत्तिर्दृश्यते । न सा निष्फला । नापि दुःखै-
कफला । विश्ववृत्तित्वादेव । दृष्टपूजादिफलाऽपि सा न भवति, स्वरूपतोऽहेतुत्वात् ।

२. भूतानां परिणतिः कार्यं, तत्परम्परा । उप्तं बीजमङ्कुरं जनयति । तत् सस्यं, तद्
त्रीष्टादिकमिति दृष्टमेव पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरं प्रति कारणमिति यद्युच्येत्यर्थः । अथवा भूता-
नां सहकारिणां परिणतिः = साकल्यम् ।

तथा करणप्रसङ्गात् । सम्भोगवत् । लोकव्यवहारसिद्धत्वादफलमपि क्रियते, वेदव्यवहारसिद्धत्वात् सन्ध्योपासनवदिति चेद्—गुरुमतमेतन्न तु गुरोर्मतम् । ततो नेदमनवसर एव वक्तुमुचितम् । वृद्धैर्विप्रलब्धत्वाद्बालानामिति चेन्न । वृद्धानामपि प्रवृत्तेः । नच विप्रलम्भकाः स्वात्मानमपि विप्रलभन्ते । तेऽपि वृद्धतरैरित्येवमनादिरिति चेत् । न तर्हि विप्रलिप्सुः कश्चिदत्र, यतः प्रतारणशङ्का स्यात् । इदं प्रथम एव कश्चिदनुष्ठायापि धूर्तः पराननुष्ठापयतीति चेत्—किमसौ सर्वलोकोत्तर एव, यः सर्वस्वदक्षिणया सर्वबन्धुपरित्यागेन सर्वसुखाधिमुखो ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया वा केवलपरवञ्चनकुतूहली यावज्जीवमात्मानमवसादयति । कथञ्चैनमेकं प्रेक्षाकारिणोऽप्यनुविदध्युः । केन वा चिह्नेनायमीदृशस्त्वया लोकोत्तरप्रज्ञेन प्रतारक इति निर्णीतः ? । नह्येतावतो दुःखराशेः प्रतारणसुखं गरीयः । यतः पाखण्डाभिमतेष्वप्येवं दृश्यत इति चेन्न । हेतुदर्शनाऽदर्शनाभ्यां विशेषात् । अनादौ चैवम्भूतेऽनुष्ठाने प्रतायमाने प्रकारान्तरमाश्रित्यापि बहुवित्तव्ययायासोपदेशमात्रेण प्रतारणा स्यात्, नत्वनुष्ठानागोचरेण कर्मणा । अन्यथा प्रमाणविरोधमन्तरेण पाखण्डित्वप्रसिद्धिरपि न स्यात् ॥

अस्तु दानाध्ययनादिरेव विचित्रो हेतुर्जगद्वैचित्र्यस्येति चेन्न । क्षणिकत्वादपेक्षितस्य कालान्तरभावित्वात् ॥

परिहरति—गुरुमतीमिति । प्रभाकरमतमित्यर्थः । गुरोः, नैथ्यायिकवृद्धस्येत्यर्थः । निष्फले विधिशतेनाऽपि प्रवर्तयितुमशक्यत्वान्नित्येऽपि फलमङ्गीकर्तव्यम् । तथाच गुरुमतमनुचितमेवेति भावः । ननु दृष्टफलनिरपेक्षा पाषण्डप्रवृत्तिरपि परलोकफला स्यादिति शङ्कते—यत् इति । पाषण्डप्रवृत्तिः कर्मलाघवेन सुखावस्थानरूपदृष्टफलैवेति परिहरति — हेत्विति । अवैदिकैरेव बहुवित्तव्ययाऽयासोपदेशन प्रतारणा क्रियते नत्वास्तिकैरित्याह — अनादाविति । अन्यथेति । अन्यथा = वैदिकमतस्याप्रामाणिकत्वं इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण सिद्धसाधनं शङ्कते—अस्त्विति । परिहरति — क्षणिकत्वादित्यादिना । अतिशयं अदृष्टरूपव्यापारमन्तरा, चिर-

चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना ।

सम्भोगो निर्विशेषाणां न भूतैः संस्कृतैरपि ॥ ९ ॥

तस्मादस्त्यतिशयः कश्चित् । ईदृशान्येवैतानि स्वहेतुबलायाता-
नि । येन नियतभोगसाधनानीति चेत् । तदिदममीषामतीन्द्रियं रूपं सह-
कारिभेदो वा ? । नतावदैन्द्रियकस्यातीन्द्रियं रूपम् । व्याघातात् ।
द्वितीयेत्वपूर्वसिद्धिः । सिद्ध्यतु भूतधर्म एव गुरुत्वादिवदतीन्द्रियः ।
अवश्यं त्वयाप्येतदङ्गीकरणीयम् । कथमन्यथा मन्त्रादिभिः प्रतिबन्धः ।
तथाहि—करतलानलसंयोगाद्यादृशादेव दाहो दृष्टस्तादृशादेव मन्त्रादि-
प्रतिबन्धे सति दाहो न जायते । असति तु जायते । तत्र न दृष्टवैगुण्य-
मुपलभामहे । नापि दृष्टसाद्रूप्येऽदृष्टवैगुण्यं सम्भावनीयम् । तस्यैताव-
न्मात्रार्थत्वात् । अन्यथा, कर्मण्यपि विभागः कदाचिन्न जायेत ।
नच प्रतिबन्धकाभावविशिष्टा सामग्री कारणम् । अभावस्याकारण-
त्वात् । तुच्छोह्यसौ । प्रतिबन्धकोत्तम्भकप्रयोगकाले च तेन विनापि
कार्योत्पत्तेः । प्राक्प्रध्वंसादिविकल्पेन चाऽनियतहेतुकत्वापातात् । अकि-

ध्वस्तं कर्म फलाय नालमित्यर्थः । नन्वदृष्टसिद्धावपि भूतधर्म एव तदस्त्वित्यत्र
प्रत्यात्मनियमाद्भुक्तेरिति हेतुं व्याचष्टे — सम्भोग इति । संस्कृतैरपि शरीरे-
न्द्रियादिभूतैर्निर्विशेषाणामात्मनां, सम्भोगः = सम्यग्भोगः, विचित्रसुखदुःख-
भाक्त्वं न स्यात् । भूतानां साधारणत्वादिति भावः ।

ननु स्वहेतुबलोत्पन्नस्वरूपविशेषवन्ति शरीरादीन्येव नियतात्मभोगसाधना-
नीति शङ्कते — ईदृशानीति । अत्र द्विधा विकल्प्य, आद्ये व्याघातः, द्वितीये
स्वाभिमतसिद्धिरिति परिहरति — तदिदमिति । अदृष्टस्य भूतधर्मत्वं शङ्कते —
सिद्ध्यत्विति । गुरुत्वादिवदित्यत्रादिपदेन मीमांसकमतसिद्धशक्तिपरिग्रहः ।
शक्तावर्थापत्तिं प्रमाणयति — तथाहीत्यादिना । प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं
निराकरोति — नचेति । तुच्छ इति । तुच्छत्वं विध्यगोचरत्वं । मणिमन्त्रादीनां
प्रतिबन्धकत्वान्यथानुपपत्तिरपि शक्तिसाधिकेति द्वितीयामर्थापत्तिमाह — अकि-

श्चित्करस्य प्रतिबन्धकत्वायोगात् । किञ्चित्करत्वे चाऽतीन्द्रियशक्तेः स्वीकारात् । मन्त्रादिप्रयोगे चेतरेतराभावस्य सत्त्वेऽपि कार्यानुदयात् । अतोऽतीन्द्रियं किञ्चिदाहानुगुणमनुग्राहकमग्नेरुन्नीयते यस्यापकुर्वतां प्रतिबन्धकत्वमुपपद्यते । यस्मिन्नविकले कार्यं जायते । यस्यैकजातीयत्वादनियतहेतुकत्वं निरस्यत इति ॥ अत्रोच्यते ।

भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतः ।

प्रतिबन्धो विसामग्री तद्धेतुः प्रतिबन्धकः ॥ १० ॥

नह्यभावस्याकारणत्वे प्रमाणमस्ति । नहि विधिरूपेणासौ तुच्छ इति स्वरूपेणापि तथा, निषेधरूपाऽभावे विधेरपि तुच्छत्वप्रसङ्गात् । कारणत्वस्य भावत्वेन व्याप्तत्वात्तन्निवृत्तौ तदपि निवर्तत इति चेन्न । परिवर्त्तप्रसङ्गात् । अन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य च कारणत्वनिश्चयहेतोर्भाववदभावेऽपि तुल्यत्वात् । अभावस्यावर्जनीयतया सन्निधिर्न तु-

श्चित्करस्येत्यादिना । शक्त्यङ्गीकारे प्रयोजनान्तरमाह — यस्येति । व्यभिचारेण तृणादीनां कारणत्वमनुपपद्यमानमनुगतसामर्थ्यरूपां शक्तिं साधयतीति भावः । प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वाङ्गीकारेणैवोपपत्तौ नातिरिक्ता शक्तिस्सिद्धयतीत्याशयेनाभावस्य कारणत्वमादौ व्यवस्थापयति—अत्रोच्यत इत्यादिना । भावो यथाऽन्वयव्यतिरेकशालित्वेन कारणमेवमभावोऽपि कारणमित्यर्थः । कार्यवदिति दृष्टान्तोपन्यासः । अयं भावः — कारणत्वं यदि भावत्वनियतमेवस्यात्तर्हि कार्यत्वमपि तन्नियतमेवेत्यभावस्य कार्यत्वमपि न स्यादिति । द्वितीयमर्थपात्तिं निराकरोति — प्रतिबन्ध इति । सामर्थ्यन्तर्गतस्य मन्त्राद्यभावस्य, विगमो मन्त्रादिरूपः, सैव विसामग्री प्रतिबन्धः । तद्धेतुः = तत्प्रयोक्ता पुरुषः प्रतिबन्धकः । तथाच शक्त्यनङ्गीकारेऽपि प्रतिबन्धकस्य किञ्चित्करत्वं नानुपपन्नमिति भावः । अभावस्य कारणत्वमेव द्रढयति—नहीत्यादिना । वस्तुतस्त्वनुपलब्धेरभावज्ञाने, विहिताकरणस्य प्रत्यवाये, निर्दोषत्वस्य वेद-

हेतुत्वेनेति चेत्, तुल्यम् । प्रतियोगिनमुत्सारयतस्तस्यान्यप्रयुक्तस्स-
न्निधिरिति चेत्, तुल्यम् । भावस्याभावोत्सारणं स्वरूपमेवेति चेदभा-
वस्यापि भावोत्सारणं स्वरूपान्नातिरिच्यते । तस्माद्यथा भावस्यैव
भावो जनक इति नियमोऽनुपपन्नस्तथा भाव एव जनक इत्यपि ।
को ह्यनयोर्विशेषः । प्रतिबन्धकोत्तम्भकप्रयोगकाले तु व्यभिचारस्तदा
स्यात्, यदि यादृशे सति कार्यानुदयस्तादृश एव सत्युत्पादः स्यात् !
नत्वेवं तदापि प्रतिपक्षस्याभावात् । असत्प्रतिपक्षो हि प्रतिबन्धकाभि-
मतो मन्त्रः प्रतिपक्षः । स च तादृशो नास्त्येव । यस्त्वस्ति, नासौ
प्रतिपक्षः । तथापि विशेष्ये सत्येव विशेषणमात्राभावस्तत्र, स चोत्त-
म्भकमन्त्र एवेत्यन्यैव सामग्रीति चेन्न । विशिष्टस्याप्यभावात् । नहि
दण्डिनि सत्यऽदण्डानामन्येषां नाभावः, किन्तु दण्डाभावस्यैव केव-
लस्येति युक्तम् । यथाहि केवलदण्डसद्भावे उभयसद्भावे द्वयाभावे
वा केवलपुरुषाभावस्सर्वत्राविशिष्टस्तथा केवलोत्तम्भकसद्भावे प्रति-
बन्धकोत्तम्भकसद्भावे द्वयाभावे वा केवलप्रतिबन्धकाभावोऽविशिष्ट
इत्यवधार्यताम् । अथैवम्भूतसामग्रीत्रयमेव किं नेष्यते ? कार्यस्य
तद्व्यभिचारात् । जातिभेदकल्पनायाश्च प्रमाणाभावात् । यथोक्तेनैवो-
पपत्तेः । भावे वा काममसावस्तु । का नो हानिः । प्राक्प्रध्वंसविक-
ल्पोऽपि नानियतहेतुकत्वापादकः । यस्मिन् सति कार्यं न जायते
तस्मिन्नसत्येव जायते इत्यत्र संसर्गाभावमात्रस्यैव प्रयोजकत्वात् ।

प्रामाण्यज्ञाने, कारणत्वस्य मीमांसकैरप्यङ्गीकृतत्वेन, अभावस्य कारणत्वानभ्युप-
गमः सिद्धान्तविरुद्ध इति हृदयम् । उक्तेजकाभावविशिष्टमप्यादीनां प्रतिबन्ध-
कत्वं, तदभावस्य कारणत्वम् । तथाचोत्तम्भकप्रतिबन्धकसद्भावे कार्योत्पत्तावपि न
व्यभिचारः, विशिष्टाभावस्यानपायादित्याह — प्रतिबन्धकेत्यादि । ननु विशेष-
णाभावविशेष्याभावोभयाभावघटितसामग्रीत्रयं हेतुरस्तु । किं विशिष्टाभाव-
कल्पनयेत्याशङ्क्य व्यभिचारेण निराकरोति — अथेति । प्राक्प्रध्वंसाभावविक-
ल्पेन प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं नास्तीति शङ्कां निराकरोति — प्राक्प्रध्वंसे-

यस्तु संसर्गाभावतादात्म्यनिषेधयोर्विशेषमनाकलयाभितरेतरा-
भावेन प्रत्यवतिष्ठते, स प्रतिबोधनीयः । तथाप्यभावेषु जातेरभावात्
कथं त्रयाणामुपग्रहः स्यात्, अनुपगृहीतानाञ्च कथं कारणत्वावधा-
रणमिति चेत् । माभूज्जातिः । नहि तदुपगृहीतानामेव व्यवहाराङ्गत्वम् ।
सर्वत्रोपाधिमद्वयवहारविलोपप्रसङ्गात् । एतेन 'प्रतिबन्धके सत्यपि तज्जा-
तीयस्यान्यस्याऽभावसम्भवात् कार्योत्पादप्रसङ्गः, अनुत्पादे वा ततो-
ऽप्यधिकं किञ्चिदपेक्षणीयमस्ती'ति निरस्तम् । यथाहि 'तज्जातीये
सति कार्यं जायते, अर्थादसति न जायते' इति स्थिते तद्भावेऽपि
तज्जातीयान्तराभावान्न भवितव्यं कार्येणेति न, तथैतदपि, अनुकूल-
वत् प्रतिकूलेऽपि सति तज्जातीयान्तराभावानामकिञ्चित्करत्वादिति ।
यत्रकिञ्चित्करस्येति, तदप्यसत् । सामग्रीवैकल्यं प्रतिबन्धपदार्थो
मुख्यः । स चात्र मन्त्रादिरेव । न त्वसौ प्रतिबन्धकः । ततः किं ?
तस्याकिञ्चित्करत्वेन । तत्प्रयोक्तारस्तु प्रतिबन्धारः । तेच किञ्चि-
त्करा एवेति किमसमञ्जसम् ?

ये तु व्युत्पादयन्ति, 'कार्यानुत्पाद एव प्रतिबन्ध' इति । तैः

त्यादि । प्रतिबन्धकसत्त्वे प्रतिबन्धकस्यान्योन्याभावसत्त्वेऽपि कार्यानुदयादिति
प्रदर्शितम्, प्रतिबन्धकाभावकारणत्वे व्यभिचारं निराकरोति — यस्त्विति ।
प्रतिबोधनीय इति । प्रतिबन्धा बोधनीय इत्यर्थः । प्रतिबन्दी च प्रतिबन्धक-
सत्त्वेऽपि तदन्योन्याभावमादाय यदि कार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्युच्यते, तदा सामग्री
सत्त्वेऽपि तदन्योन्याभावमादाय कार्यानुत्पादः किं न स्यादिति । प्रतिबन्धकसा-
मान्याभावस्य कारणत्वाङ्गीकारेण विशेषाभावमादाय व्यभिचारशङ्का निरस्ते-
त्याह — एतेनेति । कार्यानुत्पादहेतुतया मन्त्रादीनामेव प्रतिबन्धकत्वम्, न तु
पुरुषस्येत्याशङ्क्य निराकरोति — येत्विति । कारणाभावात्कार्याभाव इति

१. अयमाशयः — प्रतिबन्धके सति कार्यानुत्पत्तिः । प्रतिबन्धकाभावे सति कार्योत्प-
त्तिरित्यत्रापि एकस्मिन् प्रतिबन्धके सति सजातीयान्तराणामभावात् कार्येण भवितव्यमित्ये-
तदपि न प्राप्नोतीति । २. मन्त्रादिरेवेति पा०.

प्रतिबन्धमकुर्वन्त एव प्रतिबन्धका इत्युक्तं भवति । तथाहि — कार्य स्यानुत्पादः, प्रागभावो वा स्यात् ? तस्य कालान्तरप्राप्तिर्वा ? न पूर्वः । तस्यानुत्पाद्यत्वात् । न द्वितीयः, कालस्य स्वरूपतोऽभेदात् । तदुपाधेस्तु मन्त्रमन्तरेणापि स्वकारणाधीनत्वात् । प्रागभावावच्छेदककालोपाधिस्तदपेक्ष इति चेन्न — मन्त्रात्पूर्वमपि तस्य भावात् । तस्मात् सामग्रीतत्कार्ययोः पौर्वापर्यनियमात्तदभावयोरपि पूर्वापरभाव उपचर्यते । वस्तुतस्तु तुल्यकालत्वमेवेति नायं पन्थाः । न चेदेवं शक्तिस्वीकारेऽपि कः प्रतीकारः ? । तथाहि — प्रतिबन्धकेन शक्तिर्वा विनाश्यते, तद्धर्मो वा, धर्मान्तरं वा जन्यते, न जन्यते वा किमपि ? इति पक्षाः । तत्र किञ्चित्करस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेः, विपरीतधर्मान्तरजनने, तदभावे सत्येव कार्यमित्यभावस्य कारणत्वस्वीकारः, प्रागभावादिविकल्पावकाशश्च । तद्विनाशे तद्धर्मविनाशे वा पुनरुत्तम्भकेन तज्जननेऽनियतहेतुकत्वं, पूर्वं स्वरूपोत्पादकादिदानीमुत्तम्भकादुत्पत्तेः । न च समानशक्तिकतया तुल्यजातीयत्वान्नैवमिति साम्प्रतम् । विजातीयेषु समानशक्तिनिषेधात् । न च प्रतिबन्धकशक्तिमेवोत्तम्भको विरुणद्धि, न तु भावशक्तिमुत्पादयतीति साम्प्रतम् । तदनुत्पादप्रसङ्गात् । कालविशेषात्तदुत्पादे तदेवानियतहेतुकत्वमिति ।

स्यादेतत् । माभूत्सहजशक्तिः । आधेयशक्तिस्तु स्यात् । दृश्यते

व्यवहारस्यौपचारिकत्वं दर्शयति — तस्मादित्यादिना । प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वानङ्गीकारे शक्त्यङ्गीकारेऽपि न निस्तारः । तदङ्गीकारे तु शक्तिकल्पनमफलमेवेत्याशयेनाह — नचेदेवमिति ॥ एवं सहजशक्तिवादं निराकृत्य, आधेयशक्तिमपि निराकर्तुं पूर्वपक्षमुद्गाढयति — स्यादेतदित्यादिना ।

१. पूर्वं प्रतिबन्धकविनष्टयोः शक्तिधर्मयोः पुनरुत्तम्भकेनाजनने तयोरनुत्पत्तिरेव स्यात्, ततश्च कार्यस्याप्यनुत्पात्तिप्रसङ्ग इति भावः ।

हि प्रोक्षणादिना ब्रीह्यादेरभिसंस्कारः । कथमन्यथा कालान्तरे तादृश-
नामेव कार्यविशेषोपयोगः । न च मन्त्रादीनेव सहकारिणः प्राप्य ते
कार्यकारिण इति साम्प्रतम् । तेषु चिरध्वस्तेष्वपि कार्योत्पादात् ।
नापि प्रध्वंससहायास्ते तथा । एवं हि यागादिप्रध्वंसा एव स्वर्गादी-
नुत्पादयन्तु, कृतमपूर्वकल्पनया । तेषामनन्तत्वादनन्तफलप्रवाहः
प्रसज्यते इति चेत्, अपूर्वेऽपि कल्पिते तावानेव फलप्रवाह इति कुतः?
अपूर्वस्वाभाव्यादिति चेत्, तुल्यमिदमिहाऽपि । तावतापि तत्प्रध्वंसो न
विनश्यतीति विशेषः ॥

स्यादेतत् । उपलक्षणं प्रोक्षणादयो, न तु विशेषणम् । तथा चा-
विद्यमानैरपि तैरुपलक्षिता ब्रीह्यादयस्तत्रतत्रोपयोक्ष्यन्ते । यथा गुरुणा
टीका, कुरुणा क्षेत्रमिति चेत् । तदसत् । न हि स्वरूपव्यापारयोरभावे-
ऽप्युपलक्षणस्य कारणत्वं कश्चिदिच्छति, अतिप्रसङ्गात् । व्यवहार-
मात्रं तु तज्ज्ञानसाध्यं, न तु तत्साध्यम् । तज्ज्ञानमपि स्वकारणाधीनं,
न तु तेन निरन्वयध्वस्तेन जन्यते । अस्तु वा तत्राप्यतिशयकल्पना,
किन्नाश्छिन्नम् ! यद्वा, यागादेरप्युपलक्षणत्वमस्तु । तदुपलक्षितः कालो
यज्वा वा स्वर्गादि साधयिष्यति, कृतमपूर्वेण । न च देवदत्तस्य स्वगु-
णाकृष्टाः शरीरादयो भोगाय, तज्ज्ञानसाधनत्वात्, स्रगादिवदित्यन्वयि-
बलादपूर्वसिद्धेर्नाविशेष इति साम्प्रतम् । इच्छाप्रयत्नज्ञानैर्यथायोगं
सिद्धसाधनात् । न च तद्रहितानामपि भोग इति युक्तिमत्, येन ततो-
प्यधिकं सिद्धयेत् । नापि स्वगुणोत्पादिता इति साध्यार्थः । मनसा-
ऽनैकान्तिकत्वात् । नापि कार्यत्वे सतीति विशेषणीयो हेतुः । तथा-

कालान्तरे = अवहननावसरे । निरन्वयध्वस्तेन, अनुत्पादितव्यापारं ध्वस्तेने-
त्यर्थः । तत्रापि = उपलक्षणतयाऽभ्युपगतेऽपि । प्रतिबन्धा प्रोक्षणस्योपलक्षणत्वं
निरस्यति — यद्वेति । अनुमानेन यज्ञस्यापूर्वसिद्ध्या प्रोक्षणादिवैलक्षण्यमाशङ्क्य,
अनुमानमेव सिद्धसाधनेन निराकरोति — न च देवदत्तस्येत्यादिना ।

प्युपलक्षणैरेव सिद्धसाधनात् । असतां तेषां कथमुत्पादकत्वमिति चेत्, तदेतदभिमन्त्रणादिष्वपि तुल्यम् । तस्माद्भावभूतमतिशयं जनयन्त एव प्रोक्षणादयः कालान्तरभाविने फलाय कल्पन्ते । प्रमाणं तस्तदर्थमुपादीयमानत्वात् । यागकृषिचिकित्सावदिति । अन्यथा कृष्यादयो दुर्घटाः प्रसज्येरन् । बीजादीनामापरमाण्वन्तर्भङ्गात्, तेषु चान्तरजातेरभावान्नियतजातीयकार्यारम्भाऽनुपपत्तेः ॥ अत्रोच्यते ।

संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः ।

स्वगुणाः परमाणूनां विशेषाः पाकजादयः ॥ ११ ॥

यथा हि देवताविशेषोद्देशेन हुताशने हविराहुतयः समन्ताः प्रयुक्ताः पुरुषमभिसंस्कुर्वते, न बहिः, नापि देवताः, तथा ब्रीह्याद्युद्देशेन प्रयुज्यमानः प्रोक्षणादिः पुरुषमेव संस्कुरुते, न तम् । यथा च कासीरीजनितसंस्काराधारपुरुषसंयोगाज्जलमुचां सञ्चरणजलक्षरणरूपा क्रिया, तथा ब्रीह्यादीनां तत्तदुत्तरक्रियाविशेषाः । यथा चैकत्र कर्तृकर्मसाधनवैगुण्यात् फलाभावस्तथा परत्रापि । आगमिकत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् ! न तर्हि बहिष इव ब्रीह्यादेः पुनरुपयोगान्तरं स्यात् ।

उपलक्षणैरेवेति । जन्मान्तरीयज्ञानेच्छादिभिरित्यर्थः । दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं निराकरोति — अन्यथेति । प्रोक्षणादिना पुरुषस्यैवातिशयः, न ब्रीह्यादेरित्याशयेन समाधत्ते — अत्रोच्यत इति । प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः पुरुषस्यैव संस्कारो भवति, न ब्रीह्यादेरित्यर्थः । परमाणूनामेकजातीयत्वेऽपि पाकजगुणविशेषाङ्गीकारेण नियतजातीयकार्योत्पत्तिसम्भवाच्च कृष्यादिदृष्टान्तेन ब्रीह्यादावाधेयशक्तिसिद्धिरित्याह — स्वगुणा इति । ननुत्पादिताङ्गापूर्वस्य बहिर्यागस्य यथा न पुनर्विनियोगः, एवं पुरुषे संस्कारमुत्पाद्य चरितार्थानां ब्रीह्यादीनामन्यत्र विनियोगो न स्यात् । 'ब्रीहिभिर्यजेते'ति विधिबलादुपयोगेऽपि विशेषभावेन प्रोक्षितानामप्रोक्षितानामपि विनियोगः किं न स्यादित्याशङ्क्य परिहरति — न तर्हीत्यादिना । यन्निष्ठव्यापारेण

१. भ्रमादिकृतेन उपादानेन अनैकान्तिकं माभूदित्याह—प्रमाणत इति । श्रुतिप्रमाणादित्यर्थः ।

उपयोगे वा तज्जातीयान्तरमप्युपादीयेत्, अविशेषात् । न । विचित्रा-
ह्यभिसंस्काराः केचिच्चाप्रियमाणोद्देश्यसहकारिण एव कार्ये उपयुज्य-
न्ते । किमत्र क्रियतां, विधेर्दुर्लङ्घ्यत्वात् । यथा चाभिचारसंस्कारो यं
देहमुद्दिश्य प्रयुक्तस्तदपेक्ष एव तत्सम्बद्धस्यैव दुःखमुपजनयति, नान्यस्य ।
न वा तदनपेक्षः । एवमभिमन्त्रणादिसंस्कारा अपि भवन्तो न मना-
गपि नोपयुज्यन्ते । कथं तर्हि ब्रीह्यादीनां संस्कार्यकर्मतेति चेत्, प्रो-
क्षणादिफलसंबन्धादेव । ननु यदुद्देशेन यत् क्रियते तत्तत्र किञ्चित्करम् ।
यथा पुत्रेष्टिपितृयज्ञौ । तथा चाभिमन्त्रणादयो ब्रीह्याद्युद्देशेन प्रवृत्ता
इत्यनुमानमिति चेत्, तन्न । हविस्त्यागादिभिरनैकान्तिकत्वात् । न हि
ते कालान्तरभाविफलानुगुणं किञ्चिद्भुताशनादौ जनयन्ति । किं वा
न दृष्टमिन्द्रियलिङ्गशब्दव्यापाराः प्रमेयोद्देशेन प्रवृत्ताः प्रमातयैव किञ्चि-
ज्जनयन्ति, न प्रमेये इति । कृषिचिकित्से अप्येवमेव स्यातामिति
चेन्न । दृष्टेनैव पाकजरूपादिभेदेनोपपत्तावदृष्टकल्पनायां प्रमाणाभावात् ।
तथा च लाक्षारसावसेको व्याख्यातः । अत एव बीजविशेषस्याऽऽपरमा-
ण्वन्तर्भङ्गेऽपि परमाणूनामवान्तरजात्यभावेऽपि प्राचीनपाकजविशेषा-
पुरुषसंस्कारो जनितस्तद्ब्रीह्यादेरेव पुरुषसंस्कारसहकारी नान्यस्य, संस्कारमाहात्म्या-
दिति समाधत्ते—विचित्रा हीति । विधेरिति । अवहननविधेः प्रोक्षितब्रीहि-
ष्वेव तात्पर्यादित्यर्थः । फलसम्बन्धादिति । प्रोक्षणक्रियाजन्यफलेन जलसंयो-
गेन साक्षात्सम्बन्धादित्यर्थः । नन्वनुमानेनावेयशक्तिसिद्धयतीत्याशङ्कते —
नन्विति । व्यभिचारप्रदर्शनेन निराकरोति—तन्नेति । ननु कृषिचिकित्से अप्य-
पूर्वद्वारैव भाविकार्यहेतू स्यातामिति शङ्कते—कृषीति । तन्न पाकजदृष्टफलसम्भ-
वान्न प्रोक्षणादिसाम्यमिति निराकरोति—दृष्टेनैवेति । ननु बीजपूरलाक्षारसाव-
सेकस्याऽऽश्रुतरविनाशिनः कालान्तरभाव्यरूपकुसुमजनकत्वमाधयशक्त्यनङ्गीकारे न
भ्यादित्याशङ्क्य तत्रापि पाकजविशेषाङ्गीकारेणैव निर्वाह इत्याह — तथाचेति । एवं
परमाणुष्वपि पाकजविशेषाङ्गीकारेणैव नियतजातीयकार्योत्पत्तिर्विचित्रकार्योत्प-
त्तिश्च सूपपादेति तत्रापि नाऽऽधेयशक्तिसिद्धिरित्याह — अत एवेति ॥

देव विशिष्टाः परमाणवस्तं तं कार्यविशेषमारभन्ते । यथा हि कलम-
बीजं यवादेः, नरबीजं वानरादेः, गोक्षीरं माहिषादेर्जात्या व्यावर्तते,
तथा तत्परमाणवोऽपि मूलभूताः पाकजैरेव व्यावर्तन्ते । न ह्यस्ति स-
म्भवो गोक्षीरं सुरभि मधुरं शीतं, तत्परमाणवश्च विपरीताः । तस्मा-
त्तथाभूताः पाकजा एव परमाणवो यथाभूतैरेव आद्यातिशयोऽन्त्याति-
शयोऽङ्कुरादिवेति किमत्र शक्तिकल्पनया ? । कल्पादावप्येवमेव । इदानीं
बीजादिसन्निविष्टानामस्मदादिभिरुपसम्पादनं, तदानीं तु विभक्तानाम-
दृष्टादेव केवलान्मिथः संसर्ग इति विशेषः । न च वाच्यमिदानीमपि तथैव
किं न स्यात् ? यतः कृष्यादिकर्मोच्छेदे तत्साध्यानां भोगानामुच्छेद-
प्रसङ्गात् । अव्यवस्थाभयाच्चादृष्टानि कर्माणि दृष्टकर्मव्यवस्थयैव भोग-
साधनानीत्युच्यते । तस्मात्, पाकजविशेषैः संस्थानविशेषैश्च विशि-
ष्टाः परमाणवः कार्यविशेषमारभन्ते । ते च तेजोऽनिलतोयसंसर्गैर्वि-
शेषैः, ते च क्रियया, सा च नोदनाभिघातगुरुत्ववेगद्रवत्वादृष्टवदात्म-
संयोगेभ्यो यथायथमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । निमित्तभेदाश्च पाके
भवन्ति । तद्यथा—हारीतमांसं हरिद्राजलावसिक्तं हरिद्राग्निप्लुष्टं उपयो-
गात्सद्यो व्यापादयति । दशरात्रोपितं कांस्थे घृतश्चापि विषायते ।
ताम्रपात्रे पर्युपितं क्षीरमपि तिक्तायते इत्यादि । यत्र तर्हि तोये तेजसि
वायौ वा न पाकजो विशेषस्तत्र कथमुद्भवानुद्भवद्रवत्वकठिनत्वादयो
विशेषाः ? कथं वा पार्थिवे प्रतिमादौ प्रतिष्ठादिना संस्कृतेऽपि विशे-

ननु हरिद्राजलावसिक्तं, हरिद्रानलप्लुष्टं, हारीतमांसं सद्यो व्यापादयति ।
तत्र पाकजविशेषः कल्पयितुं न शक्यः । अनलान्तरप्लुष्टस्य तस्य तथात्वाभावा-
दित्याधेयशक्तिरवश्यमङ्गीकर्तव्येत्याशङ्क्य तत्रापीन्धनादिरूपनिमित्तभेदसहकृत-
पाकजविशेषस्य हेतुत्वेनैवोपपत्तौ न शक्तिसिद्धिरिति समाधत्ते—निमित्तभेदेति ।
उद्भवानुद्भवौ = उद्भूतत्वानुद्भूतत्वे । आधेयशक्त्यनङ्गीकारे प्रतिष्ठितप्रतिमादि-

१. पृथिव्यामुत्पन्नस्य बीजस्य अङ्कुरजननानुगुणं अवान्तरकार्यमतिशयः, तत्रोच्छन्नत्वमा-
द्योऽतिशयः, उच्छन्नतमत्वमन्त्योऽतिशयः, यतोऽङ्कुरो जायते । उच्छन्नतरवलक्षणस्तु
मध्यमः संपातगृहीत इति ॥ २. सहकारिसमवधानोत्पादनम् । उपसन्धानमिति पा० ।

षाभावात्पूजादिना धर्मो, व्यतिक्रमे त्वधर्मो, अप्रतिष्ठिते तु न किञ्चित् ?
न च तत्र यजमानधर्मेणान्यस्य साहार्यकमाचरणीयम् । अन्यधर्मस्यान्यं
प्रत्यनुपयोगात् । उपयोगे वा साधारण्यप्रसङ्गात् । अत्रोच्यते -

निमित्तभेदसंसर्गादुद्भवानुद्भवादयः ।

देवताः सन्निधानेन प्रत्यभिज्ञानतोऽपि वा ॥१२॥

उपनायकादृष्टविशेषसहाया हि परमाणवो द्रव्यविशेषमारभन्ते । तेषां
विशेषादुद्भवविशेषाः प्रादुर्भवन्ति । तथा स्वभावद्रवा अप्यापो निमित्त-
भेदप्रतिबद्धद्रवत्वाः कठिनं करकाद्यमारभन्ते, इत्यादि स्वयमूहनीयम् ।
प्रतिमादयस्तु तेन तेन विधिना सन्निधापितरुद्रोपेन्द्रमहेन्द्राद्यभिमानि-
देवताभेदास्तत्र तत्राऽऽराधनीयतामासादयन्ति, दष्टमूर्छितं राज-
शरीरमिव विषापनयनविधिनाऽऽपादितचैतन्यम् । सन्निधानञ्च तत्र
तेषामहङ्कारममकारौ, चित्रादाविव स्वसादृश्यदर्शिनो राज्ञ इति नो
दर्शनम् । अन्येषां तु पूर्वपूर्वपूजितप्रत्यभिज्ञानविषयस्य प्रतिष्ठितप्रत्य-
भिज्ञानविषयस्य च तथात्वमवसेयम् । एतेनाभिमान्त्रितपयःपल्लवा-

पूजने धर्मः, तद्व्यतिक्रमेण चाधर्म इति व्यवस्था न स्यादित्याशङ्क्य परिहरति—
निमित्तभेदेति । परमाणुषु क्रियाजनकस्यादृष्टरूपस्य निमित्तस्य संसर्गात्परमाणु-
भिः कचिदुद्भूतं कचिदनुद्भूतमित्येवं विचित्रकार्योत्पत्तिरुपपद्यते । प्रतिष्ठाविधिना
प्रतिष्ठितप्रतिमादौ देवतानामहङ्कारममकारावुत्पद्येते । अप्रतिष्ठिते तु सा नास्ति ।
अचेतनदेवतापक्षेऽपि ' प्रतिष्ठितं पूजयेदि ' ति विधिबलात्प्रतिष्ठितदेवताराधनस्यैव
सफलत्वं नान्यस्येति भावः । एवमेवाभिमान्त्रितपयःपल्लवादिष्वपि देवतासा-
न्निध्यमवसेयमित्याह — एतेनेति । ननु धर्मशास्त्रेऽभिज्ञानत्वेनाभिमतपुरुष-
विषये अयं शुद्धो नवेति परीक्षार्थं तुलामानादयः केचन विधयः प्रदर्शिताः ।
तत्राधेयशक्त्यनङ्गीकारे न निस्तारः । तथाहि — तत्र सामग्र्याः ज्ञापकत्वेन न
दृष्टादृष्टविघटकत्वमुपपद्यते । किन्तु तत्र परीक्षाविधिविहितसामग्रीबलात् तुलायां

दयो व्याख्याताः । धटादिषु का वार्ता ? कुशलैवेति चेन्न । न हि सामग्री दृष्टं विघटयति, नाप्यदृष्टं, ज्ञापकत्वात् । नाप्यदृष्टमुत्पादयति, धर्मजनने सर्वदा विजयप्रसङ्गात् । विपर्यये सर्वदा भङ्गप्रसङ्गात् । अत्रोच्यते — जयेतरनिमित्तस्य वृत्तिलाभाय केवलम् ।

परीक्ष्य समवेतस्य परीक्षाविधयो मताः ॥१३॥

यद्यपि धर्माद्यभिमानिदेवतासन्निधिरत्रापि क्रियते । ताश्च कर्म-विभवाऽनुरूपं लिङ्गमभिव्यञ्जयन्तीत्यस्माकं सिद्धान्तः । तथापि परवि-प्रतिपक्षेरन्यथोच्यते । तेनापि हि विधिना तदेव जयस्य पराजयस्य वा निमित्तमभिव्यक्तं कार्यमुन्मीलयति । कर्मणश्चाऽभिव्यक्तिस्सहकारिलाभ एव । तच्च सहकारि, 'सोऽहमेन विधिना तुलामधिरूढो योऽहं पाप-कारी, निष्पापो वे'ति प्रत्यभिज्ञानम् । यदाहुः — 'तांस्तु देवाः प्रपश्य-न्ति स्वश्चैवान्तरपूरुषः' । अथवा — प्रतिज्ञाऽनुरूपां विशुद्धिमपेक्ष्य तेन धर्मो जन्यते । निमित्ततो विधानाद्विजयफलश्रुतेश्च । अविशुद्धिश्चापे-

काचन शक्तिराधीयते । यया धार्मिकस्याऽऽरोहे तुलाया अधोगमनम्, अधार्मिकस्या-रोहे ऊर्ध्वगमनमित्युपपद्यत इत्याशङ्क्य तत्र परीक्षाविधयः परीक्ष्यतयाऽभिमते पुंसि समवेतस्य जयापजयनिमित्तस्यादृष्टस्याऽऽभिमुखसम्पादनायैव केवलं भवन्तीत्याह — अत्रोच्यत इत्यादिना । अत्र कुशलैवेति पदं गूढाभिसन्धेस्सिद्धान्तिनस्सावहेलो-त्तरनुकरणमात्रम् । विधिविहितधटासमारोहरूपसहकारिसध्रीचीनं पुरुषसमवेत-मदृष्टमेव जयादिरूपं कार्यमुत्पादयतीति न तदर्थं धटायामाधेयशक्तिकल्पनमिति भावः । नैय्यायिकमते कारणत्वरूपशक्तिरङ्गीक्रियते । तद्विना अतीन्द्रिया आधेया सहजा वा शक्तिर्नाङ्गीक्रियते, प्रमाणाभावात् । नापि निविध्यते, कुत्राप्यसिद्धत्वात् । एकत्र सिद्धस्यैवान्यत्र निषेधात् । साधकबाधकप्रमाणाभावेऽपि धर्मिणोऽनुपलब्धेन सं-शयोऽपि । सामान्यतो ज्ञाते धर्मिणि तत्प्रकारविशेष एव विवादप्रवृत्तेरत्र धर्मिज्ञाना-भावाद्विवादोऽपि नास्ति । यदि चास्मदभिमतसहकारिविशेषस्यैव भवदभिमतश-क्तिसाम्याच्छक्तिरिति व्यवहारो युष्माभिः क्रियते, यदि च दहनादेरनुप्राद्वकस्सह-

क्षयोधर्मः । पराजयलक्षणानपेक्षितफलोपदर्शनेन फलतो निषेधात् ।

अथ शक्तिनिषेधे किं प्रमाणम् ? । न किञ्चित् । तत् किमस्त्येव ? बाढम् । न हि नो दर्शने शक्तिपदार्थ एव नास्ति । कोऽसौ तर्हि ? कारणत्वम् । किं तत् ? पूर्वकालनियतजातीयत्वं, सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं वेति । ततोऽधिकनिषेधे का वार्ता ? । न काचित् । तत्किं विधिरेव ? एतदपि नास्ति, प्रमाणाभावात् । सन्देहस्तर्हि ? । कथमेवं भविष्यति, अनुपलब्धचरत्वात् । विवादस्तर्हि ? । कुत्र ? अनुग्राहकत्वसाम्यात् सहकारिष्वपि शक्तिपदप्रयोगात् । सहकारिभेदे, तत्रापि दहनादेरनुग्राहकोऽधिकोऽस्त्येव । यः प्रतिबन्धकैरपनीयते इति यदि, तदा न विवदामहे । अस्मदभिप्रेतस्य चाभावादेरनुग्राहकत्वमङ्गीकृत्य निस्साधना मीमांसका अपि न विप्रतिपत्तुमर्हन्ति । ततोऽभावादिर्गुग्राहक इत्येके, नेत्यपरे, इति विवादकाष्ठायां व्युत्पादितञ्चैतस्यानुग्राहकत्वम् । किमपरमवशिष्यते यत्र प्रमाणमभिधानीयमित्यलमतिविस्तरेण । तथापि चेतन एवायं संस्क्रियते, न भूतानीति कुतो निर्णय इति चेत् । उच्यते । भोक्तृणां नित्यविभूनां सर्वदेहप्राप्तावविशिष्टायां विशिष्टैरपि भूतैर्नियामकाभावात् प्रतिनियतभोगासिद्धेः । न हि तच्छरीरं तन्मनस्तानीन्द्रियाणि विशिष्टान्यपि तस्यैवेति नियमः, नियामकाभावात् । तथाच साधारणविग्रहवत्त्वप्रसङ्गः । न च भूतधर्म एव कश्चित्चेतनं प्रत्यसाधारणः, विपर्ययदर्शनात्, द्वित्वादिवदिति चेन्न । तस्यापि शरीरादितुल्यतया पक्षत्वात् । नियतचेतनगुणोपग्रहेणैव तस्यापि नियमो, न तु तज्जन्यतापात्रेण । स्वयमविशेषात् ॥

कारि विशेषान्तर्गत एव कश्चनास्ति स एव प्रतिबन्धकैरपनीयत इति चोच्यते, तदा नाऽऽवयोर्विरोधः । अस्माभिरप्यभावस्य तादृशस्याङ्गीकारादित्याशयेन सुनिपुणं मीमांसकं निराकरोति — अथ शक्तिनिषेध-इत्यादिना, अलमिष्यन्तेन ग्रन्थेन । नन्वपूर्वस्य भूतधर्मत्वाभावेऽपि चेतनधर्मत्वं कथं ? — विनिगमकाभावादित्याशङ्क्य समाधत्ते — तथापीत्यादिना ।

तथापि तज्जन्यतयैव नियमोपपत्तौ विपक्षे बाधकं किमिति चेत्, कार्य-
कारणभावभङ्गप्रसङ्गः । शरीरादीनां चेतनधर्मोपग्रहेणैव तद्धर्मजननोप-
लब्धेः । तद्यथा — इच्छोपग्रहेण प्रयत्नो, ज्ञानोपग्रहेणोच्छादयः, तदु-
पग्रहेण सुखादय इत्यादि । प्रकृतेऽपि चेतनगता एव बुद्ध्यादयो नि-
यामकाः स्युरिति चेन्न । शरीरादेः प्राक् तेषामसत्त्वात् । तथाच नि-
रतिशयाश्चेतनाः, साधारणानि भूतानीति न भुक्तिनियम उपपद्यते । एतेन
साङ्ख्यमतमपास्तम् । एवं हि तत् — अकारणमकार्यः कूटस्थचैतन्य-
स्वरूपः पुरुषः । आदिकारणं प्रकृतिरचेतना परिणामिनी । ततो मह-
दादिसर्गः । न हि चित्तिरेव विषयबन्धनस्वभावा, अनिमोक्षप्रसङ्गात् ।
नापि प्रकृतिरेव तदीयस्वभावा, तथापि नित्यत्वेनानिमोक्षप्रसङ्गात् ।
नापि घटादिरेवाऽऽहत्य तदीयः, दृष्टादृष्टत्वानुपपत्तेः । नापीन्द्रियमात्र-
प्रणाडिकया, व्यासङ्गायोगात् । नापीन्द्रियमनोद्वारा, स्वप्नदशायां वरा-
हव्याघ्राद्यभिमानिनो नरस्यापि नरत्वेनात्मोपधानायोगात् । नाप्यह-

ननु द्वित्वादीनां नियतचेतनगुणोपग्रहेण नियमानङ्गीकारे किं बाधक-
मित्याशङ्क्य, अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वादीनाञ्च कार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्गमाह — तथापि
तज्जन्यतयैवेत्यादिना । निरुक्तदिशाऽऽत्मन्यपूर्वसिद्धौ साङ्ख्यमतं निरस्तमित्याह—
एतेनेति । सुखप्रतिपत्त्यर्थं तन्मतं दर्शयति — एवं हीत्यादिना । मूलप्रकृतिः,
महत्तत्त्वं, अहङ्कारः, पञ्चतन्मात्राणि, पञ्चेन्द्रियाणि, पञ्चप्राणाः, मनः, पुरुष
इति पञ्चविंशतिस्तत्त्वानाम् । प्रकृतिः पुरुषस्य भोगापवर्गावातनोति । पुरुषस्त्व
सङ्गचिद्रूपः । प्रकृतिपुरुषयोरविवेकाद्वन्धः, विवेकादपवर्ग इति । ननु शब्दा-
दिष्विषयैरेव पुरुषस्य भोगोऽस्तु, किं महत्तत्त्वादिकल्पनया? इत्याशङ्क्य निरा-
करोति — नहीत्यादिना । दृष्टादृष्टत्वेति । केषाञ्चिददृष्टत्वं, केषाञ्चिददृष्टत्वञ्चे-
त्यर्थः । व्यासङ्गः = विलम्बः । अयं भावः — विषयेन्द्रियसम्बन्धे सत्यपि
कदाचित् कस्यचिज्ज्ञाति ज्ञानमुत्पद्यते, कदाचिन्नेति ज्ञानोत्पत्तिविलम्बाविलम्बयो-
रसिद्धयर्थं मन अङ्गीकर्तव्यम् । एवं स्वप्नदशायां मनसि सत्यपि नरत्वाभिमानं

ङ्कारपर्यन्तव्यापारेण, सुषुप्त्यवस्थायां तद्व्यापारविरमेऽपि श्वासप्रयत्न-
सन्तानावस्थानात् । तद्, यदेतास्ववस्थासु सव्यापारमेकमनुवर्तते,
यदाश्रया चानुभववासना, तदन्तःकरणमुपारूढोऽर्थः पुरुषस्योपधानी-
भवति । भेदग्रहाच्च निष्क्रियेऽपि तस्मिन्पुरुषे कर्तृत्वाभिमानः, तस्मि-
न्नचेतनेऽपि चेतनाभिमानः, तत्रैव कर्मवासना । पुरुषस्तु पुष्करपला-
शवन्निर्लेपः । आलोचनं व्यापार इन्द्रियाणां, विकल्पस्तु मनसः, अभि-
मानोऽहङ्कारस्य, कृत्यध्यवसायो बुद्धेः । सा हि बुद्धिरंशत्वयवती ।
पुरुषोपरागो, विषयोपरागो, व्यापारावेशश्चेत्यंशाः । भवति हि 'मयेदं
कर्तव्यमि'ति । तत्र मयेति चेतनोपरागो दर्पणस्येव मुखोपरागो भे-
दाग्रहादतात्त्विकः । इदमिति विषयोपराग इन्द्रियप्रणाडिकया परिण-
तिभेदो दर्पणस्येव निःश्वासाभिहतस्य मलिनिमा पारमार्थिकः । एत-
दुभयायत्तो व्यापारावेशोऽपि । तत्र एवरूपव्यापारलक्षणाया बुद्धेर्विषयो-
परालक्षणं ज्ञानम् । तेन सह यः पुरुषोपरागस्यातात्त्विकस्य सम्बन्धो
दर्पणप्रतिबिम्बितस्य मुखस्येव मलिनिमा, सोपलब्धिरिति । तदेवम-
ष्टावपि धर्मादयो भावा बुद्धेरेव, तत्सामानाधिकरण्येनाध्यवसीयमान-
त्वात् । न च बुद्धिरेव स्वभावतश्चेतनेति युक्तं, परिणामित्वात् । पुरुष-
स्य तु कूटस्थनित्यत्वादिति । तदेतदपि प्रागेव निरस्तम् । तथाहि—
कर्तृधर्मा नियन्तारश्चेतिता च स एव नः ।

अन्यथाऽनपवर्गः स्यादसंसारोऽथवा ध्रुवः ॥ १४ ॥

कृतिसामानाधिकरण्यव्यवस्थितास्तावद्धर्मादयो नियामका इति
व्यवस्थितम् । चेतनोऽपि कर्तैव । कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्ये-
हित्वा बराहव्याघ्राभिमानदशायां नरत्वाभिमानाभावो यदभावप्रयोज्यस्तादृशोऽहङ्का-
रोप्यङ्गीकर्तव्यः । सुषुप्तौ मनसः बाह्येन्द्रियाणाञ्चोपरतावपि शरीरधारणानिमित्त-
स्योच्छ्वासनिश्वासप्रयोजकस्य प्रयत्नविशेषस्य सत्त्वात्तदर्थं महत्तत्त्वमप्यङ्गीकर्तव्यमिति ।
तदेतन्मतं निराकरोति - कर्तृधर्मा इति । कर्तृधर्माः, धर्मादयः भोगस्य नियन्तारः ।

नानुभवात् । नायं भ्रमो, बाधकाभावात् । परिणामित्वाद्दृढवदिति बाधकमिति चेन्न । कर्तृत्वेऽपि समानत्वात् । तथाच कृतिरपि भाविकी महतो न स्यात् । दृष्टत्वादयमदोष इति चेत्, तुल्यम् । अचेतनकार्यत्वं बाधकं, कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न । असिद्धेः । न हि कर्तुः कार्यत्वे प्रमाणमस्ति । प्रत्युत 'वीतरागजन्मादर्शनात्' (न्या०.३-१-२५) इति न्यायादनादितैव सिद्ध्यति । यद्यच्च कार्ये रूपं दृश्यते तस्य तस्य कारणात्मकत्वे रागादयोऽपि प्रकृतौ स्वीकर्तव्याः स्युः । तथा च सैव बुद्धिर्न प्रकृतिः, भावाष्टकसंपन्नत्वात् । स्थूलतामपहाय सूक्ष्म-तया ते तत्र सन्तीति चेत्, चैतन्यमपि तथा भविष्यति । तथाप्य-सिद्धो हेतुः । तथा सति घटादीनामपि चैतन्यप्रसङ्गस्तादात्म्यादिति चेत्, रागादिमच्चप्रसङ्गोऽपि दुर्वारः । सौक्ष्म्यश्च समानमिति । तस्मात्, यज्जातीयात्कारणाद्यज्जातीयं कार्यं दृश्यते तथाभूतात्तथाभूतमात्रमनुमा-तव्यं, न तु यावद्धर्मकं कारणं तावद्धर्मकं कार्यं, व्यभिचारादिति किमनेनाप्रस्तुतेन । यदि च बुद्धिर्नित्या, अनिमोक्षप्रसङ्गः । पुंसः सर्वदा सोपाधित्वे स्वरूपेणानवस्थानात् । अथ विलीयते, ततो नाऽनादेर्विलय इत्यादिमच्चे तदनुत्पत्तिदशायां को नियन्ता ? प्रकृतेः साधारण्यात् । तथाचाऽसंसारः । पूर्वपूर्वबुद्धि-वासनानुवृत्तेः साधारण्येऽप्यसाधारणीति चेत्, बुद्धिनिवृत्तावपि तद्धर्मवासनानुवृत्तिरित्यपदर्शनम् । सौक्ष्म्यान्न दोष इति चेत्, मुक्तावपि पुनः प्रवृत्तिप्रसङ्गः । निरधिकारत्वान्नैवमिति चेत्, तर्हि साधिकारा प्रसुप्तवभावा बुद्धिरेव प्रकृतिरस्तु, कृतमन्तरा प्रकृत्यहङ्कार-मनःशब्दानामर्थान्तरकल्पनया ? । सैव हि तत्तद्व्यवहारगोचरा तेन तेन शब्देन व्यपदिश्यते, शरीरवायुवदित्यागमोऽपि सङ्गच्छते इत्य-
तथाच 'चेतनोऽहं करोमी' त्यबाधितविश्वजनीनप्रतीत्या कर्तैव चेतनः ।
वि च भवदमिमत्तु बुद्धेर्नित्यत्वेऽनपवर्गप्रसङ्गः, अनित्यत्वे पूर्वमसंसारः, इदानी-
मेव संसार इत्यप्रामाणिककल्पनाप्रसङ्गः । ननु बुद्धेश्चैतन्ये कूटस्थत्वप्रतिपादक-

तोऽपि हेतुरसिद्धः । अधिकारनिवृत्त्या बुद्धेरप्रवृत्तिरपवर्गः, वासनायोगश्चाधिकारः, ततः संसारः । धर्मधर्मिणोरत्यन्तभेदे च कौटस्थ्याविरोधः । भेदश्च विरुद्धधर्माध्यासलक्षणो घटपटादिवत् प्रत्यक्षसिद्धः । न च सामानाधिकरण्यादभेदोऽपि, तद्धि समानशब्दवाच्यत्वं, एकज्ञानगोचरत्वं, एकाधिकरणत्वं, आधाराधेयभावः, विशेष्यत्वं, सम्बन्धमात्रं वा, भेद एव भेदेऽपि चोपपद्यमानं नाभेदं स्पृशतीति सर्वमवदातम् । स्यादेतत् । नित्यविभुभोक्तृसद्भावे सर्वमेतदेवं स्यात् । स एव कुतः ? । भूतानामेव चेतनत्वात् । कायाकारपरिणतानि भूतानि तथा, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथोपलब्धेः । कर्मज्ञानवासने तु सर्वत्र प्रतिभूतनियते अनुवर्तिष्येते, यतो भोगप्रतिसन्धाननियम इति चेत्; उच्यते - नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यो नैकं भूतमपक्रमात् ।

वासनासंक्रमो नास्ति न च गत्यन्तरं स्थिरे ॥१५॥

न हि भूतानां समुदायपर्यवसितं चैतन्यम् । प्रतिदिनं तस्यान्यत्वे पूर्वपूर्वादिवसानुभूतस्यास्मरणप्रसङ्गात् । नापि प्रत्येकषर्यवसितं, करचरणाद्यवयवापाये तदनुभूतस्य स्मरणायोगात् । नापि मृगमदवासनेव वस्त्रादिषु संसर्गादन्यवासनाऽन्यत्र सङ्क्रामति । मात्रानुभूतस्य गर्भस्थेन भ्रूणेन स्मरणप्रसङ्गात् । न चोपादानोपादेयभावनियमो गतिः । स्थिरपक्षे परमाणूनां तदभावात् । खण्डावयविनं प्रति च विच्छिन्नानामनुपादानत्वात् । पूर्वसिद्धस्य चावयविनो विनाशात् ॥

श्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य परिहरति - धर्मेति । अयं भावः - कौटस्थ्यं नाम नित्यत्वं । तच्च धर्मधर्मिणोर्भेदाद्धर्मस्यानित्यत्वेऽपि धर्मिणो नित्यत्वादुपपद्यत एवेति । ननु सामानाधिकरण्यादभेदोऽप्यस्तीत्याशङ्क्य परिहरति - न च सामानाधिकरण्यादित्यादिना । ननु भोक्ता नित्यो विभुर्यदि स्यात्तदा तस्य सर्वशरीरसाधारणस्य प्रतिनियतभोगोपपत्त्यर्थमात्मसमवेतमदृष्टं सिद्धयेत् । स एव नास्ति, भूतानामेव चेतनत्वात् । पूर्वानुभूतस्य संस्काररूपाया वासनायाः संक्रमाङ्गीकारात्स्मरणोपपत्तिरिति चार्वाकमतमाशङ्क्य निराकरोति - नान्यदृष्टमिति । कायस्यावयवोपचया-

अस्तु तर्हि क्षणभङ्गः । न चातिशयोऽप्यतिरिच्यते, किन्तु सा-
दृश्यतिरस्कृतत्वात् द्रागेव न विकल्प्यते, कार्यदर्शनादध्यवसीयते, अ-
न्त्यातिशयवत् । तथाच भूतान्येव तथा तथोत्पाद्यन्ते, यथा यथा प्रति-
सन्धाननियमादयोऽप्युपपद्यन्ते । क्षणिकत्वासिद्धावेवमेतत्, तदेवत्वान्यत्र
विस्तरेण प्रतिषिद्धम् । अपि च —

न वैजात्यं विना तत्स्यान्न तस्मिन्ननुमा भवेत् ।

विना तेन न तत्सिद्धिर्नाध्यक्षं निश्चयं विना ॥१६॥

न हि करणाऽकरणयोस्तज्जातीयस्य सतः सहकारिलाभालाभौ
तन्त्रमित्यभ्युपगमे क्षणिकत्वसिद्धिः । तथैकव्यक्तावध्यविरोधात्, 'तद्वा
तादृग्वे' ति न कश्चिद्विशेष इति न्यायात् । ततस्तावनादृत्य वैजात्यम-
प्रामाणिकमेवाभ्युपेयम् । एवञ्च कारणवत् कार्येऽपि किञ्चिद्वैजात्यं
स्याद्यस्य कारणापेक्षा, न तु दृष्टजातीयस्येति शङ्कया न तदुत्पत्ति-

पचयैरन्यत्वेन, बाल्येऽनुभूतस्य यौवने स्मरणं न स्यात् । मात्रानुभूतस्य पुत्रादिना
स्मरणप्रसङ्गाद्वासनासङ्क्रमोऽपि नास्ति । भवन्मते परमाणुपुञ्जातिरिक्तस्यावयवि-
नोऽभावादुपादानोपादेयभावोऽपि नियामक इति वक्तुं न शक्यत इति भावः ।

ननु स्थिरपक्षे यदुपादानोपादेयभावो न संभवति, अस्तु तर्हि क्षणिकत्व-
मिति बौद्धमतमाश्रित्य चार्वाकः शङ्कते — अस्तु तर्हीति । ननु भावानां क्षणि-
कत्वे तेषां भेदेन भवितव्यमित्यत आह — नचेति । अतिशयः = भेदः । अतिरि-
च्यते = नास्तीति न, भेदोऽस्त्येवेत्यर्थः । अन्त्यातिशयः = सामग्री ।
निराकरोति — क्षणिकत्व इति । अन्यत्र = आत्मतत्त्वविवेके ।

न वैजात्यमिति । वैजात्यं विना न क्षणिकत्वसिद्धिः । तस्मिन्सत्यनु-
मानासिद्धिः । तदसिद्धौ वैजात्यमप्रामाणिकम् । सविकल्पकं विना तदुन्नेयं, नि-
र्विकल्पकमपि न तत्र प्रमाणमित्यर्थः । अयं भावः—कारणे कार्यानुकूलोऽतिशयः
कुर्वद्रूपत्वापरपर्यायोऽतीन्द्रियः कश्चन धर्मोऽङ्गीकर्तव्यः । अन्यथा सहकारिसमव-
धानासमवधानाभ्यां स्थिरेणैव कार्यजननाजननयोरुपपत्तौ क्षणिकत्वासिद्धेः । तद-

सिद्धिः । दृष्टजातीयमाकस्मिकं स्यादिति चेन्न । तत्रापि किञ्चिदन्यदेव प्रयोजकं भविष्यतीत्यविरोधात् । न कार्यस्य विशेषस्तत्प्रयुक्ततयोपलभ्यते । नापि कार्यसामान्यस्यान्यत्प्रयोजकं दृश्यते इति चेत् ; तर्त्तिक कारणस्य विशेषः स्वगतस्तत्प्रयोजकतयोपलब्धः, कारणसामान्यस्य वाऽन्यत् प्रयोज्यान्तरं दृश्यते, यतो विवक्षितसिद्धिः स्यात् । शङ्कातूभयत्रापि सुलभेति । कार्यजन्माजन्मभ्यामुन्नीयत इति चेन्न । सहकारिणामालाभाभ्यामेवोपपत्तेः । उन्नीयतां वा, कार्येषु शङ्किष्यते, निषेधकाभावात् । न हि धूमस्य विशेषं दहनप्रयोज्यं प्रतिषेद्धुं स्वभावानुपलब्धिः प्रभवति । कार्यैकनिश्चयस्य तदनुपलब्धेरेवानिश्चयोपपत्तेः । कार्यस्य चातीन्द्रियस्यापि संभवात् । अत एवानुपलब्ध्य-

ङ्गीकारे तु कारणे गृह्यमाणं रूपं परित्यज्य, अतीन्द्रियरूपान्तरेण कारणत्वाङ्गीकारे, दृश्यमानधर्मपरित्यागेनादृश्यमानधर्मपुरस्कारेण कारणत्वशङ्कया लोकसिद्धकार्यकारणभावभङ्गप्रपञ्चेनानुमानानोच्छेद इति । किञ्च कारणे कार्योत्पादानुत्पादाभ्यां विशेषनिश्चयेऽपि कार्ये साधकबाधकयोरभावेन तत्र विशेषस्य शङ्का भवति । तावतापि न कार्यकारणभावनिश्चय इति कार्यलिङ्गकानुमानानोच्छेद इत्याह—कार्य इति ।

अनुपलब्धेर्बाधकत्वमाशङ्क्य निराकरोति — नहीति । स्वभावानुपलब्धिः योग्यानुपलब्धिः । कार्ये शङ्किष्यमाणस्य विशेषस्यातीन्द्रियत्वेन योग्यानुपलब्धिर्न तद्बाधिकेति भावः । धूमे शङ्क्यमाणस्य विशेषस्यातीन्द्रियत्वेन कार्यैकनिश्चयस्य तस्य स्वरूपानुपलब्धिर्न प्रतिषेधिकेति भावः । ननु सन्ति द्वादशानुपलब्धयः । १. स्वभावानुपलब्धिः २. स्वभावविरुद्धोपलब्धिः ३. विरुद्धकार्योपलब्धिः ४. विरुद्धव्याप्योपलब्धिः ५. कार्यानुपलब्धिः ६. कार्यविरुद्धोपलब्धिः ७. कार्यविरुद्धकार्योपलब्धिः ८. कार्यविरुद्धव्याप्योपलब्धिः ९. व्यापकानुपलब्धिः १०. व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ११. तद्विरुद्धकार्योपलब्धिः १२. तद्विरुद्धव्याप्योपलब्धिरिति । अत्रोपलब्धेरप्यनुपलब्धिकार्यकारित्वेनानुपलब्धित्वव्यवहारः । तत्रानुपलब्ध्यन्तरस्यापि न बाधकत्वमित्याह—अत एवेति । एवं कार्यलिङ्गकानुमानानोच्छेदमुक्त्वाऽनुपलब्धिलिङ्गकं स्वभावलिङ्गकञ्चानुमानमुच्छिन्नं भवतीति वक्तुं भूमि-

न्तरमपि निरवकाशमिति । एवं विधिरूपयोर्व्यावृत्तिरूपयोर्वा जा-
त्योर्विरोधे सति न समावेशः । समाविष्टयोश्च परापरभावनियमः ।
अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिजातिद्वयकल्पनायां प्रमाणाभावात् । व्यावर्त्यभे-
दाभावेन विरोधानवकाशे भेदानुपपत्तेः । परस्परपरिहारवत्योश्च समा-
वेशे गोत्वाश्वत्वयोरपि तथाभावप्रसङ्गात् । सामग्रीविरोधान्नैवमिति चेत्,
एतत्कुतः ? । परस्परपरिहारेण सर्वदाव्यवस्थितेरिति चेत्, नेदमप्यध्य-
क्षम् । एकदेशसमावेशेन तु सामग्रीसमावेशोऽप्युन्नीयते । यावत्कार्ययोः
परस्परपरिहृतिस्वभावत्वादिति चेत्; तर्हि कम्पशिशुपयोः परस्परपरि-
हारवत्योर्न समावेशः स्यात् । दृश्यते तावदिदमिति चेत्; गोत्वाश्व
त्वयोरपि न द्रक्ष्यते इति का प्रत्याशा ? । तथा च गतमनुपलब्धि-
ल्लिङ्गे-

कामारचयन्, वैजात्याङ्गीकारे जातिबाधकप्रसङ्गरूपं बाधकमप्याह—एवमिति ।
अत्र विरोधशब्दार्थः परस्परव्यभिचारित्वं । तथाभूतयोरेकत्र समवेशो नास्ति ।
यदि तथाभूतयोरपि समावेशस्तदा जातिसङ्करप्रसङ्गः । तथाहि — शालत्वाभाव
वति यवबीजे कुर्वद्रूपत्वम्, कुर्वद्रूपत्वाभाववति कुसूलस्यशालिबीजे शालित्वम् ।
द्वयोस्सामानाधिकरण्यं क्षेत्रगतशालिबीज इति शालित्वादिना साङ्कर्यात्कुर्वद्रूपत्वा
परपर्यायं वैजात्यं न सिद्धयतीति भावः । उक्तदिशा कुर्वद्रूपत्वशालित्वयोः
परापरभावनियमाभावाच्च नैकत्र समावेश इत्याह — समाविष्टयोरिति ।
परस्परव्यभिचारिणोरेकत्र समावेशे बाधकान्तरमाह — परस्परेति ।
सामग्रीविरोधाद्गोत्वाश्वत्वयोरसमावेश इत्यपि न शक्यते वक्तुम् । तस्यैवाऽसिद्धेरि-
त्याह — एतत्कुत इति । कार्यविरोधेन सामग्रीविरोधः कल्प्यत इत्याशङ्क्य
निराकरोति — तर्हीति । चलपिप्पले निश्चलशिशुपायाञ्च परस्परपरिहारेण स्थि-
तेरित्यर्थः । उपसंहरति — तथाचेति । गोत्वाश्वत्वयोरपि समावेशसंशयाद्विरो-
धासिद्धौ, अश्वत्वविरुद्धस्य गोत्वस्योपलब्ध्याऽश्वत्वाभावानुमानं न स्यात् । एवं
शिशुपात्वं वृक्षत्वमपि व्यभिचरेदिति शङ्कासम्भवेन वृक्षं विना शिशुपाया अनुप-
लब्ध्या शिशुपायाः वृक्षस्वभावत्वमपि न सिद्धयेदिति भावः । विपक्षे बाधकोप-

नापि, कचिदपि विरोधासिद्धेः । ततो विपक्षे बाधकाभावात् स्वभाव-
हेतुरप्यपास्तः । नन्वस्ति तत् । तथाहि — वृक्षजनकपत्रकाण्डाद्यन्त-
र्भूता शिशुपासामग्री । सा वृक्षमतिपत्य भवन्ती स्वकारणमेवातिपतेत् ।
एवं, शाखादिमन्मात्रानुबन्धी वृक्षव्यवहारः, तद्विशेषानुबन्धी च शिशुपा-
व्यवहारः । स कथं तमतिपत्यात्मानमासादयेदिति चेत् ; एवं तर्हि
शिशुपासामग्र्यन्तर्भूता चलनसामग्री, ततस्तामतिपत्य चलनादिरूपता
भवन्ती स्वकारणमेवातिपतेत्, तथा शाखादिमद्विशेषानुबन्धी शिशुपा-
व्यवहारः, तद्विशेषानुबन्धी च चलनव्यवहारः । स कथं तमतिपत्या-
त्मानमासादयेदिति तुल्यम् । नोदनाद्यागन्तुकनिबन्धनं चलनत्वं, न
तु तद्विशेषमात्राधीनमिति चेत् ; यदि नोदनादयः स्वभावभूतास्ततस्त-
द्विशेषा एव । अथाऽस्वभावभूतास्ततः सहकारिण एव, ततस्तानासाद्य
निर्विशेषैव शिशुपा चलनस्वभावत्वमारभते इति । तथाच कुतः क्षणि-
कत्वसिद्धिः ? । स्वभावभूता एवागन्तुकसहकार्यनुपवेशाद्भवन्तीति चेत् ;

न्यासेन स्वभावहेतुकानुमानमुद्धरति पूर्वपक्षी — नन्विति । शिशुपा यदि वृक्ष-
मतिपतेत्तर्हि स्वकारणमतिपतेदिति विपक्षबाधकमिति भावः । परिहरति — एवं
तर्हीति । एवंविधविपक्षबाधकस्य तुल्यत्वाच्छिशुपान्तरजातिविशेषेण कम्पका-
रित्वेन शिशुपाऽनुमानमपि स्यात् । न च तच्छक्यम्, शिशुपान्तर्गतस्य पला-
शादेरपि तज्जनकत्वादिति भावः । ननु यथा वृक्षसामग्रीविशेषः शिशुपासा-
मग्री, नैवं शिशुपासामग्र्यन्तर्भूता कम्पसामग्री । किन्त्वागन्तुकनोदनाभिघाता-
दिभिरेव कम्प इत्याशङ्कते — नोदनेति । किं नोदनादयः शिशुपायाः स्वभाव-
भूताः, उत सहकारिणः ? आद्ये पूर्वोक्त एव दोषः । द्वितीये क्षणिकत्वभङ्ग
इत्याह — यदीत्यादिना । निर्विशेषैव = जातिभेदव्यक्तिभेदरहितैवेत्यर्थः । ननु
शिशुपायाः स्वभावभूता अपि नोदनादय आगन्तुकनोदकादिसहकारिसमवधानात्
चलस्वभावं शिशुपान्तरमारभन्ते । एवमशिशुपाया अपि पलाशस्यागन्तुकनोदका-
दिसहकारिसमवधानात्कम्पजनकत्वमुपपद्यते । एवं कम्पस्य शिशुपातिपात इत्या-

एवं तर्हि वृक्षसामग्र्यामागन्तुकसहकार्यनुप्रवेशादेव शिशुपाऽपि जायते इति न कश्चिद्विशेषः । एवमेतत् । किन्तु शिशुपाजनकास्तरुसामग्रीमुपादायैव, चलनजनकास्तु न तामेव, किन्तु मूर्तमात्रं, तथा दर्शनादिति चेत् ; मैवम् । कम्पजनकाः शिशुपाजनकविशेषा अपि सन्तस्तानतिपतन्ति, न तु वृक्षजनकविशेषाः शिशुपाजनकास्तानिति, नियामकाभावात् । शिशुपाजनकास्तद्विशेषा एव, कम्पकारिणस्तु न तथा, किन्त्वागन्तवः सहकारिण इति चेत् ; एवं तर्हि तानासाद्य सदृशरूपा अपि केचित्कम्पकारिणोऽनासादितसहकारिणस्तु न तथा । तथा च तद्वा तादृगेति न कश्चिद्विशेषः स्यात् । तस्माद्विरुद्धयोरसमावेश एव । समाविष्टयोश्च परापरभाव एव । अनेवम्भूतानां द्रव्यगुणकर्मादिभावोनोपाधित्वमात्रम् । तेषान्तु विरुद्धानां न समावेशो व्यक्तिभेदात् । जानीनाश्च भिन्नाश्रयत्वात् । तथाच कुतः क्षणिकत्वम् ? । वैजात्याभ्युपगमे च कुतोऽनुमानवार्ता ? । माभूदनुमानमिति चेन्न । तेन हि विना न तत्सिद्ध्येत् । न हि क्षणिकत्वे प्रत्यक्षमस्ति । तथा निश्चयाभावात् । गृहीतनिश्चित एवार्थे तस्य प्रामाण्यात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

ननु वर्तमानः क्षणोऽध्यक्षगोचरः । न चासौ पूर्वापरवर्तमान-क्षणात्मा । ततो वर्तमानत्वनिश्चय एव भेदनिश्चय इति चेत् ; किमत्र तदभिमतमायुष्मतः ? । यदि धर्म्येव नीलादिर्न किञ्चिदनुपपन्नम् । तस्य स्थैर्यास्थैर्यसाधारण्यात् । अथ धर्मः, तद्वेदनिश्चयेऽपि धर्मिणः किमायातम् ? । तस्य ततोऽन्यत्वात् । वर्तमानावर्तमानत्वमेकस्य विरुद्धमिति चेत् ; यदि सदसत्त्वं तत् ; तन्न । अनभ्युपगमात् । ताद्रूप्येणैव प्रत्यभि-

शङ्क्य, एवमेव शिशुपाया अपि वृक्षातिपातापत्तिरित्याह — एवं तर्हीति । एवं प्रमाणाभावेन क्षणिकत्वे निरस्ते तत्र प्रत्यक्षमेव प्रमाणमस्त्विति शङ्कते — ननु वर्तमान इत्यादिना । ‘ अयं घट ’ इति प्रत्यक्षे पूर्वोत्तरकालयोरभानेन वर्तमानत्वस्यैव भानेन घटादीनां क्षणिकत्वे प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति भावः । वर्तमानत्वं धर्मिणो भिन्नमभिन्नं वा ? नोभयथाऽपि क्षणिकत्वसिद्धिरिति परिहरति—किमत्रेति ।

ज्ञानात् । सदसत्सम्बन्धश्चेत् ; किमसङ्गतम् ? । ज्ञानवत्तदुपपत्तेः । क्रमेणानेकसम्बन्ध एकस्यानुपपन्न इति चेन्न । उपसर्पणप्रत्ययक्रमेणैव तस्याप्युपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणमिति चेत् ; अस्ति तावदतो निरूपणीयं, क्षणप्रत्ययस्तु भ्रान्तोऽपि नास्तीति विशेषः । स्यादेतत् । माभूदध्यक्षमनुमानं वा क्षणिकत्वे, तथापि सन्देहोऽस्तु । एतावताऽपि सिद्धं समीहितं चार्वाकस्येति चेत् ; उच्यते —

स्थैर्यदृष्ट्योर्न सन्देहो न प्रामाण्ये विरोधतः ।

एकतानिश्चयो येन क्षणे तेन स्थिरे मतः ॥ १७ ॥

न हि स्थिरे तद्दर्शने वा स्वरसवाही सन्देहः । प्रत्यभिज्ञानस्य-
दुरपह्वत्वात् । नापि तत्प्रामाण्ये । स हि न तावत्सार्वत्रिको, व्या-
घातात् । तथाहि — प्रामाण्यासिद्धौ सन्देहोऽपि न सिद्धयेत्, तत्सि-
द्धौ वा तदपि सिद्धयेत् । निश्चयस्य तदधीनत्वात् । कोटिद्वयस्य चा-
दृष्टस्यानुपस्थाने कः सन्देहार्थः ? । तद्दर्शने च कथं सर्वथा तदसिद्धिः ? ।

ताद्रूप्येणैव, सत्त्वेनैवेत्यर्थः । ज्ञानवदिति । यथा प्रत्यभिज्ञानमेकमेव वर्तमानत्वम-
तीतत्वञ्च विषयीकरोति, तथैकस्यैव क्रमेण सदसत्सम्बन्धे को विरोध इति भावः ।
उपसर्पणप्रत्ययः, सम्बन्धकारणमित्यर्थः, प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्यमाशङ्क्य निरा-
करोति—अस्तीति । प्रत्यभिज्ञानात्मकं धर्मिस्वरूपं सिद्धं । तस्य प्रामाण्यमात्रं सा-
धनीयमिति भावः । ननु क्षणिकत्वे प्रमाणाभावेऽपि न स्थैर्यसिद्धिः । किन्तु सन्देह
एवेति चार्वाकशङ्का निराकरोति—स्थैर्येति । स्थिरे, तद्दर्शने, प्रामाण्ये वा
सन्देहः ? । तत्र प्रत्यभिज्ञाविरोधान्न पूर्वद्वये सन्देहः । नापि प्रामाण्ये; किं प्रा-
माण्यसामान्ये संशयः, उत प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्ये ? नाद्यः, कचिदपि प्रामाण्या-
सिद्ध्या तत्कोटिकसंशयाभावात् । न द्वितीयः, एकत्र क्षणे येन विरुद्धसंसर्गाभा-
वेनैकत्वनिश्चयः, एवं स्थिरेऽपि तन्निश्चय इति कारिकार्थः । तमेव विवृणोति —
नहीत्यादिना । तथाहीति । सर्वत्र प्रामाण्यासिद्धौ सन्देहविषयकनिश्चयस्याप्य-
प्रामाणिकतया न सन्देहसिद्धिः । तत्सिद्धौ = सन्देहसिद्धौ । तदपि = प्रामाण्य-

एतेनाऽप्रामाणिकस्तद्व्यवहार इति निरस्तम् । सर्वथा प्रामाण्यासिद्धौ तस्याप्यसिद्धेः । प्रकृते प्रामाण्यसन्देहो, लूनपुनर्जातकेशादौ व्यभिचारदर्शनादिति चेन्न । एकत्वनिश्चयस्य त्वयाऽपीष्टत्वात् । अनिष्टौ वा न किञ्चित्सिद्धयेत् । सिद्धयतु यत्र विरुद्धधर्मविरह इति चेत् ; तेनैव स्थिरत्वमपि निश्चीयते । स इह सन्दिह्यते इति चेत् ; तुल्यमेतत् । कचिन्निश्चयोऽपि कथञ्चिदिति चेत् ; समः समाधिः । नन्वेतत्कारणत्वं यदि स्वभावो भावस्य नीलादिवत्तदा सर्वसाधारणं स्यात् । न हि नीलं किञ्चित्प्रत्यनीलम् । अथौपाधिकं, तदा उपाधेरपि स्वाभाविकत्वे तथात्वप्रसङ्गः । औपाधिकत्वे त्वनवस्था । अथाऽसाधारणत्वमप्यस्य स्वभाव एव, तत उत्पत्तेरारभ्य कुर्यात्, स्थिरस्यैकस्वभावत्वादिति चेत् ; उच्यते—हेतुशक्तिमनादृत्य नीलाद्यपि न वस्तु सत् ।

तद्युक्तं तत्र तच्छक्तमिति साधारणं न किम् ॥१८॥

मपि । निश्चयस्य = सन्देहगोचरनिश्चयस्य तदधीनत्वात् = सन्देहगोचरज्ञानप्रामाण्याधीनत्वादिति भावः । एतेनेति । प्रामाण्यसामान्यासिद्धौ व्याघातप्रदर्शनेन । एकत्वनिश्चयस्येति । क्षणिकत्वसिद्धयर्थमिति शेषः । सः = एकत्वनिश्चयहेतुर्विरुद्धधर्मविरहः । तुल्यमिति । सहकारिविशेषसमवधानेन स्थिरेऽपि वर्तमानत्वाद्युपपत्तिरित्युक्तावपि यदि विरुद्धधर्मसन्देहस्तदा क्षणेऽपि तत्सन्देहः स्यादिति भावः । ‘यदि क्षणिकस्यैक्यं न स्यात्तर्हि किञ्चिदपि न सिद्धयेदिति तर्केण क्षणिकस्यैक्यसिद्धिस्तर्हि स्थिरस्याभावे प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपलोकयात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति तर्कोऽत्राप्यस्तीत्याह — समः समाधिरिति । तदेवमलौकिकं परलोकसाधनं सिद्धम् । सम्प्रति चार्वाकः स्थिरपक्षे कारणत्वानुपपत्त्या प्रत्यवतिष्ठते—नन्वेतत्कारणत्वमित्यादिना । हेत्विति । हेतुशक्तिः=कारणत्वमनादृत्य नीलाद्यपि न वस्तु सत्, न पारमार्थिकं भवति । कुतश्चित्कारणालुब्धभ्रूरूपस्यैव पारमार्थिकत्वादिति भावः । प्रतिनियतकारणत्वमेव भावानां स्वभावः । न चैतावता कार्यविशेषाणां सततोत्पादप्रसङ्ग इत्याह—तद्युक्तमिति । तत्तत्सहकारिविशेषयुक्तं कारणं तत्तत्कार्यविशेषमारभते इति कार्यविशेषनियतं सहकारिसम्बन्धेऽप्येककारणं सर्वसाधारणमेवेति भावः । अस्तु भूतं स्थिरमचेतनञ्च, तथापि नात्मनस्समवायिकारणत्वमुपपद्यत इति

सर्वसाधारणनीलादिवैधर्म्येण काल्पनिकत्वं कार्यकारणभावस्य व्युत्पादयता नीलादिपारमार्थिकमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा तद्वैधर्म्येण हेतुफलभावस्यापारमार्थिकत्वानुपपत्तेः । न च कार्यकारणभावस्याऽपारमार्थिकत्वे नीलादि पारमार्थिकं भवितुमर्हति, नित्यत्वप्रसङ्गात् । तस्मादस्य पारमार्थिकत्वेऽपरमपि तथा, न बोध्यमपीति कथमेकमनेकं परस्परविरुद्धं कार्यं कुर्यात् ? । तत्स्वभावत्वादिति यदि, तदोत्पत्तेरारभ्य कुर्यादविशेषादित्यपि न युक्तं, तत्तत्सहकारिसाचिव्ये तत्तत्कार्यं करोतीति स्वभावव्यवस्थापनात् । इदञ्च साधारणमेव, सर्वैरपि तथोपलम्भान् । न हि नीलादेरप्यन्यत्साधारण्यमिति । स्यादेतत् । अस्तु स्थिरं, तथापि नित्यविभोर्न कारणत्वमुपपद्यते । तथाह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वमवधार्यते; नान्वयमात्रेण, अतिप्रसङ्गात् । न च नित्यविभूनां व्यतिरेकसंभवः । न च सोपाधेरसावस्त्येवेति साम्प्रतम्; तथाभूतस्योपाधिसंबन्धेऽप्यनधिकारात् । जनितो हि तेन स तस्य स्यात्, नित्यो वा ? । न प्रथमः, पूर्ववत् । नापि द्वितीयः, पूर्ववदेव । तथापि चोपाधेरेव व्यतिरेको. न तस्य, अविशेषात् । तद्वत् इति चेन्न । स चोपाधिश्चेत्यतोऽन्यस्य तद्वत्पदार्थस्याभावात् । भावे वा स एव कारणं स्यात् । अत्रोच्यते —

पूर्वभावो हि हेतुत्वं मीयते येन केनचित् ।

व्यापकस्यापि नित्यस्य धर्मिधीरन्यथा न हि ॥ १९ ॥

स एव चार्वाकः प्रकारान्तरेण प्रत्यवतिष्ठते — स्यादेतदिति । अनाधिकारादिति । अयोग्यत्वादित्यर्थः । पूर्ववदिति । नित्यविभोर्व्यतिरेकासम्भवः कार्यजनन इवोपाधिजननेपि तुल्य इति भावः । पूर्ववदिति । नित्यविभोरुपाधेरपि व्यतिरेकाभावास्तुल्य इत्यर्थः । नित्याव्यापकोपाधिपक्षे दोषमाह — तथापि चेति । परिहरति — पूर्वभाव इत्यादि । कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वं कारणत्वं, तच्च कचिदन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धयति । कचिच्च धर्मिग्राहकमानेन सिद्धयति । एवञ्च व्यापकस्यापि नित्यस्य कारणत्वं निराबाधमेव । धर्मिग्राहकमानेन कारणसिद्धयनङ्गीकारे

भवेदेवं यद्यन्वयव्यतिरेकावेव कारणत्वं, किन्तु कार्याभियतः पूर्वभावः । स च क्वचिदन्वयव्यतिरेकाभ्यामवसीयते, क्वचिद्वर्मिग्राह-कात्प्रमाणात् । अन्यथा कार्यात्कारणानुमानं कापि न स्यात् । तेन तस्यानुविधानानुपलम्भात् । उपलम्भे वा कार्यलिङ्गानवकाशात्, प्र-त्यक्षत एव तत्सिद्धेः । तज्जातीयानुविधानदर्शनात्सिद्धिरन्यत्रापि न वार्यते । तथापि कोष्ठगत्यानुविहितान्वयव्यतिरेकमेव कार्यात्कारणं सिद्धयेत्, अन्यत्र तथा दर्शनादिति चेन्न । बाधेन सङ्कोचात्, विपक्षे बाधकाभावेन चाव्याप्तेः, दर्शनमात्रेण चोत्कर्षसमत्वात् । अस्य च ईश्वरे विस्तरौ वक्ष्यते । सर्वव्यापकानां सर्वान्प्रत्यन्वयमात्राविशेषे कारणत्वप्रसङ्गो बाधकमिति चेन्न । अन्वयव्यतिरेकवज्जातीयतया वि-पक्षे बाधकेन च विशेषेऽनतिप्रसङ्गात् । तथाहि-कार्यं समवायिकारण-वद् दृष्टमित्यदृष्टाश्रयमपि तज्जातीयकारणकम्, आश्रयाभावे किं प्रत्या-

ज्ञानादिकार्यलिङ्गेनात्मादेः समवायिकारणस्याप्रतीतिप्रसङ्ग इति भावः । तेन = कार्यविशेषेण । तस्य = कारणविशेषस्य, अनुविधानानुपलम्भादित्यर्थः । येन घटेन या दण्डव्यक्तिरनुमीयते, तद्वद्व्यक्तेस्तेन दण्डेनानुविधानं नोपलब्धमिति भावः । शङ्कते — तथापीति । घटादिषु दण्डाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनेऽपि धर्मिग्राहकमानेनात्मादीनां स्वनिष्ठकार्यगुणेषु कारणत्वग्रहणं सर्वत्र कार्ये कारणा-न्वयव्यतिरेकानुविधाननियम इति भावः । अव्याप्तेरिति । अप्रयोजकत्वादित्यर्थः । उत्कर्षसमत्वादिति । व्याप्यभावेऽपि साहचर्यमात्रेण धर्मान्तरापादनमुत्कर्षसमा जातिः । प्रकृते कार्यमात्रे कारणान्वयव्यतिरेकानुविधानमिति नियमाभावेऽपि घटादौ दर्शनमात्रेणाऽऽत्मन्यपि तस्यापादनमुत्कर्षसमा जातिरिति भावः । नन्वन्वयमात्रेण विभोः कारणत्वे सर्वकार्यकारणत्वप्रसङ्ग इति शङ्कते — सर्वव्यापकानामिति । परिहरति — अन्वयव्यतिरेकेति । यथाऽन्वयव्यतिरेकवद्वटादिकारणं सहकारि-विशेषसहितमेव रूपादिकार्योपादानं भवति, एवमात्मापीत्यङ्गीकारेण, 'कार्यं यदि समवायिकारणसापेक्षं न स्यात्तर्ह्यनियतदेशोत्पत्तिकं स्या' दिति तर्केण च नोक्ताप-त्तिरिति भावः । विपक्षबाधकं तर्कमेव दर्शयति — आश्रयाभावेत्यादिना ।

सन्नमसमवायिकारणं स्यात् ? तदभावे निमित्तमपि किमुपकुर्वीत् ? ।
तथा चानुत्पत्तिः सततोत्पत्तिर्वा सर्वत्रोत्पत्तिर्वा स्यात् । एवमपि निमि-
त्तस्य सामर्थ्यादेव नियतदेशोत्पादे स एव देशोऽवश्यपेक्षणीयः
स्यात् । तथाच सामान्यतो देशसिद्धावितरपृथिव्यादिबाधे तदतिरिक्त-
सिद्धिं को वारयेत् ? एवमसमवायिनिमित्ते चोहनीये ।

इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नीतितो
मूलत्वात्प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता ।

देवोऽसौ विरतप्रपञ्चरचनाकल्लोलकोलाहलः

साक्षात्साक्षितया मनस्यभिरतिं बध्नातु शान्तो मम ॥२०॥

॥ इति श्रीन्यायकुसुमाञ्जलौ प्रथमस्तबकः ॥

एवं सामान्यतो हेतुहेतुमद्भावं प्रसाध्य भगवतो विचित्रप्रपञ्चरचनायां सहकारि-
कारणमलौकिकं धर्माधर्मरूपमदृष्टं प्रासाध्य, प्रथमाविप्रतिपत्तिर्निराकृतेत्युपसंहरति—
इत्येषेति । यस्य सहकारिशक्तिर्दुर्निरूपत्वान्मायेति, मूलत्वात्प्रकृतिरिति, ज्ञान-
नाश्रयत्वादविद्येति चोच्यते, तादृशः प्रतारणाकल्पनापरम्परारहितः, द्वेषा-
दिरहितो देवो मम मनसि साक्षितया स्थितः, स्वविषयामभिरतिं बध्नातु, उत्पा-
दयत्विति । अत्रायं प्रथमस्तबकशास्त्रार्थावतरणक्रमः—अलौकिकं परलोकसाधनं
नास्तीति शङ्कायां, कादाचित्कत्वहेतुना सामान्यतो हेतुहेतुमद्भावं प्रसाध्य, तत्र
च सत्प्रतिपक्षशङ्कायां तन्निराकरणप्रसङ्गेन स्वभाववादं निराकृत्य, सिद्धसाधन-
शङ्कायां तन्निराकरणप्रसङ्गेन सहजशक्तिवादमाधेयशक्तिवादश्च निराकृत्य, मध्ये
स्मृतं साङ्ख्यमतमप्युपेक्षानर्हत्वेन निराकृत्य, चार्वाकाशङ्कितं भूतचैतन्यवादं, बौ-
द्धमतसिद्धं क्षणिकत्ववादश्च निराकृत्य, स्थिरपक्षे नित्यविभोः कारणत्वं व्यवस्थाप्य,
तस्य विचित्रजगद्रचनायां सहकारितयाऽलौकिकं परलोकसाधनमदृष्टं सिद्धयतीति ।

इति श्रीमद्राममूर्तिबुधेन्द्रचरणकमलसेवासमासादितन्यायविद्यावैशद्येन

श्रीमद्वरदाचार्यवर्यव्यवस्थापितनारसिंहसंस्कृतकलाशाला-

न्यायालङ्कारपण्डितेन सोमशेखरशास्त्रिणा निर्मि-

तायां कुसुमाञ्जलिटिप्पण्यां प्रथमः स्तबकः ।

॥ शुभमस्तु ॥

श्रीगणेशाय नमः

सामोदे न्यायकुसुमाञ्जली

द्वितीयः - स्तबकः

तदेवं सामान्यतः सिद्धे अलौकिके हेतौ तत्साधनेनावश्यं भवि-
तव्यम् । न च तच्छब्दमस्मदादिभिर्द्रष्टुम् । न चादृष्टेन व्यवहारः ।
ततो लोकोत्तरः सर्वानुभावी सम्भाव्यते । ननु नित्यनिर्दोषवेदद्वारको
योगकर्मसिद्धसर्वज्ञद्वारको वा धर्मसम्प्रदायः स्यात् , किं परमेश्वरकल्प-
नयेति चेत् ; अत्रोच्यते -

प्रमायाः परतन्त्रत्वात्सर्गप्रलयसम्भवात् ।

तदन्यस्मिन्ननाश्चासान्न विधान्तरसम्भवः ॥ १ ॥

तथाहि - प्रमा, ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना, कार्यत्वे सति तद्विशे-
पत्वात् , अप्रमावत् । यदि च तावन्मात्राधीना भवेत्, अप्रमापि प्रमैव
भवेत् । अस्ति हि तत्र ज्ञानहेतुः । अन्यथा ज्ञानमपि सा न स्यात् ।
ज्ञानत्वेऽप्यतिरिक्तदोषानुप्रवेशादप्रमेति चेत् , एवं तर्हि दोषाभावमधिक-

द्वितीयां विप्रतिपत्तिं निराकर्तुं भूमिकामारचयति - तदेवमिति । सा-
मान्यत इति । सामान्यतोदृष्टेन पूर्वोक्तेनानुमानेनेत्यर्थः । अन्यथासिद्धिं मीमांसकः
शङ्कते - नन्विति । यद्यन्यथासिद्धिरपि प्रमाणाभाव एव पर्यवस्यति ।
तथापि साक्षात्प्रमाणाभावोऽप्रे दर्शयिष्यते, अन्यथासिद्धिद्वारा अत्रेति विवेकः ।
प्रमाया इति । परतन्त्रत्वात् , गुणजन्यत्वादित्यर्थः ॥ सर्गेति । तथाच वेदस्य
स्वरूपतः, प्रवाहतश्च नित्यत्वं नास्तीत्यर्थः । एतेन प्रथमासिद्धिर्निराकृता । द्विती-
यामन्यथासिद्धिं निराकरोति-तदन्यस्मिन्निति । अनित्यज्ञानवत्त्वेन भ्रमशङ्काक-

१. स्यादेतदिति पा० । अयमाशयः - नित्यत्वेन पुरुषानुप्रवेशाभावात् दोषरहितं स्वत-
स्सिद्धप्रामाण्यञ्च वेदमेव मूलमवलम्ब्य धर्मसम्प्रदायोऽयमस्तु, तन्नित्यत्वासिद्धावपि साह-
चर्यादिमतावलम्बनेन कर्मगोगयिद्धसाक्षात्कारविषयीकृतधर्माधर्माः कपिलादय एव मूलमस्य
सन्तु, किमनेन परमेश्वरेणाऽनपेक्षितसमुद्रबालुकाकीटसंख्यादिसर्वाविषयकज्ञानेनेति ।

मासाद्य प्रमापि जायेत, नियमेन तदपेक्षणात् । अस्तु दोषाभावोऽधिको, भावस्तु नेष्यते इति चेत् ; भवेदप्येवं, यदि नियमेन दोषैर्भावरूपैरेव भवितव्यम् । न त्वेवम्, विशेषादर्शनादेरभावस्यापि दोषत्वात् । कथमन्यथा ततः संशयविपर्ययौ । ततस्तदभावो भाव एवेति कथं स नेष्यते ।

स्यादेतत् । शब्दे तावद्विप्रलिप्सादयो भावा एव दोषाः । ततस्तदभावे स्वत एव शाब्दी प्रमेति चेन्न । अनुमानादौ लिङ्गविपर्यासादीनां भावानामपि दोषत्वे तदभावमात्रेण प्रमानुत्पत्तेः । अन्यत्र यथातथाऽस्तु, शब्दे तु विप्रलिप्साद्यभावे वक्तृगुणापेक्षा नास्तीति चेन्न । गुणाभावे तदप्रामाण्यस्य वक्तृदोषापेक्षा नास्तीति विपर्ययस्यापि सुवचत्वात् । अप्रामाण्यं प्रति दोषाणामन्वयव्यतिरेकौ स्त इति चेन्न । प्रामाण्यं प्रत्यपि गुणानां तयोः सत्त्वात् । पौरुषेयविषये इयमस्तु व्यवस्था, अपौरुषेये तु दोषनिवृत्त्यैव प्रामाण्यमिति चेन्न । गुणनिवृत्त्याऽप्रामाण्यस्यापि सम्भवात् । तस्या अप्रामाण्यं प्रति सामर्थ्यं नोपलब्धमिति चेत् ; दोषनिवृत्तेः प्रामाण्यं प्रति क सामर्थ्यमुपलब्धम् । लोकवचसीति चेत् ; तुल्यम् । तदप्रामाण्ये दोषा एव कारणं, गुणनिवृत्तिस्त्ववर्जनीयसिद्धसन्निधिरिति चेत् ; प्रामाण्यं प्रति गुणेष्वपि तुल्यमेतत् । गुणानां दोषोत्सारणप्रयुक्तः सन्निधिरिति चेत् ; दोषाणामपि गुणोत्सारणप्रयुक्त इत्यस्तु । निस्स्वभावत्वमेवमपौरुषेयस्य वेदस्य स्यादिति चेत् ; आत्मानमुपालभस्व । तस्माद्यथा द्वेषरागाभावाऽविनाभावेऽपि रागद्वेषयोरनुविधाननियमात्प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयत्नयो रागद्वेषकारणकत्वं, न तु निवृत्तिप्रयत्नो द्वेषहेतुकः । प्रवृत्तिप्रयत्नस्तु सत्यपि रागानुवि-

लङ्कितत्वानित्यसर्वज्ञपूर्वकत्वमन्तरा प्रकारान्तरं न सम्भवतीत्यर्थः । प्रमानुत्पत्तेरिति । लिङ्गसादृश्यादियथार्थज्ञानमन्तरेति भावः । निस्स्वभावत्वमिति । वेदे प्रामाण्याऽप्रामाण्यप्रयोजकयोर्गुणदोषयोरभावादित्यर्थः । रागद्वेषकारणकत्वमिति । अन्यथोपेक्षात्मकज्ञानादपि प्रवृत्तिनिवृत्त्योरापत्तेरिति भावः ।

धाने द्वेषाभावहेतुक इति विभागो युज्यते । विशेषाभावात् । तथा प्रकृ-
तेऽपि । तथापि वेदानामपौरुषेयत्वे सिद्धे, अपेतवक्तृदोषत्वादेव प्रामाण्यं
सेत्स्यति । ततः सिद्धे प्रामाण्ये गुणाभावेऽपि तदिति दोषाभाव एव
हेतुरकारणं गुणा इति चेन्न । अपेतवक्तृगुणत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात् ।
स्वत एव प्रामाण्यनिश्चयः । किन्तु शङ्कामात्रमनेनापनीयते । दोषनिब-
न्धनत्वात्तस्य तदभावेऽभावात् । अतो नेदमनुमानवत् सत्प्रतिसाधनीकर्तु-
मुचितमिति चेन्न । गुणनिवृत्तिनिबन्धनायाः शङ्कायाः सुलभत्वात् । तस्याः
केवलाया अप्रामाण्यं प्रत्यनङ्गत्वान्न शङ्केति चेत् ; दोषनिवृत्तेरपि केव-
लायाः प्रामाण्यं प्रत्यनङ्गत्वान्न तया शङ्कानिवृत्तिरिति तुल्यमिति । एवं
प्रामाण्यं परतो ज्ञायते, अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वात्, अप्रामा-
ण्यवत् । यदि तु स्वतो ज्ञायते; कदाचिदपि प्रामाण्यसंशयो न स्यात्,
ज्ञानत्वसंशयवत् । निश्चिते तदनवकाशात् । न हि साधकबाधकप्रमाणा-

तदिति । प्रामाण्यमित्यर्थः । तथाच व्यभिचाराद्गुणस्य न प्रामाण्यप्रयोजकत्व
मिति भावः । भवदुपन्यस्तो वेदप्रामाण्यसाधकः, अपेतवक्तृदोषत्वादिति हेतु-
रप्रामाण्यसाधकेनाऽपेतवक्तृगुणत्वादिति हेतुना सत्प्रतिपक्षित इत्याह-अपेतवक्तृ-
गुणत्वेनेति । ननु ज्ञानप्राहकादेव प्रामाण्यं सिद्धयति । दोषाधीना तु शङ्का
दोषाभावेनाऽपनीयत इत्याशङ्क्य, तथापि गुणाभावहेतुकाऽप्रामाण्यशङ्का तदवस्थै-
वेत्याह — गुणनिवृत्तिनिबन्धनाया इति । एवं प्रमाया उत्पत्तौ परतस्त्वं
निरूप्य ज्ञप्तावपि तन्निरूपयति — एवं प्रामाण्यमित्यादिना । अर्थक्रियाका-
रित्वविज्ञानान्निश्चितप्रामाण्यैः प्रवृत्तिविज्ञानैस्सह सजातीयत्वानुसन्धानमभ्यास-
दशापत्तिः । तदज्ञापनानां ज्ञानानां तज्जातीयत्वानुसन्धानादेव प्रामा-
ण्यनिश्चय इति तेषु सांशयिकत्वमसिद्धमित्यसिद्धिशङ्कानिरासार्थमाह — अनभ्या-
सेति । सांशयिकत्वादिति । तज्जातीयत्वानुसन्धानदशायां ज्ञानस्वरूपे निश्चि-
तेऽपि प्रामाण्यं प्रति संशयाज्ज्ञानस्वरूपनिश्चयात्तद्प्राहकाद्वा न प्रामाण्यनिश्चयः,
किन्त्वर्थक्रियाकारित्वादितः परत एव, यथा विसंवादादेः परत एवाप्रामाण्य-

भावमवधूय समानधर्मादिदर्शनादेवाऽसौ। तथा सति तदनुच्छेदप्रसङ्गात् । अथ प्रमाणवदप्रमाणेऽपि तत्प्रत्ययदर्शनाद्विशेषादर्शनाद्भवति शङ्केत्यभिप्रायः; तर्त्तिकं प्रमाणज्ञानोपलब्धेऽपि न तत्प्रामाण्यमुपलब्धम्, प्रमाणज्ञानमेव वा नोपलब्धम् ? । आद्ये कथं स्वतः प्रामाण्यग्रहः? प्रत्ययप्रतीतावपि तदप्रतीतेः । द्वितीये, कथं तत्र शङ्का? । धर्मिण एवाऽनुपलब्धेरिति । यदपि झटिति प्रचुरतरसमर्थप्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या स्वतः प्रामाण्यमुच्यते, तदपि नास्ति । अन्यथैवोपपत्तेः । झटिति प्रवृत्तिर्हि झटिति तत्कारणोपनिपातमन्तरेणानुपपद्यमाना तमाक्षिपेत्, प्रचुरप्रवृत्तिरपि स्वकारणमाचुर्यम् । इच्छा च प्रवृत्तेः कारणम् । तत्कारणमपीष्टाभ्युपायताज्ञानम् । तदपि तज्जातीयत्वलिङ्गाऽनुभवप्रभवम् । सोऽपीन्द्रियसन्निकर्षादिजन्मा, न तु प्रामाण्यग्रहस्य क्वचिदुपयोगः । उपयोगे वा स्वत एवेति कुत एतत् ? । ततः समर्थप्रवृत्तिप्राचुर्यमपि प्रामाण्यप्राचुर्यात्, तदग्रहणप्राचुर्याद्वा । स्वतस्त्वं तु तस्य कोपयुज्यते । न हि पिपासूनां झटिति प्रचुरा समर्था च प्रवृत्तिरम्भसीति पिपासोपशमनशक्तिस्तस्य प्रत्यक्षा स्यात् ।

मिति भावः । तदनुच्छेदप्रसङ्गादिति । विशेषदर्शनदशायामपि साधारणधर्मदर्शनसत्त्वादिति भावः । ननु ज्ञानेन सह गृह्यमाणेऽपि प्रामाण्ये प्रमाणाप्रमाणज्ञानयोर्विशेषादर्शनात्संशयोपपत्तिरिति शङ्कते — अथेति । तत्प्रत्ययदर्शनात् प्रामाण्यप्रत्ययदर्शनादित्यर्थः । निराकरोति — तत्किमित्यादिना । अयं भावः — गृह्यमाणं ज्ञानं यद्यप्रमाविलक्षणं न गृहीतं तदा तत्प्रामाण्यमेव न गृहीतम् । यदि च विलक्षणतया गृहीतं तदा न संशयावकाश इति । प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वे परोक्तं प्रमाणं दूषयति — यदपीत्यादिना । प्रामाण्यस्य परतो ग्राह्यत्वपक्षेऽनवस्थापत्त्या प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिमाशङ्क्य, प्रामाण्याग्रहेष्यर्थग्रहणसम्भवा-

१. अयं भावः— न हि पिपासाशमनशक्तिमति विशिष्टा प्रवृत्तिः पाथस्वरूपग्राहकात्प्रत्यक्षादेव तच्छक्तिप्रहमपेक्षते, सौहित्यलिङ्गेनापि तदग्रहोपपत्तेः । तथा प्रवर्तकविज्ञानस्वरूपग्राहकप्रमाणादन्येनाऽपि तज्जातीयत्वादिना लिङ्गेन तत्प्रामाण्यानुमानमाविरुद्धमिति ।

स्यादेतत् । प्रामाण्यग्रहे सति सर्वमेतदुपपद्यते । स च स्वतो यदि न स्यात्, न स्यादेव । परतः पक्षस्यानवस्थादुःस्थत्वादिति चेन्न । तदग्रहेऽप्यर्थसन्देहादपि सर्वस्योपपत्तेः । न चानवस्थाऽपि, प्रामाण्यस्यावश्यज्ञेयत्वानभ्युपगमात् । अन्यथा स्वतः पक्षेऽपि सा स्यात् । लिङ्गनिश्चितमेव निश्चायकम् । ततस्तन्निश्चयार्थमवश्यं लिङ्गान्तरापेक्षायामनवस्थेति चेत् ; तत्किमनुपपद्यमानोऽर्थोऽनिश्चित एव स्वोपपादकमाक्षिपति, येनाऽनवस्था न स्यात् । प्रत्यक्षेण तस्य निश्चयात्तस्य च सत्तयैव निश्चायकत्वान्नैवमिति चेत् ; ममापि प्रत्यक्षेण लिङ्गनिश्चयात्तस्य च सत्तयैव निश्चायकत्वान्नैवमिति तुल्यम् । लिङ्गज्ञानस्य प्रामाण्यानिश्चये कथं तन्निश्चयः स्यादिति चेत् ; अनुपपद्यमानार्थज्ञानप्रामाण्यानिश्चये कथं तन्निश्चय इति तुल्यम् । न हि निश्चयेन स्वप्रामाण्यनिश्चयेन वा विषयं निश्चाययति प्रत्यक्षम्, अपि तु स्वसत्तयेत्युक्तमिति चेत् ; तुल्यम् । तथापि यदि तल्लिङ्गाभासः स्यात्तदा का वार्तेति चेत् ; अनुपपद्यमानोऽप्यर्थो यद्याभासः स्यात्तदा का वार्तेति तुल्यम् । सोऽपि प्रामाण्यमाक्षिपतीत्युत्सर्गः । स च कचिद्वाधकेनापोद्यते इति चेत् ; लिङ्गेऽप्येवमिति तुल्यम् । तर्हि प्रामाण्यानुमानेऽपि शङ्का तदवस्थैवेति निष्फलः प्रयास इति चेत् ; एतदपि तादृगेव । अनुपपद्यमानोऽर्थ एवासौ तथाविधः कश्चित्, यः स्वप्नेऽपि नाभासः स्यात् ततो नाशङ्केति चेत् ; लिङ्गे-

दर्थसन्देहेऽपि प्रवृत्तिदर्शनाच्च नानुपपत्तिरिति परिहरति -- तदग्रहेपीत्यादिना । प्रामाण्याग्रहेपीत्यर्थः । ननु प्रामाण्ये कदाचित् ज्ञातव्ये अनवस्था स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति -- न चानवस्थेत्यादिना । अयं भावः -- यथा ह्यर्थग्रहणे नियमेन न प्रामाण्यग्रहापेक्षा तथा प्रवर्तकज्ञाने प्रामाण्यग्रहेऽपि तद्ग्राहकेषु गुणादिग्रहेष्वपि न प्रामाण्यग्रहापेक्षा । तथाच यत्र प्रामाण्यं ज्ञातव्यं भवति तत्र तदन्येनाऽगृहीतप्रामाण्येनैव प्रकृते प्रामाण्यं निश्चीयत इत्यवश्यमेवाङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा अर्था-

१. 'यदन्तरेण हि यन्नोपपद्यते न तत्तदन्तरेणापि भवती' ति न्यायमवलम्ब्य अनुपपद्यमानस्याऽऽभासत्वं न सम्भवतीत्याह -- अनुपपद्यमान इत्यादिना ।

ऽप्येवमिति समः समाधिः । कः पुनरसावर्थो यः स्वप्नेऽपि नाभासः स्यात्, यदनुपलम्भे विभ्रमावकाशो, यादृगुपलम्भे च तद्बाधव्यवस्था । अन्यथा हि, तथाभूतस्यापि व्यभिचारे सापि न स्यात् । मा भूदिति चेन्न । भवितव्यं हि तत्त्वाऽतत्त्वविभागेन । अन्यथा व्याघातात् । कथं हि नियामकनिःशेषविशेषोपलम्भेऽपि विपरीतारोपः ? । तथाभावे वा तदतिरिक्तविशेषानुपलम्भे कथं बाधकम् ? । तदभावे त्वबाधस्य कथं भ्रान्तत्वमिति । स्यादेतत् । परतः प्रामाण्येऽपि नित्यत्वाद्देदानामनपेक्षत्वं, महाजनपरिग्रहाच्च प्रामाण्यमिति को विरोधः ? । न । उभयस्याप्यसिद्धेः । न हि वर्णा एव तावन्नित्याः । तथा हि - 'इदानीं श्रुतपूर्वो गकारो नास्ति, निवृत्तः कोलाहल' इति प्रत्यक्षेणैव शब्दध्वंसः प्रतीयते । न हि शब्द एवाऽन्यत्र गतः, अमूर्तत्वात् । नाप्यावृत्तः, तत एव सम्बन्धविच्छेपत्या, ज्ञातारूपलिङ्गेन वा प्रामाण्यमिति वदतस्तवापि तत्र तत्र प्रामाण्यनिश्चयापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गो दुर्निवार इति । पार्श्वस्थः पृच्छति - कः पुनरिति । योऽसौ युवाभ्यामुच्यते नाऽऽभासः स्यादिति कोऽसावर्थ इति । उत्तरमाह—यदनुपलम्भ इति । यस्योपलम्भे भ्रान्तिर्न भवति, अनुपलम्भे चाऽसौ भवति, सोऽर्थः स्वप्नेऽपि नाऽऽभासः स्यादित्यर्थः । अनाभासस्योपलक्षणान्तरमप्याह—बाधेति । अन्यथेत्यस्य विवरणं—तथाभूतस्यापि व्यभिचार इति । सापि = बाधव्यवस्थापि, बाधव्यवस्थानङ्गीकारे दोषमाह—भवितव्यमिति । बाधकविषयस्तत्त्वम्, बाध्यविषयश्चाऽतत्त्वमिति लोकमर्यादेति भावः । अन्यथेति । लोकमर्यादातिक्रमे तत्त्वाऽतत्त्वव्यवस्था भज्येतेत्यर्थः । यादृशोपलम्भ इत्यादिनोक्तमर्थमुपपादयति—कथं हीति । अशेषविशेषोपलम्भे विपरीतारोपो नास्ति, तथाभावे = अशेषविशेषोपलम्भेऽपि यद्यारोपत्वं तदा, तस्य बाधकत्वेनाभिमतस्य विशेषानुपलम्भे = अबाध्यत्वानिश्चये बाधकत्वमेव न स्यात् । अबाध्यत्वनिश्चयेत्वारोपत्वं न सिद्धयतीति भावः । नन्वस्त्वन्यत्र शब्दे प्रामाण्यस्योत्पत्तौ ज्ञेयौ च परतस्त्वम् । वेदे तु नित्यतया महाजनपरिग्रहाच्च न तथेत्याशङ्क्य निराकरोति—स्यादेतदित्यादिना । तत एवेति । अमूर्तत्वादेवेत्यर्थः । सम्बन्धविच्छेदानुपपत्तेरिति ।

दानुपपत्तेः । नाप्यनवहितः श्रोता, अवधानेऽप्यनुपलब्धेः । नापीन्द्रियं दुष्टं, शब्दान्तरोपलब्धेः । नापि सहकार्यन्तराभावः, अन्वयव्यतिरेकवतस्तस्यासिद्धेः । नाप्यतीन्द्रियम्, तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् । अन्यथा, घटादावपि तत्कल्पनाप्रसङ्गात् । न च शब्दनित्यत्वसिद्धौ तत्कल्पनेति युक्तम् । निराकरिष्यमाणत्वात् ।

येत्वेकदेशिनो नैवमिच्छन्ति, तान् प्रत्युच्यते । विवादाध्यासितः शब्दप्रध्वंसः, इन्द्रियग्राह्यः, ऐन्द्रियकाभावत्वात्, घटाभाववत् । नैतदेवम् । इन्द्रियाऽसन्निकृष्टत्वादतीन्द्रियाधारत्वादेति चेन्न । इदं ह्युपाध्युद्धानं वा स्यात्, व्यापकानुपलब्ध्या सत्प्रतिपक्षत्वं वा ? । न प्रथमः । स्वरूपयोग्यतां प्रति सहकारियोग्यताया अनुपाधित्वात् । तस्यास्तामपेक्ष्यैव सर्वदा व्यवस्थितेः । नाप्यैन्द्रियकाधारत्वप्रयुक्तमभावस्य प्रत्यक्षत्वम् । धर्माद्यभावस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । अत एव

श्रोत्रसमवायस्य नित्यत्वादिति भावः । तत्कल्पनायामिति । शब्दोपलम्भकस्याऽतीन्द्रियस्य कल्पनायामित्यर्थः । शब्दध्वंसस्य प्रत्यक्षत्वं नास्तीति वदन्तं नैयायिकैकदेशिनं प्रत्याह — येत्विति । ऐन्द्रियकाभावत्वादिति । इन्द्रियग्राह्यो यः प्रतियोगी तत्प्रतियोगिकाभावत्वादित्यर्थः । तेन न साध्याविशिष्टेति बोध्यम् । शङ्कते—नैतदिति । उपाध्युद्धानमिति । स्वव्यतिरेकेणेति शेषः । तथाचेन्द्रियसन्निकृष्टत्वमैन्द्रियकाधारत्वञ्चोपाधिरित्यर्थः । अत्रैन्द्रियकाधारत्वस्य धर्मादिसाधारण्येऽपि दूषकताबीजस्य साध्यव्यापकत्वस्याऽनपायान्नोपाधित्वभङ्ग इति भावः । व्यापकेति । प्रत्यक्षत्वव्यापकस्येन्द्रियसन्निकृष्टत्वस्य ऐन्द्रियकाधारत्वस्य चानुपलब्ध्येत्यर्थः । प्रथमोपाधिं निरस्यति — स्वरूपेति । प्रत्यक्षस्वरूपयोग्यतां प्रति सहकारियोग्यता नोपाधिः । साध्याऽव्यापकत्वादित्यर्थः । तस्याः = स्वरूपयोग्यतायाः । तां, सहकारियोग्यतामित्यर्थः । एवञ्चात्र ‘सर्वदाऽव्यवस्थितेरि’ त्यकारप्रश्लेषो बोध्यः । प्रत्यक्षस्वरूपयोग्यतासत्त्वेऽपि सहकारियोग्यताविरहेण कचिन्न प्रत्यक्षत्वमिति भावः । द्वितीयमुपाधिं दूषयति—नापीति । त्र्यणुके साध्याव्यापकत्वादिति भावः । किञ्च प्रत्यक्षयोग्यताऽत्र साध्या, सा चाभावस्य नैन्द्रियकाधारत्व-

नोभयप्रयुक्तम् । नापि द्वितीयः, प्रथमस्यासिद्धेः । अस्ति हि श्रोत्रशब्दा-
भावोः स्वाभाविको विशेषणविशेष्यभावः । विशेष्यस्यातीन्द्रियत्वात्
कथमैन्द्रियकविशिष्टज्ञानविषयत्वम् ? । तथा विशेष्यमव्यवस्थापयतश्च
कथं विशेषणत्वमिति चेन्न । तथा विशेष्यव्यवस्थापनायाः फलत्वात् ।
न तु तदेव विशेषणत्वम्, आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात् । विशेषणभावेन
समवायाऽभावयोर्ग्रहणं, तथा ग्रहणमेव च विशेषणत्वमिति । तस्मात्
संबन्धान्तरमन्तरेण तदुपश्लिष्टस्वभावत्वमेव हि तयोः । सैत्र च विशिष्ट-
प्रत्ययजननयोग्यता विशेषणतेत्युच्यते । सा चात्र दुर्निवारा, प्रतियो-
ग्यधिकरणेन स्वभावत एवाऽभावस्य मिलितत्वात् । तथापि तया तथैव
प्रतीतिः कर्तव्येति चेन्न । गृह्यमाणविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वाच्चाप्तेः । अन्य-
था संयुक्तसमवायेन रूपादौ विशिष्टविकल्पधीजननदर्शनात् गन्धादा-
वपि तथात्वप्रसङ्गात् । तथापि नेन्द्रियविशेषणतया कस्यचिद् ग्रहणं

रूपा । सत्प्रतिपक्षं दूषयति—नापि द्वितीय इति । अत्र स्थापनानुमाने प्रत्यक्ष-
योग्यत्वस्य साध्यत्वेन प्रत्यनुमाने तदभावः साध्यः । तत्र च नेन्द्रियासन्निकृष्टत्वं
हेतुः । इन्द्रियासन्निकृष्टेऽपि योग्यतायाः सत्त्वेन व्यभिचारात् हीनफलोऽयं हेतुरिति
भावः । प्रथमस्य, इन्द्रियासन्निकृष्टत्वस्यासिद्धेरित्यर्थः । स्वरूपासिद्धत्वाच्च न
सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः । नन्वतीन्द्रियस्य श्रोत्रस्य शब्दाभावस्य च विशेषणवि-
शेष्यभावो न सम्भवति, विशेष्यव्यवस्थापनाभावादित्याशङ्क्य, विशेष्यव्यवस्थापनं
विशेषणस्य फलं, न तु तदेव विशेषणत्वस्वरूपमिति समाधत्ते — तथा
विशेष्येति । आत्माश्रयं विवृणोति — विशेषणभावेनेति । प्रतियोगीति ।
श्रोत्रेण शब्दाभावस्य स्वभावत एव सन्निकृष्टत्वादित्यर्थः । तथापीति ।
तया — विशेषणतया, तथैव — विशेषणविशिष्टविशेष्यविषयैव । एवञ्चात्र विशे-
ष्यस्य श्रोत्रस्याऽयोग्यतया सा न सम्भवतीति भावः । गृह्यमाणंति । यत्र विशेष्यं
योग्यं तत्रैव तादृशविशेष्यप्रत्ययः । अत्र च विशेष्यस्याऽयोग्यतया विशेषणतासन्नि-
कर्षेण शब्दत्वंस्य प्रत्यक्षमेव जन्यत इति भावः । एवमनङ्गीकारे दोषमाह —
अन्यथेति । रूपादेः साश्रयस्य प्रत्यक्षत्वाद्वायवीयस्पर्शस्यापि तथात्वप्रसङ्ग इति

दृष्टम्, अपि त्विन्द्रियसंबद्धविशेषणतया । सा चाऽता नवततज्ञात चञ्च । अस्य प्रतिबन्धस्य इन्द्रियसन्निकृष्टार्थप्रतिसंबन्धिविषयत्वात् । अन्यथा संयुक्तसमवायेन गन्धादाबुपलब्धिदर्शनात्, समवायेनाऽदर्शनात् शब्दस्याग्रहणप्रसङ्गात् । नाप्यभावत्वे सतीन्द्रियाधारत्वात् सत्प्रतिपक्षत्वम्, योग्यताविरहप्रयुक्तत्वाच्चाप्तेः । न चातीन्द्रियाधारत्वमेव तस्य योग्यताविरहः । तद्विपर्ययस्यैव योग्यतात्वापत्तेः । न चैवमेव, धर्मादिप्रध्वंसग्रहणप्रसङ्गात् । दृश्याधारत्वं दृश्यप्रतियोगिता चेति द्वयमप्यस्य योग्यतेति चेन्न । उभयनिरूपणीयत्वनियमानभ्युपगमान् । प्रतियोगिभावनिरूपणीयो ह्यभावः । अन्यथा, 'इह भूतले घटो नास्ती'त्येषाऽपि प्रतीतिः प्रत्यक्षा न स्यात् । संयोगो ह्यत्र निषिद्धयते । तदभावश्च भूतलवत् घटेऽपि वर्तते । तत्र यदि प्रत्यक्षतया भूतलस्योपयोगो घटस्यापि तथैव स्यादविशेषात् । अथ घटस्याऽन्यथोपयोगः, भूतलस्याप्यन्यथैव स्यादविशेषात् । कथमन्यथेति चेत्, प्रतियोगिनिरूपणार्थमभावसन्निकर्षार्थश्च । तत्र प्रतियोगिनिरूपणं स्मरणलक्षणमनुपलभ्यमानेनाऽपीति न

भावः । प्रतिबन्धस्य = व्याप्तः । प्रतिसम्बन्धिविषयत्वात्, इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविषयत्वादित्यर्थः । द्वितीयसत्प्रतिपक्षं निराकरोति—नापीति । शब्दे व्यभिचारः वारणायाऽभावत्वे सतीति विशेष्यम् । योग्यताविरहेति । तथा चातीन्द्रियाधारत्वेतुयोग्यताविरहरूपोपाधिमत्त्वादुर्बल इति भावः । नन्वतीन्द्रियाधारत्वमेव योग्यताविरहः । तथाच साधनाभिन्नत्वात्कथमयमुपाधिरित्याशङ्क्य निराकरोति — न चेति । अभावस्योभयनिरूप्यत्वाङ्गीकारे दोषमाह—अन्यथेति । 'भूतले घटो नास्ती'त्यत्र घटस्य प्रागभावो वा प्रध्वंसाभावो वा न विषयः । तयोः कपाल एव सत्त्वात् । नाऽप्यत्यन्ताभावः, कदाचित्तस्य तत्र भावादित्याशयेनाह — संयोगो ह्यत्रेति । तथाच संयोगस्य ध्वंसः प्रागभावो वा विषय इति वक्तुं शक्यत इति भावः । भूतलस्यान्यथोपयोगोपपत्तिमाह — प्रतियोगीति । निषेधप्रतियोगिनः संयोगस्य निरूपणं स्मर्यमाणेन घटेनेव स्मर्यमाणेन भूतलेनापि सम्भवतीति भावः ।

तदर्धमध्यक्षगोचरत्वमपेक्षणीयमन्यतरस्यापि, कुत उभयस्य । सन्निकर्षस्तु भूतलघटसंयोगस्येन्द्रियेण साक्षान्नास्ति । येनाऽस्ति, तेनापि यदीन्द्रियं न सन्निकृष्येत कथमिव तं गमयेत् ? । न चोपलब्धोपलभ्यमानाभ्यामेवेन्द्रियं सन्निकृष्यते । इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । तस्मात् सन्निकर्षे सति योग्यत्वाद्भूतलमप्युपलभ्यते, न तु तस्योपलभ्यमानत्वमभावोपलब्धेरङ्गमिति युक्तमुत्पश्यामः । प्रकृते तु न प्रतियोगिनिरूपणार्थं तदुपयोगः । तस्य संयोगवदाधारानिरूप्यत्वात् । नापि सन्निकर्षार्थं, तदभावस्य साक्षादिन्द्रियसन्निकर्षादिति । न चेदेवं, कुत एषा प्रतीतिरिदानीं श्रुतपूर्वः शब्दो नास्तीति । अनुमानादिति चेन्न । शब्दस्यैव पक्षीकरणे हेतोरेनाश्रयत्वात् । अनित्यत्वमात्रसाधनेऽभा-

अभावसन्निकर्षार्थमपि भूतलस्य न प्रत्यक्षत्वापेक्षेत्याह—सन्निकर्षस्त्विति । इन्द्रियेण साक्षात्सम्बन्धोऽभावस्य नास्ति । येन भूतलेन विशेषणविशेष्यभावोऽस्ति, तस्यापि भूतलस्येन्द्रियासन्निकृष्टत्वेऽभावस्य प्रत्यक्षं न स्यात् । अतोऽभावप्रत्यक्षार्थं भूतलस्येन्द्रियेण सम्बन्धमात्रमपेक्षितम् । तस्य प्रत्यक्षत्वमर्थसिद्धमपि नापेक्षितम् । तथाचेन्द्रियस्याभावस्य च सन्निकर्षसंपादकतया भूतलस्योपयोग इति भावः । ननु सन्निकर्षार्थमपि भूतलस्य प्रत्यक्षत्वमपेक्षितम् । अनुपलब्धस्य चानुपलभ्यमानस्य चेन्द्रियसन्निकर्षायोगादित्याशङ्क्य निराकरोति - नचेति । इन्द्रियसन्निकर्षादुपलम्भः, उपलब्धस्य चेन्द्रियसन्निकर्ष इति परस्परश्रय इति भावः । तदभावस्य—शब्दध्वंसस्य । योग्यप्रतियोगिकत्वमात्रस्याऽभावप्रत्यक्षे प्रयोजकत्वानङ्गीकारे दूषणमाह—न चेदेवमिति । नन्वस्त्विदं प्रतीतिरनुमानादित्याशङ्क्य, शब्दः, इदानीं नास्ति, अनुपलभ्यमानत्वादित्यनुमानेऽतीतशब्दस्य हेत्वाश्रयत्वानुपपत्तेराश्रयासिद्धौ हेतुः । विद्यमानं शब्दं पक्षीकृत्य कृतकत्वेहेतुनाऽनित्यत्वानुमाने शब्दः कदाचित्प्रध्वंसिष्यत इत्येतावन्मात्रसिद्धावपि 'इदानीं नास्ती'ति प्रत्ययासिद्धिः । आकाशं पक्षीकृत्य शब्दवत्तयाऽनुपलभ्यमानत्वहेतुना निःशब्दत्वसाधने, आकाशस्यातीन्द्रियतया शब्दवत्प्याकाशे हेतोः सत्त्वाद्यभिचार इत्याह - अनुमानादित्यादिना ।

वस्य नियतकालत्वासिद्धेः । आकाशस्य पक्षत्वे तद्वत्तयाऽनुपलभ्यमानत्वस्य हेतोरनैकान्तिकत्वात् । शब्दसद्भावकालेऽपि तस्य सत्त्वात् । एवं कालपक्षेऽपि दोषात् । अहमिदानीं निःशब्दश्रोत्रवान्, शब्दोपलब्धिरहितत्वात्, बधिरवदिति चेन्न । दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्, व्याहतत्वाच्च । बधिरश्च श्रोत्रवाँश्चेति व्याहतम् । तस्यापि च श्रवसः निःशब्दत्वे प्रमाणं नास्ति । अनुपभोग्यस्य उत्पादवैयर्थ्यं प्रमाणमिति चेन्न । आद्यादिशब्दवदुपपत्तेः । तेषां शब्दान्तरारम्भं प्रत्युपयोगः, अन्त्यस्य न तथेति चेन्न । अन्त्यत्वासिद्धेः । सर्वेषाञ्चोत्पादवतां प्रयोजनतदभावयोरस्मादृशैरनाकलनात् । सुषुप्त्यवस्थायां श्वासप्रश्वासप्रयोजनवच्च तदुपपत्तेः । आरम्भे सति प्रयोजनमवश्यमिति व्याप्तेः । न त्वापाततः प्रयोजनानुपलम्भमात्रेणारम्भानिवृत्तिः । तथा सति कर्णशङ्कुल्यवच्छेदोत्पाद एव नभसः तं प्रति निवर्तेत । बधिरस्य तेनाऽनुपयोगात् । विवादकाले बधिरकर्णः शब्दवान्, योग्यदेशस्यानावृत्तकर्णशङ्कुलीसुषिरत्वात् । तदितरकर्णशङ्कुलीसुषिरवदिति । निःशब्दाः पणववीणावेणवः । तदेकज्ञानसंसर्गयोग्यत्वस्य तदनुपलम्भेऽप्युपलभ्यमानत्वात् । यत् यदेकज्ञानसंसर्गयोग्यस्यानुपलम्भेऽप्युप-

अनुमानान्तरमाशङ्क्य निराकरोति — अहमित्यादि । तस्यापि — बधिरस्यापि । बधिरस्य शब्दग्रहणसहकार्यदृष्टं नास्तीति शङ्कायामपि दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वादिति भावः । बधिरश्रवसि शब्दाभावसाधकमनुमानमाशङ्क्य निराकरोति — अनुपभोग्यस्येत्यादिना । बधिरश्रवसि शब्दसाधकं प्रमाणमाह — बधिरकर्ण-इति । बीणादिषु शब्दध्वंसानुमानमाशङ्कते — निःशब्दा इति । तदेकेति । तेन विशेषणेन शब्देन सह यदेकं ज्ञानं-विशिष्टज्ञानं । तत्संसर्गयोग्यस्य, नियमेन तद्विषयीभूतस्य । विशेषणवत्तया नियमेनैकज्ञानविषयस्येत्यर्थः । विशेषणासिद्धौ

१. धर्माद्यनुपलम्भेषूपलभ्यमानेनाऽऽत्मना व्यभिचारो मा भूदित्यर्थं तदेकज्ञानसंसर्गयोग्यत्वस्येत्यभिहितम् । सशब्दानामपि बीणादीनामुपलभ्यमानतया तत्र व्यभिचारवारणार्थं तदनुपलम्भेऽपीत्युक्तम् । शब्दानुपलम्भेऽपीति तदर्थः ।

लभ्यते तत् तदभाववत् । यथा — अघटं भूतलमिति चेन्न । एकज्ञान-
संसर्गयोग्यत्वाभावात् । शब्दस्य श्रौतत्वादीणादीनां चाक्षुषत्वात् ।
अभिमानमात्रादिति चेन्न । तथापि शब्दप्रध्वंसस्याऽतद्देशत्वात्, अत्य-
न्ताभावस्य च कालाऽनियमात् । स्यादेतत् । शब्दवदाकाशोपाधयो हि
भेर्यादयः । तेन तेषु विधीयमानः शब्दः आकाश एव विहितो भवति ।
प्रतिषिद्धयमानश्च तत्रैव प्रतिषिद्धो भवति, शरीरे सुखादिवदिति चेन्न ।
तत्र सोपाधावात्मनि प्रत्यक्षसिद्धे सुखादिनिषेधस्यापि प्रत्यक्षसिद्ध-
त्वात् । न चैवमिहापि; तदुपहितस्य नभसोऽप्रत्यक्षत्वात् । उपाधयस्तावत्
प्रत्यक्षा इति चेन्न । तैरभावाऽनिरूपणात् । निरूपणे वा प्रत्यक्षेणापि
ग्रहणसङ्गात् । न चैवं सति पारमार्थिकाधिकरणनिरूपणायत्वमभा-
वस्य । न च तेऽपि प्रत्यक्षसिद्धाः । सर्वत्र शब्दकारणव्यवधानेऽप्युप-
लब्धस्य शब्दस्य नास्तित्वाप्रतीतेः । आनुमानिकैस्तैस्तथा व्यवहार
इति चेन्न । हेतोस्तद्वत्तयाऽनुपलभ्यमानत्वस्याऽनैकान्तिकत्वात् । अभाव-
प्रतीतिकाले सन्दिग्धाश्रयत्वाच्च । उपलभ्यमानविशेष्यत्वपक्षे चासिद्धेः ।
इन्द्रियव्यवधानाच्छब्दलिङ्गस्य चानुपलम्भात् ।

हेतुरित्याह — एकज्ञानेति । किञ्च शब्दध्वंसस्याऽऽकाशवृत्तित्वेन बाधितश्चायम् ।
अत्यन्ताभावसाधने इदानीमिति नियतकालप्रतीतिर्न स्यादित्याह — तथापीति ।
उपाधौ विधिनिषेधावुपाधिमिति भवत इत्याशङ्क्य निराकरोति — स्यादेतदिति ।
अनिरूपणादिति । अभावस्याश्रयनिरूप्यत्वात्तेषामनाश्रयत्वादिति भावः । किञ्च-
तेषामुपाधीनां प्रत्यक्षतया नाऽभावनिरूपकत्वं, कुड्यादिभिस्तेषां व्यवधानेऽपि
शब्दस्य तदभावस्य च प्रतीतेरित्याह — न च तेऽपीति । ननु शब्देन वीणादी-
ननुमाय तत्र शब्दाभावमनुमाय 'निःशब्दा वीणादय' इति व्यवहारोपपत्तिः
क्रियत इत्याशङ्क्य निराकरोति — आनुमानिकैरिति । अनैकान्तिकत्वादिति ।
उपाधीनामश्रौतत्वात्सशब्दानामपि तेषां तथाऽनुपलभ्यमानत्वादिति भावः । किञ्च
शब्देन भेर्यादीनामनुमानमपि न सम्भवतीत्याह — अभावप्रतीतिरिति ।
उपलभ्यमानभेर्यादीनां प्रत्यक्षत्वं विशेषणासिद्ध्या न सम्भवतीत्याह — इन्द्रियेति ।

अपि च, नष्टाश्रयाणां द्रव्यगुणकर्मणां नाशोपलम्भः कथं? । न कथञ्चिदिति चेत् ; आश्रयनाशात्कार्यनाश इति कुत एतत्? । अनुमानत-स्तथोपलम्भादिति चेन्न । तुल्यन्यायेनोक्तोत्तरत्वात् । तन्तुषु नष्टेष्वपि यदि पटो न नश्येत्तद्वेवोपलभ्येतेति चेत् ; एतस्य तर्कस्यानुग्राह्यमभिधी-यताम् । यदलोपलभ्यते न तत् कार्यपरम्परावत् , योग्यस्य तथाऽनुप-लभ्यमानत्वे सति उपलभ्यमानत्वादिति चेन्न । तन्त्ववयवानां पटाऽनाधारत्वे साध्ये सिद्धसाधनात् । पटप्रध्वंसवत्त्वे साध्ये बाधितत्वात् । तस्य स्वप्रतियोगिकारणमात्रदेशत्वात् । ये पटप्रध्वंसवन्तस्तन्त्ववस्तदभा-वन्त एते अंशव इति साध्यमिति चेन्न । तन्तुनाशोत्तरकालं पटना-शात् तद्वत्तानुपपत्तेः । योग्यतामात्रसाधने च, पटप्रध्वंसाऽसिद्धेः । तस्य नाशाऽनाशयोः समानत्वात् । अनन्यगतिकतया विशिष्टनिषेधे कृते वि-शेषणानामप्यभावः प्रतीतो भवति । गुणक्रियावत्पटाधारास्तन्त्वो न सन्ति स्वावयवेष्विति हि प्रत्यय इति चेत् ; तथापि गुणकर्मणां पटस्य च प्रध्वंसः किमधिकरणः प्रतीयते इति वक्तव्यम् । अंशवधिकरण एवेति चेत् ; भ्रान्तिस्तर्हीयम् । तस्याऽतद्देशत्वात् । आश्रयावच्छेदकतया तेषा-

ध्वंसस्याऽधिकरणनिरूप्यत्वे दूषणान्तरमाह—अपि चेति । कुत एतदिति । आश्रयनाशात्कार्यनाश इति व्यवहारः किन्निबन्धन इति भावः । आनुमानिकैरा-श्रयैरानुमानिकोऽयं नाशोपलम्भ इत्याशङ्क्य निराकरोति — तुल्यन्यायेनेति । व्यवहितबीणाद्यनुमानेनाऽऽनुमानिकस्तत्र शब्दाभावोपलम्भ इत्यनेन तुल्यतया आ-श्रयसिद्धत्वादिभिर्निराकृतत्वादिति भावः । आश्रयनाशात्कार्यनाश इति व्यवहारस्य मूलं तर्कमाह — तन्तुष्विति । तर्कस्य प्रमाणानुग्राहकत्वेन न केवलस्यास्य व्यव-हारमूलत्वमित्याह—एतस्य तर्कस्येति । प्रमाणमाह — यद्वेति । अत्र - नष्टा-श्रये पटादौ, यत्-अंशुः उपलभ्यते तत्-अंशुः । तन्तुपटतदीयगुणादिरूपा या कार्य-परम्परा तद्वन्न, तद्वत्तयोपलब्धुं योग्यस्य तथाऽनुपलभ्यमानत्वे सति स्वयमुपलभ्य-मानत्वादित्यनुमानमस्यानुग्राह्यमिति भावः । दूषणद्वयं परिहरति — ये पटेति । पटप्रध्वंसासिद्धेरिति । तस्य, योग्यतामात्रस्य । नाशयोग्यतायाः पटसद्भावका-

मप्यदूरविप्रकर्षेण तद्देशत्वम् । एवम्भूतेनापि देशेन तन्निरूपणम्, योग्यताया अव्यभिचारादिति चेत् ; न तर्हि प्रतियोगिसमवायिदेशेनैव प्रध्वंसनिरूपणमिति नियमः । प्रकारान्तरेणापि निरूपणात् । तस्मात् यस्य यावतीग्रहणसामग्री तं विहाय तस्यां सत्यां तदभावो यत्र कचिन्निरूप्यो देशे काले वा । इयांस्तु विशेषः । सा सती चेत्, प्रत्यक्षेण । असत्येव ज्ञाता चेत्, अनुमानादिनेति स्थितिः । एतेन 'सद्भ्यामभावो निरूप्यते' इत्यादिशास्त्रविरोधः परिहृतो वेदितव्यः । उभयनिरूपणीयप्रतियोगिविषयत्वात्, अनुमानविषयत्वाच्च । अन्यथा, आश्रयासिद्धिप्रसङ्गात् । तत्रापि न ग्रहणे नियमो, ज्ञानमात्रन्तु विवक्षितम् । तान्मात्रस्यैव तदुपयोगात् । कचिद्ग्रहणस्य सामग्रीसंपातायातत्वात् । यदि चाधिकरणग्रहे शास्त्रस्य निर्भरः स्यात्, वद्देर्दाहं विनाश्यानुविनाशवत्तद्विनाश (न्या० ४-१-२७) इति नोदाहरेत्, असिद्धत्वात् । न हि

लेऽपि सत्त्वेन प्रध्वंसस्य नियमेन ततोऽसिद्धेरिति भावः । नन्वत्रांशूनामेव पटध्वंसानाश्रयाणामपि तन्निरूपकत्वमङ्गीक्रियत इति चेत्तर्हि प्रतियोगिसमवायिदेशेनैव प्रध्वंसनिरूपणमिति नियमो नास्ति । किन्तु यस्य भावस्य यावती ग्रहणकसामग्री, तं भावं विहाय तस्यां सत्यां यत्र कचिदभावो निरूप्यत इत्याह-एवम्भूतेनापीत्यादिना । यद्यतीन्द्रियाधारोऽप्यभावः प्रत्यक्षस्तर्हि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षव्यवस्था कथमित्यत आह — इयांस्त्विति । सामग्र्याः सतीत्वं योग्यानुपलब्धिसहकृतत्वं, तद्रहितत्वमसतीत्वमिति भावः । उभयनिरूपणीयेति । यादृशः संयोगः प्रत्यक्षविषयेनोभयेन निरूप्यस्तादृशसंयोगस्याभावोऽपि उभयनिरूपणीयः । अनुमानेति । अभावानुमानेऽधिकरणनिरूप्यत्वमभावस्याङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथाऽऽश्रयासिद्धिप्रसङ्ग इति भावः । तत्रापि तस्य प्रत्यक्षत्वनियमो नास्तीत्याह—तत्रापीति । शास्त्रस्य विशेषविषयित्वे सूत्रकारसम्मतिमाह — यदि चेति । सर्वमनित्यमित्युक्ते, तदनित्यत्वं नित्यं न वा? । नित्यं चेत्सर्वानित्यत्वासिद्धिः । अनित्यं चेत्तन्नाशे न पुनरपि सर्वानित्यत्वसिद्धिरिति शङ्कायामाह—सू० - वद्देर्दाहं विनाश्यानुविनाशवत्तद्विनाश इति । यदा वद्देर्दाहं विनाश्य स्वयं विनश्यत्येवमनित्यत्वमपि सर्वं

बह्विबिनाशः तदवयवपरम्परास्वरूपः, तासामनिरूपणात् । नाप्यन्यत्र गगनाभावादिना पारिशेष्यादनुमेयः । हेतोरेव निरूपयितुमशक्यत्वात् । आश्रयानुपलब्धेः । नापि निमित्तविनाशात्सर्वमिदमेकवारेण सेत्स्यतीति युक्तम्, तस्यानैकान्तिकत्वात् । तेजसा विशेषितत्वादयमदोष इति चेन्न । व्याप्त्यसिद्धेः । न हि इन्धनविनाशात्तेजोद्रव्यमवश्यं विनश्यतीति कचित्सिद्धम्, प्रत्यक्षवृत्तेरनभ्युपगमात् । तस्मात् यस्यागेनान्यत्र गमनं न संभाव्यते, तेन निमित्तादिनापि देशेन प्रध्वंसो निरूप्यते इत्यकामेनापि स्वीकरणीयम्, गत्यन्तराभावात् । अत एव तमसः प्रत्यक्षत्वेऽप्यभावत्वमामनन्त्याचार्याः । एतेन शब्दप्रागभावो व्याख्यातः । एवं स्थिते अनुमानमप्युच्यते — शब्दोऽनित्यः उत्पत्तिधर्मकत्वा-

विनाश्य स्वयमपि विनश्यतीति सूत्रार्थः । अत्र बह्विबिनाशो दृष्टान्ततयोपात्तः । विनाशस्याधिकरणनिरूप्यत्वाङ्गीकारे तन्नोपपद्यत इत्याह — असिद्धत्वादिति । अनिरूपणात्, अप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । अन्यत्रागमनेसत्यनुपलभ्यमानत्वरूपेण हेतुना तद्विनाशस्यानुमानमपि न संभवति । हेतोरप्यभावरूपत्वेनाश्रयनिरूपणमन्तरा निरूपयितुमशक्यत्वादित्याह — नाप्यन्यत्रेत्यादिना । निमित्तकारणस्य काष्ठादेर्विनाशेन तत्कार्यबह्वितदवयवादीनां विनाशोऽनुमीयत इत्यपि न शक्यते वक्तुम् । घटादौ दण्डादिनाशेऽपि नाशादर्शनेन व्यभिचारादित्याह — तस्यानैकान्तिकत्वादिति । ननु तेजोनाशस्य निमित्तकारणविनाशेन व्याप्तत्वान्नानुपपत्तिरित्याशङ्क्य भवताऽतीन्द्रियाधारस्य नाशस्य प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारात्तयोरपि व्याप्तिरसिद्धेत्याह — न हीति । उपसंहरति — तस्मादिति । तस्मात्, विनाशस्य प्रतियोग्याधारनिरूप्यत्वानियमाभावादित्यर्थः । अत एवेति । निमित्तादिनाशेनापि ध्वंसनिरूपणादित्यर्थः । अन्यथाऽऽलोकावयवानामतीन्द्रियत्वेन तेजोऽभावरूपस्य तमसः प्रत्यक्षत्वं न स्यादिति भावः । एतेनेति । संसर्गाभावस्य प्रतियोगियोग्यतामात्रनिरूप्यत्वकथनेन । व्याख्यात इति । प्रत्यक्षतयेति शेषः । एवं शब्दध्वंसप्रागभावयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन शब्दस्यानित्यत्वं प्रत्यक्षमेवेत्यभिधाय, अनुमानमपि तत्र प्रमाणयति — एवं स्थिते इत्यादिना । ‘सोऽयं गकार’ इति

द्वद्वत् । न चेदं प्रत्यभिज्ञानबाधितम् । तस्य ज्वालादिप्रत्यभिज्ञानेनाविशेषात् । नैवमबाधितस्य तस्य स्वतः प्रमाणत्वादिति चेत् ; तुल्यम् । ज्वालायां तन्नास्ति, विरुद्धधर्माध्यासेन बाधितत्वात् । अन्यथा भेदव्यवहारविलोपप्रसङ्गो, निमित्ताभावात् । आकस्मिकत्वे वा अतिप्रसङ्ग इति चेत् ; तुल्यं शब्देऽपि । तीव्रतीव्रतरत्वमन्दमन्दतरत्वादेर्भावात् । तदिह न स्वाभाविकमिति चेन्न । स्वाभाविकत्वावधारणन्यायस्य तत्र तत्र सिद्धस्याऽत्रापि तुल्यत्वात् । न ह्यपां शैत्यद्रवत्वे स्वाभाविके, तेजसो वा औष्ण्यभास्वरत्वे इत्यत्रान्यत्प्रमाणमस्ति प्रत्यक्षादिना । तत्तथैव युज्यते अन्यस्योपाधेरनुपलम्भान्नियमेन तद्वतत्वेन चोपलम्भादिति चेत्तुल्यमेतत् । तथाऽप्यतीन्द्रियान्यधर्मत्वशङ्का स्यादिति चेत् ; एतदपि तादृगेव । तत्किं यद्रतत्वेन यदुपलभ्यते, तस्यैव स धर्मः । नन्वेवं पीतः शङ्खो, रक्तः स्फटिको, नीलः पट इत्यपि तथा स्यादविशेषात् । न । पीतत्वादीनां अन्यधर्मत्वस्थितौ शङ्खादीनाञ्च तद्विरुद्धधर्मत्वे स्थिते जपाकुसुमाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानाच्च बाधेन भ्रान्तत्वावधारणात् । न चेह तारतारतरत्वादेरन्यधर्मत्वस्थितिः । नापि शुकसारिकादिगकाराणां तद्विरुद्धधर्मत्वं, नाप्यन्यस्य तद्धर्मिणोऽन्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते । तथापि शङ्का स्यादिति चेदेवमियं सर्वत्र । तथाच न काचित् किञ्चित् कुतश्चित्सिद्धयेत् । न चैतच्छङ्कितुमपि शक्यते, अप्रतीते संस्काराभावात् । संस्कारानुपनीतस्य चारोपयितुमशक्यत्वात् । न च ध्वनिधर्मा

प्रत्यभिज्ञाया बाधमाशङ्क्य, सादृश्यालम्बनज्वालाप्रत्यभिज्ञातौल्येन निराकरोति — न चेदमिति । विरुद्धधर्माध्यासेनेति ; उपचयाऽपचयरूपाविरुद्धधर्माध्यासेनेत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षेण चेत्स्वाभाविकत्वासिद्धिस्तर्हि पीतरूपस्य शङ्खधर्मत्वमपि किं न स्यादित्याशङ्कते — तत्किमिति । पीतत्वादीनां शङ्खादिधर्मत्वे बाधकमस्तीत्याह — नेति । किञ्च तारत्वादीनामन्यत्राननुभवादमृतानां तेषां शब्देष्वारोप इति न शक्यते वक्तुमित्याह — न चैतच्छङ्कितुमित्यादिना । तारत्वादीनां ध्वनिधर्मत्वमाशङ्क्य निराकरोति — न च ध्वनिधर्मा इत्यादिना ।

एव गृह्यन्ते । स्पर्शाद्यनन्तर्भावेन भावेषु त्वगादीनामव्यापारात् । न च श्रवणेनैव तद्ग्रहणम् । अवायवीयत्वेन तस्य वायुधर्माऽग्राहकत्वात्, चक्षुर्वेत् । तारतारतरत्वादयो वा न वायुधर्माः, श्रावणत्वात्, कादिवत् । वायुर्वा न श्रवणग्राह्यधर्मा मूर्तत्वात्, पृथिवीवत् । यदि च नैवं, कादीनामपि वायवीयत्वप्रसङ्गः । ततः किं? अवयविगुणत्वेऽनित्यत्वं, परमाणुगुणत्वेऽग्रहणम् । द्वयमप्येतदनिष्टं भवतः । अवश्यञ्च श्रवसा ग्राह्यजातीयगुणवता भवितव्यम् । बहिरिन्द्रियत्वात्, घ्राणादिवत् । सन्तु ध्वनयोऽपि नाभसाः । तथाच तद्धर्मग्रहणं श्रवसोपपत्स्यते इति चेन्न । तारस्तारतरो वाऽयं गकार इत्यत्र ध्वनीनामस्फुरणात् । न च व्यक्त्या विना सामान्यस्फुरणम्, कारणाभावात् । व्यक्तिस्फुरणसामग्रीनिविष्टा हि जातिस्फुरणसामग्री । कुत एतत्? अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथाऽवगमात् । ऐन्द्रियकेष्वेव घटादिषु सामान्यग्रहणात् । अतीन्द्रियेषु च मनःप्रभृतिष्वग्रहणात् । स्वरूपयोग्यतैव तत्र निमित्तं, अकारणं व्यक्तियोग्यतेति चेत्; एवं तर्हि सत्ताद्रव्यत्वपार्थिवत्वादीनां स्वरूपयोग्यत्वे परमाण्वादिव्यपि ग्रहणप्रसङ्गः । अयोग्यत्वे घटादिव्यपि तदनुपलम्भापत्तिरिति दुरुत्तरं व्यसनम् । तस्माद्व्यक्तिग्रहणयोग्यतान्तर्गतैव जातिग्रहणयोग्यतेति तदनुपलम्भे जातेरनुपलम्भ एव । तथाच न तारत्वादीनामारोपसम्भव इति स्वाभाविकत्वस्थितौ विरुद्धधर्माध्यासेन भेदस्य पारमार्थिकत्वात् प्रत्यभिज्ञानप्रमाणमिति न तेन बाधः । नापि सत्प्रतिपक्षत्वं, मिथो विरुद्धयोर्वास्तवतुल्यबलत्वाभावात् । एकस्यान्यतमाङ्गवैकल्यचिन्तायामस्य वैकल्ये तस्यैवो-

भावेषु = तारत्वादिषु । तारत्वादीनां वायुधर्मत्वे बाधकमाह — यदि च नैवमिति । वर्णानां वायुधर्मत्वे बाधकमभिधाय, आकाशधर्मत्वे साधकमप्याह — अवश्यञ्चेति । ध्वनीनां नाभसत्वमुक्त्वा तद्धर्माणां तारत्वादीनां शब्देषु नाऽऽरोपः शक्यते कर्तुमित्याह — तारस्तारतर इत्यादिना । वस्तुनः द्वैरूप्याभावात्सिद्धवस्तुविषययोर्विरुद्धप्रमाणयोः तुल्यबलत्वाभावाच्च सत्प्रतिपक्षत्वमित्याह — नापि सत्प्रतिपक्षत्वमित्यादिना । अङ्गं = पक्षसत्त्वादि । अस्य = अस्मदीयप्रमाणस्य ।

द्वाव्यत्वात् । अवैकल्ये त्वदीयेनैव विकलेन भवितव्यमिति हीनस्य न सत्प्रतिपक्षत्वम् । तथापि नित्यः शब्दोऽद्रव्यद्रव्यत्वादित्यत्रापि साधन-
दशयां किञ्चिद्वाच्यमिति चेदसिद्धिः । द्रव्यं शब्दः साक्षात्संबन्धेन
गृह्यमाणत्वात्, घटवदिति सिद्ध्यतीति चेन्न । एतस्याऽप्यसिद्धेः । न
हि श्रोत्रगुणत्वे द्रव्यत्वे वाऽसिद्धे साक्षात्संबन्धे शब्दस्य प्रमाणमस्ति ।
परिशेषोऽस्ति, तथाहि-सदाद्यभेदेन सामान्यादित्रयव्यावृत्तौ मूर्तद्रव्य
समवायनिषेधेन कर्मत्वनिषेधात् द्रव्यगुणत्वपरिशेषे संयोगसमवाययो-
रन्यतरः संबन्ध इति चेन्न । बाधकबलेन परिशेषे द्रव्यत्वस्यापि निषे-
धाल्लिङ्गग्राहकप्रमाणबाधापत्तेः । बाधके सत्यपि वा द्रव्यत्वाप्रतिषेधे
कर्मत्वादीनामप्यप्रतिषेधप्रसक्तौ परिशेषासिद्धेः । तस्मादेकदेशपरिशेषो
न प्रमाणं, सन्देहसङ्कोचमात्रहेतुत्वात् । अथ द्रव्यत्वे किं बाधकम् ? ।
उच्यते—शब्दो न द्रव्यं, बहिरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वात्, रूपादिवादिति
परिशेषात् गुणत्वेन समवायिसिद्धौ लिङ्गग्राहकप्रमाणबाधितत्वात्
नाव्यवाहितसंबन्धग्राह्यत्वेन द्रव्यत्वसिद्धिः । न चासिद्धेन सत्प्रतिपक्ष-
त्वं, असिद्धस्य हीनबलत्वात् ।

अद्रव्यद्रव्यत्वादिति । असमवेतद्रव्यत्वादित्यर्थः । प्रागभावे व्यभिचारवा-
रणाय द्रव्यत्वोपादानम् । असिद्धिरिति । असमवेतत्वद्रव्यत्वयोरिति भावः ।
ननु सत्तादिमत्त्वेन सामान्यादिव्यावृत्तस्य, मूर्तद्रव्यासमवायेन कर्मणोऽपि व्यावृत्तौ,
द्रव्यत्वगुणत्वयोरन्यतरपरिशेषे साक्षात्सम्बन्धः सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य बाधकबलेने-
तरनिषेधवद्द्रव्यत्वस्यापि निषेधे द्रव्यत्वसाधकमनुमानं बाधितं भवतीत्याह—
बाधकबलेनेति । लिङ्गग्राहकप्रमाणबाधापत्तेरिति । द्रव्यत्वसाधकप्रमाण-
बाधापत्तेरित्यर्थः । अथवा—लिङ्गग्राहकस्य द्रव्यत्वगुणत्वपरिशेषानुमानस्य
बाधापत्तेरित्यर्थः । किञ्च पदार्थसामान्यविषयकस्य सन्देहस्य द्रव्यगुणान्य-
तरसङ्कोचकत्वेऽप्यनिर्णायकत्वादयं परिशेषो न प्रमाणमित्याह—तस्मादिति ।
लिङ्गग्राहकप्रमाणबाधितत्वादिति । परिशेषानुमानस्य बाधितत्वादित्यर्थः ।

ननु शब्दस्तावदश्रोत्रगुणो नैवेति त्वयैव साधितं प्रबन्धेन । न च श्रोत्रगुणः, तेन गृह्यमाणत्वात् । यत् येनेन्द्रियेण गृह्यते नाऽसौ तस्य गुणः । यथा गृह्यमाणो गन्धादिः । श्रोत्रं वा न स्वगुणग्राहकं, इन्द्रियत्वात्, घ्राणवदिति न गुणत्वसिद्धिरिति चेत् ; ततः किं ? । न चैतदपि, घ्राणादिसमवेतगन्धाद्यग्रहे स्वगुणत्वस्याऽप्रयोजकत्वात् । अयोग्यत्वं हि तत्रोपाधिः । अन्यथा, सुखादिर्नात्मगुणः तेन गृह्यमाणत्वात् रूपादिवत्, न वा तेन गृह्यते तत्समवेतत्वात् अदृष्टवत्, आत्मा वा न तदग्राहकः तदाश्रयत्वात्, गन्धाद्याश्रयघटादिवदित्याद्यपि शङ्केत तस्मात् स्वगुणः परगुणो वाऽयोग्यो न गृह्यते । गृह्यते तु योग्यो योग्येन । तत्किमत्राऽनुपपन्नम् । अत्रश्यञ्च श्रोत्रेण विशेषगुणग्राहिणा भवितव्यं, इन्द्रियत्वात् । अन्यथा तन्निर्माणवैयर्थ्यात् । तदन्यस्येन्द्रियान्तरेणैव ग्रहणात् । न च द्रव्यविशेषग्रहणे तदुपयोगः । विशेषणयोग्यतामाश्रित्यैवेन्द्रियस्य द्रव्यग्राहकत्वात्, न द्रव्यस्वरूपयोग्यतामात्रेण । अन्यथा चान्द्रमसं तेजः स्वरूपेण योग्यमिति तदप्युपलभ्येत । आत्मा वा मनोग्राह्य इति । सुषुप्त्यवस्थायामप्युपलभ्येत । अनुद्धूतरूपेऽपि वा चक्षुः प्रवर्तेत । तस्मात् गुणयोग्यतामेव पुरस्कृत्येन्द्रियाणि द्रव्यमुपाददते, नाऽतोऽन्यथेति स्थितिः । अत एव नाऽस्काशादयश्चाक्षुषाः । अस्तु तर्हि शब्दो नित्यः, नित्याकाशैकगुणत्वात्,

ननु शब्दस्याऽश्रोत्रगुणत्वं भवता साधितम् । मया श्रोत्रगुणत्वं निराकरिष्यते । तथाच गुणत्वासिद्धौ परिशेषात् द्रव्यत्वं सिद्धयतीत्याशयेन शङ्कते — नन्विति । एवमपि द्रव्यत्वं तस्य न सिद्धयतीत्याह — ततः किमिति । स्वगुणः परगुणो वाऽयोग्यो न गृह्यते । योग्यस्तु गृह्यत इत्याशयेन समाधत्ते — न चैतदपीत्यादिना । तदन्यस्येति । शब्दादन्यस्येत्यर्थः । भाट्टसम्प्रतिपक्षशङ्कां निराकृत्य प्राभाकरशङ्कां निराकरोति — अस्तु तर्हीत्यादिना । एवमनित्यत्वानु-

१. अत एव — तद्विशेषगुणस्य चक्षुरग्राह्यत्वादेवेत्यर्थः । २. आकाशैकगुणत्वादित्यत्रानेकगुणेन संयोगादिना व्यभिचारवारणार्थमेकग्रहणम् :

सम्बध्यन्ते नातोऽन्यथेति, नैतदनुरोधेनापि शब्दस्य नित्यत्वमाशङ्कनीयमिति । यदा च वर्णा एव न नित्यास्तदा कैव कथा पुरुषविवक्षाधीनाऽऽनुपूर्व्यादिविशिष्टवर्णसमूहरूपाणां पदानां, कुतस्तराश्च तत्समूहरचनाविशेषस्वभावस्य वाक्यस्य, कुतस्तमां तत्समूहस्य वेदस्य । परतन्त्रपुरुषपराधीनतया प्रवाहाविच्छेदमेव नित्यतां ब्रूम इति चेत् ; एतदपि नास्ति, सर्गप्रलयसम्भवात् । अहोरात्रस्याऽहोरात्रपूर्वकत्वानियमात् कर्मणां विषमविपाकसमयतया युगपद्वृत्तिनिरोधानुपपत्तेर्वर्णादिव्यवस्थानुपपत्तेः, समयानुपलब्धौ शाब्दव्यवहारविलोपप्रसङ्गात्, घटादिसम्प्रदायभङ्गप्रसङ्गाच्च कथमेवमिति चेत् ; उच्यते —

वर्षादिवद्भवोपाधिवृत्तिरोधः सुषुप्तिवत् ।

उद्भिद्वृश्चिक्रवद्वर्णा मायावत् समयादयः ॥ २ ॥

त्यादिना वेदस्येत्यन्तेन ॥ ननु पूर्वपूर्वोच्चारयितुं पुरुषपरतन्त्रोत्तरोत्तरोच्चारयितुं परंपरा प्रवाहस्याविच्छेदः, सैव नित्यतेत्याशङ्क्य निराकरोति — एतदपीति । हेतुपञ्चकेन सर्गप्रलयासंभवमाह — अहोरात्रस्येत्यादि । पञ्चापि हेतून् दूषयति — वर्षादिवदिति । यथा दिनस्य वर्षादित्वे सूर्यस्य मेषादिराशिसंसर्गो निमित्तं, न तु तत्पूर्वभाविनोऽहोरात्ररूपदिनस्य तत्र प्रयोजकत्वमेवमहोरात्रस्य अहोरात्रपूर्वकत्वे भवः - ब्रह्माण्डस्थितिरूपाधिः—प्रयोजकः । तथाच ब्रह्माण्डस्थितिकाल एवाहोरात्रस्याऽहोरात्रपूर्वकत्वमिति भावः । यथा सुषुप्तौ बाह्याभ्यन्तरवृत्तीनां निरोधः, एवं कदाचित्सर्वेषामपि कर्मणामुपरोधसंभवान्न प्रलयसिद्धयनुपपत्तिरिति भावः । यथा केषाञ्चिद्वृश्चिकानां वृश्चिकजन्यत्वेपि केषाञ्चिद्रोमयजन्यत्वं तथाऽऽधुनिकब्राह्मणानां ब्राह्मणजन्यत्वनिमित्तेऽपि सर्गादौ संस्काररूपादृष्टसध्रीचीनभूतविशेषाणामेव ब्राह्मण्यादिनियामकत्वेन न वर्णाद्यनुपपत्तिः, यथैक एव मायावी प्रयोज्यप्रयोजकरूपविशेषान् धृत्वा प्रेरणानयनादिरूपाविचित्रकार्याणि करोति तथा परमेश्वरः प्रयोज्यप्रयोजकशरीरविशेषपरिग्रहेण केषाञ्चिच्छब्दानां सङ्केतमकरोत्तद्वशाद्धोके व्यवहारासंकेतग्रहोऽप्युपपद्यत इति कारिकातात्पर्यार्थः । अहोरात्रस्य अहोरात्रपूर्वकत्वे साध्ये प्रलयाङ्गीकारेऽपि पूर्वकस्वीयाहोरात्रपूर्वकत्वमादाय सिद्ध-

तत्पूर्वकत्वमात्रे सिद्धसाधनात्, अनन्तरतत्पूर्वकत्वे अप्रयोज-
कत्वात्, वर्षादिदिनपूर्वकतद्दिननियमभङ्गवदुपपत्तेः । राश्यादिविशेष-
संसर्गरूपकालोपाधिप्रयुक्तं हि तत् । तदभाव एव व्यावृत्तेः । तथेहापि-
सर्गानुवृत्तिनिमित्तब्रह्माण्डस्थितिरूपकालोपाधिनिबन्धनत्वात्तस्य तद-
भाव एव व्यावृत्तौ को दोषः । न च तदनुत्पन्नमनश्वरं वा, अवयवित्वात् ।
वृत्तिनिरोधस्यापि सुषुप्त्यवस्थावदुपपत्तेः । न ह्यनियतविपाकसमयानि
कर्माणीति न तदानीं कृत्स्नान्येव भोगविमुखानि । न ह्यचेतयतः
कश्चिद्भोगो नाम, विरोधात् । कस्तर्हि तदानीं शरीरस्योपयोगः ? । तं
प्रति न कश्चित् । तर्हि किमर्थमनुवर्तते ? । उत्तरभोगार्थं, चक्षुरादिवत् ।
प्राणिति किमर्थम् ? । आसप्रश्वाससन्तानेनाऽऽयुषोऽवस्थाभेदार्थम् । तेन
भोगविशेषसिद्धेः । एकस्यैव तत् कथञ्चिदुपपद्यते, न तु विश्वस्येति चेत् ;
अनन्ततया, अनियतविपाकसमयतया, उपमर्द्योपमर्दकस्वभावतया च
कर्मणां, विश्वस्यैकस्य वा को विशेषो येन तन्न भवेत् । भवति च सर्व-
स्यैव सुष्वापः क्रमेण, न तु युगपदिति चेन्न । कारणक्रमायत्तत्वात्
कार्यक्रमस्य । न च स्वहेतुबलायातैः कारणैः क्रमेणैव भवितव्यम्, अ-
नियतत्वादेव, सर्वग्रासवत् । ग्रहाणां ह्यन्यदा समागमानियमेऽपि तथा

साधनं । अव्यवहिताहोरात्रपूर्वकत्वे साध्येऽप्रयोजकमित्याह—तत्पूर्वकत्वेत्यादिना ।
यथाऽनुभोक्तव्यकर्मशेषे सत्येव सुषुप्तौ सर्वकर्मणामुपरमः, एवं जीवादृष्टशेषे सत्येव
कदाचित्सर्वकर्मणामुपरोध इत्याह—वृत्तिनिरोधस्यापीत्यादिना । नन्वेकस्य जीव-
स्य सुषुप्तौ तदीयसर्वकर्मनिरोधेऽपि सर्वेषां जीवानां वृत्तिरोधो न सम्भवतीत्याशङ्क्य,
यथाऽनन्तानां विचित्रफलप्रदानामप्येकजीवकर्मणां सुषुप्तौ निरोधः, एवमनन्तानां
सर्वजीवकर्मणां प्रलये निरोधस्सम्भाव्यत इत्याह—एकस्यैवेत्यादिना । ननु यथा
सुषुप्तिर्जीवानां क्रमेण भवति तथा प्रलयोऽपीत्याशङ्क्य, सुषुप्तिक्रमे कारणक्रमो
हेतुः, कारणानां सर्वदा क्रमेणैव सम्भव इति नियमाभावात्कदाचित् कारणयोगप-
द्यात्सर्वजीवकर्मोपरतिस्सम्भाव्यत इति समाधत्ते—कारणक्रमायत्तत्वादित्यादिना ।
अत्र दृष्टान्तमाह—सर्वग्रासवदिति । तद्विष्टणोति—ग्रहाणामिति । यथा

स्यादेतत् । यद्येवमस्थिरः शब्दः कथमर्थेन संगतिरस्योपल-
भ्यते इति चेत् ; यथैवाऽर्थस्याऽस्थिरस्य तेन । जातिरेव पदार्थो, न
व्यक्तिरिति चेन्न । शब्दात्तदलाभप्रसङ्गात् । आक्षेपत इति चेत् ; कः
खल्वयमाक्षेपो नाम ? । न तावदनुमानम्, अनन्ताभिः सह सङ्गतिवद-
विनाभावस्यापि ग्रहीतुमशक्यत्वात् । शक्यन्वे वा सङ्गतेरपि तथैव
सुग्रहत्वात् । व्यक्तिमात्ररूपेणाऽविनाभाव इति चेन्न । व्यक्तित्वस्य
सामान्यस्याऽभावान् । भावे वा तदाक्षेपेऽपि विशेषानाक्षेपान् । वाच्यत्व-
मपि वा तथैवास्तु, किमाक्षेपेण ? । सङ्गतेरविरोधादिति । अर्थापत्ति-
राक्षेप इति चेन्न । व्यक्त्या विना किमनुपपन्नं ? । जातिरिति चेन्न । तन्ना-
शानुत्पाददशायामपि सत्त्वात् । तथापि न व्यक्तिमात्रं विनेति चेन्न ।
मात्रार्थाभावान् । व्यक्तिज्ञानमन्तरेण जातिज्ञानमनुपपन्नमिति चेन्न ।
तदभावेऽप्युत्पादात् । व्यक्तिविषयत्वं विना जातिविषयता तस्यानुप-
पन्नेति चेन्न । एवं तर्ह्येकज्ञानगोचरतायां किमनुपपन्नं किं प्रतिपादये-
दिति । जातीनामन्वयानुपपत्त्या व्यक्तिरवसीयते इति चेन्न । परस्परा-
श्रय प्रसङ्गात् ।

सिद्धयतीत्याशङ्क्य यथा ह्यस्थिरेणैवार्थेन शब्दस्य संगतिप्रहः, एवमस्थिरेणैव शब्दे-
नार्थस्यापि सङ्गतिप्रह इति समाधत्ते—स्यादेतदित्यादिना तेनेत्यन्तेन । सङ्गते-
रविरोधादिति । व्यक्तित्वस्यैक्यादिति भावः । व्यक्तिमात्रं विनेति । अत्र-
मात्रपदार्थः अशेषत्वमिति वक्तव्यम् । तच्च न संभवति, एकव्यक्तिनाशेऽपि गो-
त्वादीनां ज्ञानसम्भवादित्याह — मात्रार्थाभावादिति । तदभावेऽपीति ।
भवन्मते केवलजातिज्ञानस्याङ्गीकारादिति भावः । एवं तर्हीति । एवं जाति-
व्यक्त्योरेकज्ञानविषयत्वं सिद्धम् । तत्र किमनुपपन्नम्, किं बोधपादकमित्यर्थः ।
परस्पराश्रयप्रसङ्गादिति । अन्वयप्रतीतौ तदनुपपत्त्या व्यक्त्याक्षेपः । व्यक्त्या-
क्षेपे च सत्यन्वयप्रतीतिरिति परस्पराश्रयप्रसङ्ग इति भावः । ननु यथा लिङ्गं
साध्यसामान्येन गृहीतव्याप्तिकमपि पक्षधर्मताबलात्साध्यविशेषे पर्यवस्यति, एवं
जात्या गृहीतसङ्गतिरपि शब्दः शक्तिविशेषाद्व्यक्तौ पर्यवस्यतीत्याशङ्क्य,

स्यादेतत् । प्रतिबन्धं विनाऽपि पक्षधर्मताबलात् यथा लिङ्गं विशेषे पर्यवस्यति, तथा सङ्गतिं विनाऽपि शब्दः शक्तिविशेषाद्विशेषे पर्यवस्यति । स एवाऽऽक्षेप इत्युच्यते इति चेत् ; न तावत्प्रतीतिः क्रमेण अपेक्षणीयाभावेन विरम्य व्यापारायोगात् । जातिप्रत्यायनमपेक्षते इति चेत् ; कृतं तर्हि शब्दशक्तिकल्पनया । तावतैव तसिद्धेः । ओमिति चेन्न । व्यक्त्यनालम्बनायाः जातिप्रतीतेरसम्भवादित्युक्तत्वात्, प्रमाणान्तरापातप्रसङ्गाच्च । स्मरणं तदित्ययमदोष इति चेन्न । अननुभूतानन्वयप्रसङ्गात् । अस्त्वेकैव प्रतीतिरिति चेत् ; कृतं तर्हि शक्तिभेदकल्पनया । एवञ्च यथा सामान्यविषया शक्तिरेकैव तद्वति पर्यवस्यति, तथा सामान्याश्रया सङ्गतिस्तद्वति पर्यवस्येदिति । न च नित्या अपि वर्णाः स्वरानुपूर्व्यादिहीनाः पदार्थैः सङ्गम्यन्ते । न च तद्विशिष्टत्वमपि तेषां नित्यम् । तस्मात्तत्तज्जातीयक्रोडनिविष्टा एव पदार्थाः पदानि च

शब्दस्य विरम्य व्यापाराभावाच्चैवमिति परिहरति—स्यादेतदित्यादिना । ननु शब्दः शक्त्या जातिज्ञानं जनयित्वा तदपेक्ष एव व्यक्तिज्ञानं जनयतीत्याशङ्क्य, एवं चेत्तर्हि व्यक्तौ शक्तिकल्पनं व्यर्थम्, जातिज्ञानेनैव व्यक्तिज्ञानसम्भवादित्याह — कृतं तर्हीति । व्यक्त्यविषयकस्य जातिज्ञानस्यासम्भवादिष्टापत्तिर्न सम्भवतीत्याह—ओमितीति । दूषणान्तरमाह—प्रमाणान्तरेति । शब्दव्यापारस्य जातिज्ञान एव पर्यवसानादिति भावः । ननु जातिव्यक्त्युभयशक्तिसाध्या एकैव प्रतीतिर्जातिव्यक्त्युभयविषयेत्याशङ्क्याह — कृतमिति । एवमेकां शक्तिं व्यवस्थाप्य यथा पटत्वसामान्यविषया शक्तिर्व्यक्तौ पर्यवस्यति, एवं शब्दत्वसामान्याश्रयैव शक्तिः शब्दस्यानित्यत्वेऽपि तत्र वाचकत्वव्यवहारं करोतीत्याह—एवञ्चेति । एवं शब्दमात्रस्यानित्यत्वं प्रसाध्य, प्रकारान्तरेणाऽपि वेदस्यानित्यत्वं सिद्धयतीत्याह—नच नित्या अपी-

१. अनेन प्रबन्धेन वर्णपदवाक्यानामनित्यत्वं प्रसाध्य, तत्समूहरूपस्य वेदस्याऽनित्यतोच्यते । नित्यत्वमवगमयन्तीनां श्रुतीनां तात्पर्येण मन्वन्तरादिषु सम्प्रदायाभ्यासप्रयोगाविच्छेद इति वात्स्यायनो निरवोचत् ।

तद्वत्परममहत्परिमाणवदिति प्रत्यनुमानमिति चेन्न । अकार्यत्वस्यापोधे-
 विद्यमानत्वात् । अन्यथा—आत्मविशेषगुणा नित्याः, तदेकगुणत्वात्,
 तद्वत्परममहत्त्ववदित्यपि स्यात् । अस्य प्रत्यक्षबाधितत्वादहेतुत्वमिति
 चेन्न । निरुपाधेर्बाधानवकाशात् । स्वभावप्रतिबद्धस्य च तत्परित्यागे
 स्वभावपरित्यागप्रसङ्गात् । तस्मात् बाधेन वोपाधिरुन्नीयते, अन्यथा
 वेति न कश्चिद्विशेषः । एतेन श्रावणत्वात् शब्दत्ववदित्यपि परास्तम्,
 अत्रापि तस्यैवोपाधित्वात् । अन्यथा, गन्धरूपरसस्पर्शा अपि नित्याः
 प्रसज्येरन् । घ्राणाद्यैकैकेन्द्रियग्राह्यत्वात्, गन्धत्वादिवदित्यपि प्रयोग-
 सौकर्यात् । विरोधव्यभिचारावसम्भावितावेवाऽत्रेत्यसिद्धिरवशिष्यते ।
 सापि नास्ति । तथाहि—शब्दस्तावत् पूर्वन्यायेन स्वाभाविकतीव्रमन्द-
 तरतमादिभावेन प्रकर्षनिकर्षवानुपलभ्यते । इयञ्च प्रकर्षनिकर्षवत्ता का-
 रणभेदानुविधायिनी सर्वत्रोपलब्धा । अकारणका हि नित्याः प्रकर्ष-
 वन्त एव भवन्ति, यथाऽऽकाशादयः । निकृष्टा एव वा, यथा परमा-
 ण्वादयः । न तु किञ्चिदतिशयानाः कुतश्चिदपकृष्यन्ते । तदियं नित्ये-
 भ्यो व्यावर्तमाना कारणवत्सु च भवन्ती जायमानतामादायैव विश्रा-
 म्यतीति प्रतिबन्धसिद्धौ प्रयुज्यते । शब्दो जायते, प्रकर्षनिकर्षाभ्या-
 मुपेतत्वात्, माधुर्यादिवत् । अन्यथा नियामकमन्तरेण भवन्ती नि-
 त्येष्वपि सा स्यात्, नियमहेतोरभावात् । शब्दादन्यत्रेयं गतिरिति
 चेन्न । साध्यधर्मिणं विहायेति प्रत्यवस्थानस्य सर्वानुमानसुलभत्वात् ।
 न चेद्व्यञ्जकतारतम्याद्व्यञ्जनीयतारतम्यं, अस्वाभाविकत्वप्रसङ्गात् । व्यव-
 स्थितश्च स्वाभाविकत्वम् । न च व्यञ्जकोत्पादकाभ्यामन्यस्यानुविधा-
 नमस्ति । न च स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वाभ्यामन्यः प्रकारः सम्भवति ।

मानस्य बाधसत्प्रतिपक्षौ निराकृत्य, सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वाम्बां विरोधव्यभि-
 चारयोरनाशङ्कनीयतया असिद्धिं निराकर्तुमुपक्रमते — सापि नास्तीत्यादिना ।
 पूर्वोक्तं ध्वनिधर्माणामारोपासंभवं मनसि निधायैह — न चेद्व्यञ्जकेत्यादि । एवं-

स्यादेतत् । तथाप्युत्पत्तेर्नित्यत्वेन को विरोधो, येन प्रतिबन्ध-
सिद्धिः स्यात् । असिद्धे च तस्मिन्, भवतां व्यापकत्वासिद्धोऽस्माक-
मप्रयोजकः । सौगतानां सन्दिग्धविषयवृत्तिरयमुपक्रान्तो हेतुरिति
चेन्न । इदं व्युत्पत्तिमत्त्वं विनाशकारणसन्निधिविरुद्धेभ्यो नित्येभ्यः
स्वव्यापकनिवृत्तौ निवर्तमानं विनाशकसन्निधिमति विनाशिनि विश्रा-
म्यतीति । विनाशकारणेनावश्यं जायमानस्य भवितव्यमिति कुतो नि-
र्णीतमिति चेन्न । तदसन्निधानं हि न तावदाकाशादेरिव, स्वभावविरो-
धात् । उत्पत्तिविनाशयोः संसर्गदर्शनात् । अविरुद्धयोरसन्निधिस्तु
देशविप्रकर्षात् हिमवद्विन्ध्ययोरिव स्यात् । देशयोरपि विप्रकर्षो विरो-
धाद्वा हेत्वभावाद्वा । पूर्वोक्तादेव न प्रथमः । द्वितीयस्तु पटकुङ्कुमयोरिव
स्यात् । यदि कुङ्कुमसमागमादवागिव प्रध्वंसकसंसर्गादवागेव पटो विन-
श्येत् । यथा हि विनाशकारणं विना न विनाशः, तथा यदि कुङ्कुम-
समागमं विना न विनाशः पटस्येति स्यात् । कस्तयोः संसर्गं वारयेत् ।
तस्मादविरुद्धयोरसंसर्गः कालविप्रकर्षनियमेन व्याप्तः । स चाऽतो निव-
र्तमानः स्वव्याप्यमुपादाय निवर्तते इति प्रतिबन्धसिद्धिः ।

स्वरूपासिद्धिं निराकृत्य व्याप्यत्वासिद्धिं निराकर्तुमाशङ्कते—स्यादेतदित्यादिना ।
विपक्षबाधकं तर्कमाह—इदं हीति । उत्पत्तिमत्त्वस्य विनाशकारणसन्निधानेन
व्याप्ति साधयति—तदसन्निधानं हीत्यादिना । अयं भावः — उत्पत्तिमत्त्वस्य,
विनाशकारणसमवधानस्य च घटादिषु सहावस्थानदर्शनान्न स्वभावतो विरोधः ।
अत एव हिमवद्विन्ध्ययोरिव देशविप्रकर्षोऽपि नास्ति । हेत्वभावादसंसर्गस्तु तदा
स्यात् यथा कुङ्कुमसंसर्गात्प्रागेव पटनाशात्कुङ्कुमपटयोरसंसर्गस्तथा विनाशकारण-
समवधानात्प्रागेव यदि पटो विनश्येत् । न चैतदस्ति । एवं विनाशकारणं विना न
विनाश इतिवत्कुङ्कुमसमागमं विना न विनाशः पटस्येत्यपि नास्ति । तस्माद्धेत्व-
भावादित्यपि वक्तुं न शक्यते । किन्तु कालविप्रकर्षादविरुद्धयोरप्यसंसर्ग इति
वक्तव्यम् । सोऽप्यत्र नास्तीति विनाशकारणसमवधानेनोत्पत्तिमत्त्वस्य व्याप्तिर्निष्प्रत्यू-
ह्येवेति । ननु शब्दानिरपत्वे अर्थावधारणानुपपत्तिरित्यन्यथानुपपत्त्या शब्दस्य नित्यत्वं

कदाचित्स्यात् । यथा कालाद्यनियमेऽपि सर्वमण्डलोपरागः स्यात् , त्रिदोषसन्निपातवद्वा । यथा हि वातपित्तश्लेष्मणां चयप्रकोपप्रशमक्रमा-
ऽनियमऽपि एवदा सन्निपातः स्यात्तदा देहसंहारः, तथा कालानलपवन-
महार्णवानां सन्निपाते ब्रह्माण्डदेहप्रलयावस्थायां युगपदेव भोगरहिता-
श्चेतनाः स्युरिति को विरोधः ? । तथापि विदेहाः कर्मिण इति दुर्घट-
मिति चेत् ; किमत्र दुर्घटम् ? । भोगनिरोधवच्छरीरेन्द्रियविषयनिमित्त-
निरोधादेव तदुपपत्तेः । वृश्चिकतण्डुलीयकादिवद्वर्णादिव्यवस्थाऽप्युपप-
द्यते । यथा हि वृश्चिकपूर्वकत्वेऽपि वृश्चिकस्य गोमयादाद्यः, तण्डुलीयक-
पूर्वकत्वेऽपि तण्डुलीयकस्य तण्डुलकणादाद्यः, वह्निपूर्वकत्वेऽपि वह्ने-
ररणेराद्यः, एवं क्षीरदधिघृततैलकदलीकाण्डादयः, तथा मानुषपशु-
गोब्राह्मणपूर्वकत्वेऽपि तेषां प्राथमिकास्तत्तत्कर्मोपनिबद्धभूतभेदहेतुका
एव । स एव हेतुः सर्वत्रानुगत इति सर्वेषां तत्सान्तानिकानां समान-

प्रहाणां समावेशस्य क्रमिकत्वेऽपि कदाचित्सर्वग्रहसमागमः, यथा वातपित्तश्ले-
ष्मणां प्रकोपस्य क्रमिकत्वेऽपि कदाचित्रयाणामेकदैव प्रकोप, एवमेव जीवकर्मणां
क्रमिकनिरोधभाजामपि कदाचित्सर्वेषां निरोध इति भावः । ननु देहारम्भ-
निमित्तानि कर्माणि सन्ति, देहो नास्तीत्यनुपपत्तिरित्याशङ्क्य भोगनिमि-
त्तानां कर्मणां सुष्ठुतौ निरोधवदुपपत्तिरित्याह — भोगनिरोधवदिति ।
तृतीयपादं व्याकरोति — वृश्चिकेति । तण्डुलीयकं - सूक्ष्मतण्डुलहेतुरुद्विद्विशेषः ।
आन्ध्रभाषायां जोडा इति प्रसिद्धिः । तण्डुलकणः — विलक्षणदोषदुष्टः शालिबी-
जविशेषः । नन्वदृष्टवदात्मसंयुक्तपरमाणुरूपस्य भूतविशेषस्य वैजात्यात्कार्यसाजात्यं
न स्यादित्याशङ्क्य, अद्यतनानामपि भूतविशेषनिबन्धनैव जातिव्यवस्थेति समा-
धत्ते — स एवेत्यादिना । एतेन जाते सत्त्वरजस्तमोगुणसम्बन्धादेव सिद्धिः ।
तथाच शूद्रेष्वपि ये सार्विकास्ते ब्राह्मणा इत्याधुनिकवादो निरस्तो वेदितव्यः ।
देहारम्भकभूतविशेषहेतुकाया जातेः सहजासद्भावात् । खण्डान्तरेष्वपि तादृशी जाति-
रस्येव । किन्तु तत्र कर्मणां, संस्काराणां, व्यवहारस्य चाऽभावात्-तस्या दुर्ग्रहत्व
मित्यन्यत्र विस्तरः । ननु जातेभूतविशेषनियमप्रत्वे उत्पादकजातिप्रवृत्त्याद्यस्येति

जातीयत्वमिति । किमसङ्गतम् ? । गतं तर्हि गोपूर्वकोऽयं गोत्वादित्यादिना । न गतं, योनिजेष्वेव व्यवस्थापनात् । मानसास्त्वन्याऽपीति । गोमयवृथिकादिवदिदानीमपि किं न स्यादिति चेन्न । कालविक्षेपनियतत्वात् कार्यविशेषाणाम् । न हि वर्षासु गोमयाच्छालूक इति हेमन्ते किं न स्यात् । समयोऽप्येकेनैव मायाविनेव व्युत्पाद्यव्युत्पादकभावावस्थितनानाकायाधिष्ठानात् व्यवहारत एव सुकरः । यथा हि मायावीसूत्रसञ्चाराधिष्ठितं दारुपुत्रकमिदमानयेति प्रयुङ्क्ते । स च दारुपुत्रकस्तथा करोति तदा चेतनव्यवहारादिवत्तद्वर्षी बालो व्युत्पद्यते, तथेहापि स्यात् । क्रियाव्युत्पत्तिरपि तत एव कुलालकुविन्दादीनाम् । सर्गादावेव किं प्रमाणमिति चेत्; विश्वसन्तानोऽयं दृश्यसन्तानशून्यैः समवायिभिरारब्धः, सन्तानत्वात्, आरण्यसन्तानवत् । वर्तमानब्रह्माण्डपरमाणवः पूर्वमुत्पादितसजातीयसन्तानान्तराः, नित्यत्वे सति तदारम्भकत्वात्, प्रदीपपरमाणुवदित्यादि । अवयवानामावापोद्वापादुत्पत्तिविनाशौ च स्यातां, सन्तानाऽविच्छेदश्चेति को विरोध इति चेन्न । एवं हि घटादिसन्तानाऽविच्छेदोऽपि स्यात् । विपर्ययस्तु दृश्यते ।

नियमो न स्यादित्याशङ्क्य, नियमोऽयं योनिजेषु व्यवस्थाप्यत इत्याह — योनिजेष्वेवेति । तथाच सर्गादौ जातानामयोनिजत्वान्नाय नियमस्य तत्र व्यभिचार इति भावः । तुरीयपादं व्याचष्टे — समयोऽपीत्यादिना । ननु निष्प्रमाणत्वात्सर्गप्रलययोरसिद्धिरित्याशङ्क्य, तत्र सर्गे प्रमाणमाह — विश्वसन्तानोऽयमिति । सन्तानो नामाऽवयवावयविप्रबाहः । आरण्यवदिति । अरण्यन्तर्गतदृश्यसन्तानशून्याऽग्निपरमाणुभिरिवेत्यर्थः । प्रष्टव्ये प्रमाणमाह — वर्तमानेति । अत्र पूर्वानुमाने प्रलयसिद्धिरुत्तरानुमाने सर्गसिद्धिर्बार्थाद्ववति । ननु पटावयवानां तन्तूनां सन्तानाविभेदेऽपि यथा तेषां संयोगविश्लेषाभ्यां पटोत्पत्तितन्नाशरूपं कार्यं, एवमेव सन्तानानुच्छेदेपि अवयवानां संयोगविभागाभ्यामेव कार्यजातस्योत्पादविनाशौ स्याताम् । सन्तानाविभेदेन न प्रलयसिद्धिरित्याशङ्क्य, अवयवसन्तानाविभेदे अवयवाऽऽवापोद्वापरूपविनाशोऽपि न स्यादिति परिहरति — एवं हीति । ननु पटादिकार्य-

कर्त्रादिभोगविशेषसम्पादनप्रयुक्तोऽसाविति चेन्न । अणुकेषु तदभावात् ।
 तथाच तदवयवानामपगमाभावेऽनादित्वप्रसङ्गे अणुकत्वव्याघातः ।
 तस्मात् यत्कार्यं यन्निबन्धनस्थिति तदपगमे तन्निवृत्तिः । यत् यदेतुकं
 तदुपगमे तस्योत्पत्तिः । न च कार्यस्य स्थितिनिबन्धनं नित्यमेव; नित्य-
 स्थितिप्रसङ्गात् । न च नित्य एव हेतुः; अकादाचित्कत्वप्रसङ्गात् ।
 तदतिनिस्तरङ्गमेतत् । ईदृश्याश्च वस्तुस्थितौ भोगोऽपि कर्मभिरवमेव
 वस्तुस्वभावानतिक्रमेण सम्पादनीय इति अणुकवत् पिपीलिकाण्डादेः
 ब्रह्माण्डपर्यन्तस्यापि विश्वस्येयमेव गतिरिति प्रतिबन्धसिद्धिः । तथाच
 ब्रह्माण्डे परमाणुसाद्भवितारि परमाणुषु च स्वतन्त्रेषु पृथगासीनेषु तदन्तः
 पातिनः प्राणिगणाः क्व वर्तन्ताम् ? । कुपितकपिकपोलान्तर्गतोदुम्ब-
 रमशकसमूहवत्, दवदहनदह्यमानदारूदरविघूर्णमानघुणसङ्घातवत् ।

विनाशः न सन्तानविभेदप्रयुक्तः । किन्तु पटादिकर्तुः कुर्विन्दादेर्यो भोगः पटा-
 द्युत्पादनद्वारकस्तस्य पटविनाशमन्तराऽनुपपत्त्या तादृशभोगप्रयुक्त इत्याशङ्क्य, तथा
 सति कस्यापि भोगाप्रयोजकतया अणुकस्य विनाशो न स्यादिति परिहरति —
 अणुकेष्विति । भोगविशेषस्य कार्यविनाशेऽप्रयोजकत्वात्समाधिकारणसंश्लेषवि-
 श्लेषावेव कार्योत्पादनाशप्रयोजकावित्याह — तस्मादिति । नन्वेवमपि कार्योत्पत्ति-
 हेतुः स्थितिहेतुश्च सार्वदिकः किन्न स्यादित्याशङ्क्य, कादाचित्कत्वव्याघात
 इति समाधत्ते — अकादाचित्कत्वप्रसङ्गादिति । उपसंहरति — तदिति ।
 एतत्—यत्कार्यं यन्निबन्धनस्थितौत्यादिकं, अतिनिस्तरङ्गं अनुलङ्घ्यमित्यर्थः ।
 ननु भोगविशेषस्य कार्योत्पादविनाशयोरप्रयोजकत्वे भोगार्थमेव कर्माणि कार्यमु-
 त्पादयन्ति हीति सिद्धान्तभङ्ग इत्याशङ्क्य, कर्माणि वस्तुस्थितिमनतिक्रामन्त्येव
 कार्यविशेषोत्पादनद्वारा भोगार्थानीति समाधत्ते — अणुकवदिति । यथा अणु-
 कस्य विनाशो न भोगप्रयुक्तः, एवमेव विश्वस्येति भावः । प्रतिबन्धसिद्धिरिति ।
 पूर्वोक्तदिशा सर्गप्रलयसाधकानुमानयोः व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः । ब्रह्माण्डविनाशे तदन्त-
 र्गतस्यावरजक्कमादीनां विनाशोऽवश्यं भवतीति सदृष्टान्तमाह — तथाच ब्रह्मा-
 ण्डेत्यादीनां । न केवलमनुमानमेव प्रलयसद्भावे प्रमाणं, किन्तु प्रत्यक्षमपीत्याह—

प्रलयपवनोल्लासनीयौर्वानलनिपातिपातसांयात्रिकसार्थवद्वेति । अपि च—
जन्मसंस्कारविद्यादेः शक्तेः स्वाध्यायकर्मणोः ।

हासदर्शनतो हासः सम्प्रदायस्य मीयताम् ॥ ३ ॥

पूर्वं हि मानस्यैः प्रजाः समभवन्, ततोऽपत्यैकप्रयोजनमैशुन-
सम्भवाः, ततः कामावर्जनीयसन्निधिजमानः, इदानीं देशकालाद्यव्यव-
स्थया पशुधर्मादेव भूयिष्ठाः । पूर्वं चरुप्रभृतिषु संस्काराः समाधायिषत,
ततः क्षेत्रप्रभृतिषु, ततो गर्भादितः, इदानीं तु जातेषु लौकिकव्यव-
हारमाश्रित्य । पूर्वं सहस्रशाखो वेदोऽध्यगायि, ततो व्यस्तः, ततः
षडङ्ग एकः, इदानीं तु कचिदेका शाखेति । पूर्वं ऋतवृत्तयो ब्राह्मणाः
प्राद्योतिषत, ततोऽमृतवृत्तयः, सम्प्रति ऋतवृत्तयानृतकुसीदपाशुपाल्य-
श्ववृत्तयो भूयांसः । पूर्वं दुःखेन ब्राह्मणैरतिथयोऽलभ्यन्त, ततः क्षत्रि-
यातिथयोऽपि संवत्तः, ततो वैश्यावेशिनोऽपि । सम्प्रति शूद्रान्नभोजिनो-
ऽपि । पूर्वममृतभुजः, ततो विघसभुजः, ततोऽन्नभुजः, सम्प्रत्यघभुज एव ।
पूर्वं चतुष्पाद्वर्मा आसीत्, ततस्तनूयमाने तपसि त्रिपात्, ततो म्लायति
ज्ञाने द्विपात्, सम्प्रति जीर्यति यज्ञे दानैकपात् । सोऽपि पादो दुरागता-

अपि चेति । अथवा - सर्वनाशे वेदनाशोऽप्यर्थास्तिष्यतीति संसूच्य हासदर्श-
नेनापि वेदनाशोऽनुमीयत इत्याह — अपि चेति । जन्मादिहासनाशोक्तिर्वेदनाशे
दृष्टान्तप्रदर्शनार्था । नन्विदानीं यावान्वेशे वर्तते तावानेव वेदः सदा अध्ययन-
विषय इत्याशङ्कते — इदानीमित्यादिना । धर्मावेदकत्वाच्छिष्टाचारस्यैवाऽनुमित-

१. वशीकृतयोषावृषातत्त्वैर्मानस्यः प्रजाः सष्टुं शक्यन्ते इति हि शतपथे विज्ञायते ।
रयिः प्राण इति सोम अग्निरित्यनयोराभिधानम् ।

२. श्लो० — ‘ ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् । मृतन्तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं
कर्षणं स्मृतम् ॥ सत्यानृतं तु वाणिज्यं कुसीदश्च कुलान्तरम् ’ इति । ३. यज्ञशेषभुजः ।
४. अतिथिशेषभुजः । ५. मृत्युशेषभुजः । ६. स्वार्थसाधितभुजः । यः अनादृत्य देवतापि-
प्रतिथिचाण्डालादीन् अन्नं भुङ्क्ते स केवलमघमेव भुङ्क्ते इति किल श्रुतिराह — ‘ केवलाघो
भक्षति केवलादी ’ ति ऋ० स० । ७. तपोज्ञानयज्ञदानानि चत्वारः पादाः ।

दिविपादिकास्तदुःस्थोऽभ्रदामलकलङ्कितः कामक्रोधादिकण्टकशतज-
र्जरः प्रत्यहमपचीयमानवीर्यतया इतस्ततः स्वलम्बिबोपलभ्यते । इदा-
नीमिव सर्वत्र दृष्टान्नाधिकमिष्यते इति चेन्न । स्मृत्यनुष्ठानानुमितानां
शाखानामुच्छेददर्शनात् । स्वातन्त्र्येण स्मृतीनामाचारस्य च प्रामा-
ण्याऽनभ्युपगमात् । मन्वादीनामतीन्द्रियार्थदर्शने प्रमाणाभावात् । आचा-
रात्स्मृतिः स्मृतेश्चाचार इत्यनादिताभ्युपगमे अन्धपरंपराप्रसङ्गात् ।
आसंसारमनाम्नातस्य च वेदत्वव्याघातेनाऽनुमानायोगात् । उत्पत्ति-
तोऽभिव्यक्तितोऽभिप्रायतो वाऽनवच्छिन्नवर्णमात्रस्य निरर्थकत्वात् ।
यदि च शिष्टाचारत्वादिदं हितसाधनं कर्तव्यं वेत्यनुमितं किं वेदानु-
मानेन ? तदर्थस्यानुमानत एव सिद्धेः । न च धर्मवेदनत्वादिदमेवानु-
मानं — अनुमेयो वेदः, प्रत्यक्षसिद्धत्वात् अशब्दत्वाच्च ।

अथ शिष्टाचारत्वात्प्रमाणमूलोऽयमिति चेत् ; ततः सिद्धसाधनम्,
प्रत्यक्षमूलत्वाभ्युपगमात् । तदसम्भवेऽप्यनुमानसम्भवात् । नित्यमज्ञा-
यमानत्वात्तदप्रत्यायकं कथमनुमानम् ? कथं च मूलमिति चेत् ; वेदः
किमज्ञायमानः प्रत्यायकोऽप्रत्यायक एव वा मूलं, येन जडतम! तमा-
वेदत्वमित्याशङ्क्य, निराकरोति — प्रत्यक्षत्वादिति । आचारस्येति शेषः । ननु
शिष्टाचारस्य प्रमाणसामान्यमूलकत्वमेवानुमीयते । तच्च पक्षधर्मताबलाद्वेदमूलकत्वे
पर्यवस्यतीत्याशङ्क्य, प्रत्यक्षमूलत्वेन सिद्धसाधनमिति परिहरति — सिद्धसाध-
नमिति । ननु शिष्टाचारविषयस्येष्टसाधनत्वे न प्रत्यक्षं मूलमित्याशङ्क्यानुमानमूलत्व-
माह — तदसम्भव इति । तथाच शिष्टाचारविषयत्वानुमानस्य मूलत्वाज्ज्ञेष्टसिद्धि-
रिति भावः । ननु यथाऽऽधुनिकाः शिष्टानाचारतो दृष्ट्वा किमप्येषामाचाराणां
मूलं भवतीति सामान्यतोऽनुमिमते । तथा मन्वादयोऽपि तदानीन्तन-
शिष्टानामाचारान् दृष्ट्वा किमप्येषां मूलं स्यादित्यनुमिन्वते । तथाच विशेषतो
लिङ्गस्याऽज्ञानात्कथमनुमानं मूलमित्याशङ्कते — नित्यमित्यादिना । नित्यानुमेये
वेदेऽप्येतत्तुल्यमिति परिहरति - वेदः किमित्यादिना । ननु शिष्टाचारात्तत्प्रतिपाद-

१. वेदशब्देन हि 'अग्निमीले' इत्यादिनिश्चितानुपूर्वीकपदघटितमन्त्रसङ्घात उच्यते ।

द्विष्ये । अनुमितत्वाज्ज्ञायमान एवेति चेत् ; लिङ्गमप्येवमेवास्तु । अनुमेयप्रतीतेः प्राक्तनी लिङ्गप्रतीतिरपेक्षिता कारणत्वात्, न तु पश्चात्तनीति चेत् ; शब्दप्रतीतिरप्येवमेव । आचारस्वरूपेण शब्दमूलत्वमनुमीयते, तेन तु शब्देन कर्तव्यता प्रतीयते इति चेन्न । आचारस्वरूपस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन मूलान्तरानपेक्षणात् । तस्मात्कर्तव्यतायां प्रत्यक्षाभावादप्रमिततया च शब्दानुमानानवकाशात् प्रत्यक्षश्रुतेरसम्भवाच्छिष्टाचारत्वेनैव कर्तव्यतामनुमाय तया मूलशब्दानुमानम् । तथाच किं तेन ? । तदर्थस्य प्रागेव सिद्धेः । तथाप्यागममूलत्वेनैव तस्य व्याप्तेरिति चेत् ; अत एव तर्हि तस्य प्रत्याक्षानुमानमूलत्वमनुमेयम् । आदिमतः तत्त्वं स्यात्, अयं त्वनादिरिति चेत् ; आचारोऽपि तर्हि प्रथमतः तथा स्यात् । अयं त्वनादिर्विनाप्यागमम् भविष्यति । आचारकर्तव्यताऽनु-
 कवेदांशेष एवानुमीयत इत्याशङ्क्य, लिङ्गमपि तादृशमेवानुमीयतामित्याह —
 लिङ्गमप्येवमेवेति । नन्वत्राऽऽचारस्य हितसाधनत्वे यल्लिङ्गतदनुमेयम् । तत् यथा-
 चारादेवानुमीयते तदाऽनुमेयादनुमापकानुमानमित्यापत्तिरित्याशङ्क्य वेदानुमानेऽप्ये-
 तत्तुल्यमित्याह — शब्दप्रतीतिरपीति । अयं भावः — यथाऽस्माभिः शिष्टाचारा-
 त्कार्यविशेषाणां कर्तव्यतां ज्ञात्वा तज्ज्ञानमूलमनुमीयते तथा मन्वादिभिरपि प्रमेय-
 भूतकर्तव्यताज्ञानोत्तरमेव तन्मूलभूतवेदानुमानात्प्रमेयसिद्धयुत्तरमेव प्रमाणसि-
 द्धिरिति तुल्यमिति । एतदेवावेदयति — तस्मादित्यादिना । ननु शिष्टाचारविषय-
 कर्तव्यताया अनुमानेन सिद्धावपि ज्योतिष्टोमादिकर्तव्यतायां कृत्वागममूलत्वव्याप्ति-
 बलाद्वेदमूलत्वमङ्गीक्रियत इत्याशङ्क्य, तर्हि व्याप्तिबलादेवानुमीयमानस्यापि
 वेदस्य प्रत्यक्षादिमूलत्वमङ्गीक्रियताम् । वेदत्वस्य प्रत्यक्षानुमानान्यतरव्याप्तत्वा-
 दित्याह = अत एव तर्हीत्यादिना । एतत्प्रकृतानुपयोग्यपि परेषामनिष्टमित्ये-
 तावता प्रसङ्गितम् । नन्वाचारमूलवेदस्यानादित्वात्प्रत्यक्षानुमानमूलत्वं न सम्भ-
 वतीत्याशङ्क्य, तर्हि अष्टकाद्याचारस्याप्यनादित्वान्नागममूलत्वं सिद्ध्यतीत्याह —
 आचारोऽपीत्यादिना । नन्वस्वाचारस्याप्यनादित्वं, किं नश्चिन्नमित्याशङ्क्य
 वेदमूलस्वाचार इति “चोदनालक्षणो धर्म” इति सिद्धान्तमङ्ग इत्याह —

मानयोरेवमनादित्वमस्तु, किं नश्छिन्नमिति चेत् ; प्रथमं तावन्नित्यानु-
मेयो वेद इति । द्वितीयञ्च देशेनैव धर्मे प्रमाणमिति ।

अथायमाशयः—वैदिका अप्याचाराः राजसूयाश्वमेधादयः समु-
च्छिद्यमाना दृश्यन्ते । यत इदानीं नानुष्ठीयन्ते । न चैते प्रागपि नानुष्ठिता
एव । तदर्थस्य वेदराशेरप्रामाण्यप्रसङ्गात्, समुद्रतरणोपदेशवत् । न चैवमे-
वास्तु; दर्शाद्युपदेशेन तुल्ययोगक्षेमत्वात् । एवं पुनः स कश्चित्कालो भ-
विता यत्रैते अनुष्ठास्यन्ते । तथाऽन्येऽप्याचाराः समुच्छेत्स्यन्ते, अनुष्ठा-
स्यन्ते चेति न विच्छेदः । ततस्तद्वदागममूलतेति चेत्; एवं तर्हि प्रवाहादौ
लिङ्गाऽभावे कर्तव्यत्वागमयोरननुमानादमत्यां प्रत्यक्षश्रुतौ, आचारसङ्क-
थापि कथमिति सर्वविप्रुवः । तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतिरेव मूलमाचारस्य । सा
चेदानीं नास्तीति शास्त्रोच्छेदः । अधुनाऽप्यस्ति साऽन्यत्वेति चेत् ; अत्र
कथं नास्ति ? किमुपाध्यायवंशानामन्यत्र गमनात् ? तेषामेवोच्छेदा-
द्वा ? आहोस्वित् स्वाध्यायविच्छेदात् ? न प्रथमद्वितीयौ, सर्वेषामन्यत्र
गमने उच्छेदे वा नियमेन भारतवर्षे श्रिष्टाचारस्याप्युच्छेदप्रसंगात् ।
तस्याध्येतृसमानकर्तृकत्वात् । अन्यत आगतैराचारप्रवर्तने अध्ययन-
प्रवर्तनमपि स्यात् । न तृतीयः, आध्यात्मिकशक्तिसंपन्नानामन्तेवासि-
नामविच्छेदे तस्यासम्भवात् । तस्मादायुरारोग्यबलवीर्यश्रद्धाश्रमदम-
ग्रहणधारणादिशक्तेरहरहरपचीयमानत्वात् स्वाध्यायानुष्ठाने शीर्यमाणे
प्रथममित्यादिना । अनुमानस्यैव धर्ममूलत्वादिति भावः । नित्यानुमेयवेदवादिना
मेवाऽऽश्रयमाशङ्कते—अथायमिति । यथा प्रत्यक्षवेदमूलानामश्वमेधादीनां प्रवाह-
विच्छेदः एवमेवाष्टकाद्याचाराणामपि कदाचिद्विच्छेदो भवेत् । तस्मादष्टकाद्याचार-
स्याऽऽचारमूलत्वं न सम्भवति । किन्तु तद्वदेव वेदमूलत्वमेवेति यदि भवतामाशयः
तर्हि अष्टकाद्याचाराणामुच्छेदे पुनरपि तेषां प्रवृत्तिः किं निबन्धना ? न तावत्क-
र्तव्यत्वानुमानमनुमितवेदो वाऽस्ति, तद्विज्ञस्याऽऽचारस्याभावात् । नाप्यश्वमेधादि-
वत्प्रत्यक्षश्रुतिरस्ति । तथाच तदाचारस्य विप्रुवापत्तिः । तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतिरेवाऽऽचार-
मूलमित्युपसंहरति — तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतिरिति । नन्वाष्टकाद्याचाराणां प्रामाण्यमेव

कथञ्चिदनुवर्तते। विश्वपरिग्रहाच्च न सहसा सर्वोच्छेद इति युक्तमुत्पठ्या-
मः। गतानुगतिको लोक इत्यप्रामाणिक एव आचारो, न तु शाखोच्छेदः ।
अनेकशाखागतेतिकर्तव्यतापूरणीयत्वात् । एकस्मिन्नपि कर्मण्यनाश्वास-
प्रसङ्गादिति चेत् ; एवं हि महाजनपरिग्रहस्योपप्लवसम्भवे वेदा अपि
गतानुगतिकतयैव लोकैः परिगृह्यन्ते इति न वेदाः प्रमाणं स्युः । तथा
च वृश्चिकभिया पलायमानस्य अशीविषमुखे निपातः। एनमेव च काल-
क्रमभाविनमनाश्वासमाशङ्कमानैर्महर्षिभिः प्रतिविहितमतो नोक्तदोषोऽपि।
न चायमुच्छेदो ज्ञानक्रमेण येन श्लाघ्यः स्यात् । अपि तु प्रमादपद-
मानालस्यनास्तिक्यपरिपाकक्रमेण । ततश्चोच्छेदानन्तरं पुनः प्रवाहः ।
तदनन्तरञ्च पुनरुच्छेद इति सारस्वतमिव स्रोतः । अन्यथा कृतहान-
प्रसङ्गात् । तथाच भाविप्रवाहवद्भवन्नप्ययमुच्छेदपूर्वक इत्यनुमीयते ।
स्मरति च भगवान् व्यासो गीतासु भगवद्वचनम् ।

‘ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥

नास्तीत्यङ्गीक्रियते । न तन्मूलशाखोच्छेद इत्याशङ्क्य, महाजनपरिगृहीतत्वेऽप्या-
चारस्याप्रामाणिकत्वे तर्हि वेदस्याप्यप्रामाणिकत्वं स्यात् । न हि महाजनपरिग्रहा-
दन्यत्तस्य प्रामाण्यसाधकम् । तथाच शाखोच्छेदभयादाचारस्याप्रामाण्यं वदता कृत्स्न-
वेदस्याप्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यं स्यादित्याह — गतानुगतिकेत्यादिना । एकस्मिन्नपि
कर्मणीति । शाखोच्छेदकल्पने कयाचिदुच्छिन्नया शाखया विहितमङ्गान्तरं कि-
मपि स्यादिति शङ्कया न कस्मिंश्चिदपि कर्मणि विश्वास इति भावः । इतश्च शा-
खोच्छेदोऽवगम्यत इत्याह — एनमेवेति । भात्यन्तिकोच्छेदरूपादपवर्गादस्य विश्वो-
च्छेदस्य भेदमाह — न चायमिति । प्रवाहविच्छेदयोर्नैरन्तर्येण प्रवृत्तावागममपि
दर्शयति — यदेति । वेदप्रामाण्ये महाजनपरिग्रहो हेतुरुक्तः ! तत्स्वरूपमाह —

१. तत्तच्छाखायां कर्तव्यतया निर्दिष्टानां पदार्थानां कल्पसूत्रस्मृत्यादां सङ्कलनमकारि ।

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥

कः पुनरयं महाजनपरिग्रहः? हेतुदर्शनशून्यैर्ग्रहणधारणार्थानुष्ठा-
नादिः । स ह्यत्र न स्यात् ऋते निमित्तम् । न ह्यलस्य्यादिनिमित्तं, दुःखमय-
कर्मप्रधानत्वात् । नाप्यन्यत्र सिद्धप्रामाण्येऽभ्युपायेऽनधिकारेणास्मिन्न-
न्यगतिकतयाऽनुप्रवेशः, परैः पूज्यानामप्यत्राप्रवेशात् । नापि भक्ष्यपेयाद्य-
द्वैतरागः, तद्विभागव्यवस्थापरत्वात् । नापि कुतर्काभ्यासाहितव्यामोहः,
आकुमारं प्रवृत्तेः । नापि सम्भवद्विप्रलम्भपाषण्डसंसर्गः, पित्रादिक्रमेण
प्रवर्तनात् । नापि योगाभ्यासाभिमानेनाव्यग्रताभिसन्धिः, प्राथमिकस्य
कर्मकाण्डे सुतरां व्यग्रत्वात् । नापि जीविका, प्रागुक्तेन न्यायेन दृष्ट-
फलाऽभावात् । नापि कुहकवञ्चना प्रकृते तदसम्भवात् । सम्भवन्ति
चैते हेतवो बौद्धाद्यागमपरिग्रहे । तथाहि — भूयस्तत्र कर्मलाघवमित्य-
लसाः । इतः पतितानामप्यनुप्रवेश इत्यनन्यगतिकाः । भक्ष्याद्यनि-
यम इति रागिणः । स्वेच्छया परिग्रह इति कुतर्काभ्यासिनः । पित्रादि-
क्रमाभावात्प्रवृत्तिरिति पाषण्डसंसर्गिणः । ‘ उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य
शौचं विधीयते ’ इत्यादिश्रवणादव्यग्रताभिमानिनः, सप्तघटिकाभोज-
नादिसिद्धेर्जीविकेत्ययोग्याः, आदित्यस्तम्भनं पाषाणपाटनं शाखाभङ्गो
भूतावेशः प्रतिमाजल्पनं धातुवाद इत्यादिदन्धनात्कुहकवञ्चिताः । ततस्ता-
न परिगृह्णन्तीति सम्भाव्यते । अतो न ते महाजनपरिगृहीता इति विभागः ।

हेतुदर्शनशून्यैरिति । दृष्टहेतुनिरपेक्षैरित्यर्थः । स चायं महाजनपरिग्रहो निर्नि-
मित्तो न भवतीत्याह — स ह्यत्रेति । दृष्टस्य निमित्तत्वाऽसम्भवं दर्शयति — न
ह्यत्रेत्यादिना । शङ्कितानां दृष्टहेतूनां बौद्धागमे सम्भवं दर्शयति — सम्भव-
न्तीति । सप्तघटिकेति । बौद्धसंन्यासिनां सप्तघटिकानन्तरं भोजनाभ्यनुज्ञाना-

१. प्रशस्तग्रन्थबोधितमागानुयायित्वम् । ग्रन्थे प्राशस्त्यं नाम सत्यमूलकत्वम् । सम्भवति चेदं वेदे वेदमूलके च, न त्वन्यत्र । यथा हि भक्ष्यपेयादिविभागः समूलकः, अविभा-
गश्चावृतमूलक इति । २. “ अत्यन्तमलिनः कायो देही चात्यन्तनिर्मलः ” इति पूर्वार्धम् ।

स्यादेतत् । यद्येवं सर्वकर्मणां वृत्तिनिरोधे न किञ्चिदुत्पद्यते, न किञ्चिद्विनश्यतीति स्तिमिताकाशकल्पे जगति कुतो विशेषात् पुनः सर्गः ? । प्रकृतिपरिणते'रिति सांख्यानां शोभते । ब्रह्मपरिणतेरिति भास्करगोत्रे युज्यते । वासनापरिपाकादिति सौगतमतमनुधावति । कालविशेषादिति चोपाधिविशेषाभावादयुक्तम् । असताञ्चोपलक्षणानां न विशेषकत्वं, सर्वदा तुल्यरूपत्वात् । न च ज्ञानद्वारा, अनित्यस्य तस्य तदानीमभावात् । नित्यस्य च विषयतः स्वरूपतश्च अविशेषादिति चेन्न । शरीरसंक्षोभश्रमजनितनिद्राणां प्राणिनामायुःपरिपाकक्रम-सम्पादनैकप्रयोजनश्वाससन्तानाऽनुवृत्तिवन्महाभूतसंघवसंक्षोभलब्धसं-स्काराणां परमाणूनां मन्दतरतमादिभावेन कालावच्छेदैकप्रयोजनस्य प्रचयाख्यसंयोगपर्यन्तस्य कर्मसंतानस्येश्वरनिश्वसितस्याऽनुवृत्तेः । कियानसावित्यत्राऽविरोधादागमप्रसिद्धिमनतिक्रम्य तावन्तमेव कालमित्यनुमन्यते । ब्रह्माण्डान्तरव्यवहारो वा कालोपाधिः । तदवच्छिन्ने काले पुनः सर्गः । यथा खल्वलाबुलतायां विततानि फलानि, तथा परमेश्वरशक्तावनुस्यूतानि सहस्रशोऽण्डानीति श्रूयते । एवं विच्छेदसम्भवे कस्य केन परिग्रहो, यतः प्रामाण्यं स्यात् । ज्ञापकश्चायमर्थो, न कारकः । ततः कारकाभावान्निवर्तमानं कार्यं ज्ञापकाभिमतः कथङ्कारमास्थापयेत् ।

स्यादेतत् । सन्तु कपिलादय एव साक्षात्कृतधर्माणः कर्मयोग-दिति भावः । एवं वेदप्रामाण्यहेतोर्महाजनपरिग्रहस्य स्वरूपं प्रसङ्गादभिधायाऽधुना सर्गप्रलययोरेव प्रस्तुतयोराशङ्कते—स्यादेतदित्यादिना । महाजनपरिग्रहद्वेदप्रामाण्यं न सिद्धयतीत्याह — एवं विच्छेदेत्यादिना । अयमर्थः = महाजनपरिग्रहरूपोऽर्थः । तृतीयपादव्याख्यानार्थं द्वितीयान्यथासिद्धिनिराकरणार्थञ्चाऽऽशङ्कते—स्यादेतदिति ।

१. न हि जडायाः प्रकृतेः चेतनानधिष्ठितायाः परिणामः सम्भवति । अस्तु परिणामः, तथापि शान्ता प्रयोजनाकाङ्क्षा । अत इदं वचस्तेषामेव शोभेत न तत्त्वविदाम् ।
२. जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यतीतिवाग्यप्युपज्ञातषड्वि-काररहितस्य क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टस्य च ब्रह्मणः परिणतेरसम्भवात् ।

सिद्धास्त एव संसाराङ्गारेषु पच्यमानान् प्राणिनः पश्यन्तः परमाका-
 रुणिकाः प्रियहितोपदेशेनाऽनुग्रहीष्यन्ति, कृतं परमेश्वरेणाऽनपेक्षितक-
 टादिसंख्यापरिज्ञानवतेति चेन्न । तदन्यस्मिन्ननाश्वासात् । तथा ह्यतीन्द्रि-
 यार्थदर्शनोपायो भावनेत्यभ्युपगमेऽपि नाऽसौ सत्यमेव साक्षात्कारमुत्पा-
 दयति, यतः समाश्वसिमः । प्रमाणन्तरसंवादादिति चेन्न । अहिंसादि-
 हितसाधनमित्यत्र तदभावात् । आगमोऽस्तीति चेन्न । भावनामात्र-
 मूलत्वेन तस्याप्यनाश्वासविषयत्वात् । एकदेशसंवादेनापि प्रवृत्तिरिति
 चेन्न । स्वप्नाख्यानवदन्यथापि सम्भवात् । न चानुपलब्धे भावनाऽपि
 चौरसर्पादयो ह्युपलब्धा एव भीरुभिर्भाव्यन्ते । न च कर्मयोगयोर्हित-
 साधनत्वं कुतश्चिदुपलब्धम् । न चैतयोः स्वरूपेणोपलम्भः कचिदुपयु-
 ज्यते, भावनासाध्यो वा । न चास्मिन्नन्वयव्यतिरेकौ सम्भवतः
 देहान्तरभोग्यत्वात्, फलस्याऽप्रतीततया तदनुष्ठाने तदभावाच्च ।
 न च कर्तृभोक्तृरूपोभयदेहप्रतिसन्धानादेव तदुपपद्यते; तदभा-
 वात् । न ह्येतस्य पूर्वकर्मणः फलमिदमनुभवामीति कश्चित्
 प्रतिसन्ध्यते । केचित् तथा भविष्यन्तीति सम्भावनामात्रेऽप्यना-

संस्काररूपायाः भावनायाः अप्रमाणत्वादाह — अभ्युपगमेऽपीति ।
 स्वप्नाख्यानवदिति । यथा स्वप्नफलप्रतिपादकस्यैकदेशसंवादेऽपि न प्रामाण्यं,
 तद्वदिति भावः । एवं भावनामभ्युपगम्योक्ता अधुना सैव न सम्भवतीत्याह —
 न चानुपलब्ध इति । किञ्च कपिलादयः कर्मयोगानुष्ठानेन सिद्धा इति वक्त-
 व्यम् । तच्च तत्र हितसाधनत्वज्ञानेन भवति । तादृशज्ञानोपायस्तदानीं नास्ती-
 त्याह — न च कर्मयोगयोरिति । भावनासाध्यो वेति । स्वरूपोपलम्भः
 भावनासाध्यो न भवतीत्यर्थः । न चास्मिन्निति । कर्मयोगयोरतीन्द्रियसाधनत्व-
 इत्यर्थः । तदभावादिति । अन्वयव्यतिरेकयोरभावादित्यर्थः । नन्वे-
 कस्मिन् देहे कर्मणस्तत्फलस्य चाऽन्वयव्यतिरेकासम्भवेऽपि कर्तृभोक्तृदेहयो-
 रात्मनश्च प्रतिसन्धानात्तदुपपत्तिरित्याशङ्कते — न च कर्तृभोक्तृरूपेति ।

श्वासात् । विनिगमनायां प्रमाणाभावात् । प्रतिपन्निशीथनिद्राणप्रातः-
प्रतिबुद्धसमस्तोपाध्यायवदन्योन्यसंवादात् कपिलादिषु समाश्वास-
इति चेन्न । एकजन्मप्रतिसन्धानवत् जन्मान्तरप्रतिसन्धाने प्रमाणाभावात् ।
तथापि च अधिकारिविशेषेण ब्राह्मणत्वाद्यप्रतिसन्धानेऽनुष्ठानरूपस्या-
ऽऽश्वासस्याभावात् । न हि पूर्वजन्मनि मातापित्रोर्ब्राह्मण्यात्तदुत्तरत्र ब्राह्म-
ण्यमिति नियमो, येन सर्गादौ वर्णादिधर्मव्यवस्था स्यात् । ईश्वरवद-
दृष्टविशेषोपनिबद्धभूतविशेषानुपलम्भात् । अतीन्द्रियार्थदर्शित्वे चाऽना-
श्वासस्योक्तत्वात् ।

एतेन ब्रह्माण्डान्तरसञ्चारिवर्ण्यवस्थया सम्प्रदायप्रवर्तनमपा-
स्तम् । सञ्चारशक्तेरभावात् । वर्षान्तरसञ्चरणमेव हि दुष्करं,
कुतो लोकान्तरसञ्चारः, कुतस्तराञ्च ब्रह्माण्डान्तरगमनम् । अणि-
मादिसम्पत्तेरेवमपि स्यादिति चेन्न । तत्राऽपि प्रमाणाभावात् ।
सम्भावनामात्रेण समाश्वासानुपपत्तेः । आद्यमहाजनपरिग्रहान्यथानु-
पपत्तिरेवाऽत्र प्रमाणमिति चेत् ; एवम्भूतैककल्पनयैवोपपत्तौ भूयः-
कल्पनायां गौरवप्रसङ्गात् । विदेहनिर्माणशक्तेरणिमादिविभूतेश्चावश्या-

विनिगमनायामिति । अनुभवत्येवेत्यवधारणायामित्यर्थः । तथापीति । कपिला-
दीनां जन्मान्तरप्रतिसन्धानाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । नन्वीश्वरवत् कपिलादयोऽपि ब्राह्म-
ण्यादिवर्णविशेषज्ञा इत्याशङ्क्य जीवादृष्टविशेषसहकृतानां परमाण्वादिविभूतविशेषा-
णामनध्यक्षान्नैवमित्याह — ईश्वरवदिति । महाजनपरिग्रहाऽन्यथानुपपत्तिरेव कपि-
लादीनामणिमाद्यैश्वर्ये प्रमाणमित्याशङ्क्य अनेकेषामणिमादिशक्तिमतां कल्पना-
पेक्षया एकस्यैव कल्पनं युक्तमित्याह — एवम्भूतेति । विदेहेति ।

१, सिद्धैः कपिलादिभिर्वेदोक्ताः पदार्थाः साक्षादकारिषत इत्येतावान् महिमा तेषां,
न त्वदृष्टाद्यधिष्ठातृत्वमपीति समस्तवावच्यार्थः ।

ऽभ्युपगन्तव्यत्वात् । अस्त्वेक एवेति चेत्; न तर्हीश्वरमन्तरेणान्यत्र
सामान्वास इति ।

कारं कारमलौकिकानुतमयं मायावशात्संहरन्
हारं हारमपीन्द्रजालमिव यः कुर्वन् जगत् क्रीडति ।
तं देवं निरवग्रहस्फुरदभिध्यानाऽनुभावं भवं
विश्वासैकभुवं शिवं प्रति नमन् भूयासमन्तेष्वपि ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीन्यायकुसुमाञ्जलौ द्वितीयस्तबकः ॥

विदेहस्यैव निर्माणशक्तेरित्यर्थः । अथवा, विविधदेहस्यैव निर्माणशक्तेरित्यर्थः
परिच्छेदार्थमुपसंहरन्नीश्वरं स्तौति — कारं कारमिति ॥

इति श्रीमद्राममूर्तिबुधेन्द्रचरणकमलसेवासमासादितन्यायविद्यावैशद्येन
श्रीमद्वरदाचार्यवर्यव्यवस्थापितनारसिंहसंस्कृतकलाशाला-
न्यायालङ्कारपण्डितेन सोमशेखरशास्त्रिणा निर्मि-
तायां कुसुमाञ्जलिटिप्पण्यां द्वितीयः स्तबकः ।

॥ शुभमस्तु ॥

श्रीगणेशाय नमः

सामोदे न्यायकुसुमाञ्जली

तृतीयः - स्तवकः

नन्वेतदपि कथं ? । तत्र बाधकसम्भवात् । तथाहि—यदि स्या-
दुपलभ्येत । अयोग्यत्वात् सन्नपि नोपलभ्यते इति चेत् ; एवं तर्हि
शशशृङ्गमप्ययोग्यत्वान्नोपलभ्यते इति स्यात् । नैतदेवं, शृङ्गस्य योग्य-
तयैव व्याप्तत्वादिति चेत् ; चेतनस्यापि योग्योपाधिमत्तयैव व्याप्तत्वात् ।
तद्वाधे सोऽपि बाधित एवेति तुल्यम् । व्यापकस्वार्थाद्यनुपलम्भेनाप्य-
नुमीयते नास्तीति । को हि प्रयोजनमन्तरेण किञ्चित्कुर्यादिति । उच्यते—
योग्या दृष्टिः कुतोऽयोग्ये प्रतिबन्दिः कुतस्तराम् ।

कायोग्यं बाध्यते शृङ्गं कानुमानमनाश्रयम् ॥ १ ॥

तृतीयां विप्रतिपत्तिं निराकर्तुमुपक्रमते । ननु नित्यवेदद्वारा कपिलादिद्वारा वा
धर्मसंप्रदायासिद्धावपि तस्येश्वरद्वारकत्वमपि न सिद्धयति, ईश्वरे बाधकसद्भावादिति
शङ्कते—नन्वेतदपीति । एतत्=कालात्ययापदिष्टत्वं । कथं निरसनीयमिति शेषः ।
बाधकमेवोपन्यस्यति — तथापीति । यदीति । न चोपलभ्यत इति शेषः । तथा
चानेन तर्केणानुगृहीतं प्रत्यक्षमेवेश्वरसद्भावे बाधकमिति भावः । शशशृङ्गप्रतिबन्दीं
निरसितुमाशङ्कते—नैतदिति । व्याप्तत्वादिति । गवादाविति शेषः । चेतनस्या-
पीति । चैतन्यस्य शरीरसम्बन्धनियतत्वेन अनुपलब्ध्या तद्वाधे तद्वतोऽपि बाधादिति
भावः । न केवलं प्रत्यक्षमेव बाधकं, किं त्वनुमानमपीत्याह — व्यापकेति ।
कुलालादौ स्वार्थस्य कर्तृत्वव्यापकतया दृष्टत्वाद्व्यापकानुपलब्ध्या जगत्कर्तुरभावो-
ऽनुमीयत इति भावः । स्वार्थस्य कर्तृव्यापकत्वमेवाह—को हीति । सिद्धान्तमुप-
क्रमते — उच्यत इति । अयोग्ये परमेश्वरे योग्यानुपलब्धिः कुतो बाधिका ।
नापि शशशृङ्गयोग्यं सयोग्यानुपलब्ध्या बाध्यते । ततश्च न तेन प्रतिबन्दीसिद्धिः ।
अयोग्यं शृङ्गत्वं क बाध्यते । योग्यस्यैव शृङ्गस्य बाध्यत्वादिति भावः । एवं प्रात्यक्षि-
कबाधमुद्धृत्य अनुपलब्धिलिङ्गकानुमानमपि न बाधकमित्याह — कानुमानमिति ।

स्वात्मैव तावत् योग्यानुपलब्ध्या प्रतिषेधुं न शक्यते, कुतस्त्वयो-
ग्यः परमात्मा । तथाहि—सुषुप्त्यवस्थायामात्मानमनुपलभमानो नास्ती-
त्यवधारयेत् । कस्यापराधेन पुनर्योग्योऽप्यात्मा तदानीं नोपलभ्यते ? ।
सामग्रीवैगुण्यात् । ज्ञानादिक्षणिकगुणोपधानो ह्यात्मा गृह्यते इत्यस्य
स्वभावः । ज्ञानमेव कुतो न जायते इति चिन्त्यते । पश्चाद्वा कथमुत्पत्स्यते
इति चेत् ; मनसोऽ'निन्द्रियप्रत्यासन्नतया अजननात् तत्प्रत्यासत्तौ च
पश्चाज्जननात् । मनोवैभववादिनामिदमसम्मतम् । तथाहि—मनो विशु,
सर्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वात् , सर्वदा विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात् , नित्य-
त्वे सत्यनारम्भकद्रव्यत्वात् , ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वादित्या-
देरिति चेन्न । सर्वेषामापाततः स्वरूपासिद्धत्वात् । तथाहि—यदि
रूपाद्युपलब्धीनां क्रियात्वेन करणतया मनोऽनुमितिर्न तदा द्रव्यत्व-
सिद्धिः, अद्रव्यस्यापि करणत्वात् । अथाऽऽसामेव साक्षात्कारितयेन्द्रिय-
त्वेन तदनुमातव्यम् । तथापि व्यापकस्य निरुपाधेर्नेन्द्रियत्वमित्युपा-
धिर्वक्तव्यः । तत्र यदि कर्णशङ्कुलीवन्नियतशरीरावयवस्योपाधित्वं,
तदा तावन्मात्रे वृत्तिलाभः । तद्दोषे च वृत्तिरोधः श्रोत्रवैत् प्रसज्येत ।
ईश्वरानङ्गीकारे आश्रयासिद्धं तदनुमानं, तदङ्गीकारे च तद्ग्राहकमानबाधितं तद-
नुमानमिति कारिकार्थः । अमुमेव विवृणोति—स्वात्मैवेति । सुषुप्तावात्मा कुतो
नोपलभ्यत इति मध्यस्थः शङ्कते — कस्येति । सामग्रीति । सहकारिविरहा-
दित्यर्थः । सुषुप्तौ ज्ञानायनुत्पत्तिरपि कथमित्याशङ्क्य समाधत्ते — मनसो
ऽनिन्द्रियेत्यादिना । मनोवैभववादिनः कौमारिला इदं न सहन्त इत्याह —
मन इति । मनोवैभवहेतूनां स्वरूपासिद्धिमाह — तथाहीत्यादिना ।
अद्रव्यस्यापीति । लिङ्गज्ञानस्यादृष्टवदात्मसंयोगस्य चेत्यर्थः । ननु सुखा-
द्युपलब्धीनां प्रत्यक्षरूपतया तत्करणस्येन्द्रियत्वं सिद्धयति । इन्द्रियत्वेन द्रव्यत्वमपि
सिद्धयतीति कुतः स्वरूपासिद्धिरित्याशङ्क्य निराकरोति — तथापीत्यादिना ।

१. मनस इन्द्रियाप्रत्यासन्नतया । २. यथा हि नियतोपाधौ श्रोत्रे नष्टे नैव शब्दान्न-
भवस्तथैव नियतशरीरावयवोपाधौ नष्टे सुखाद्यनुभवो न स्यात् ।

ततः शरीरमात्रमुपाधिरवसेयः । तथाच तदवच्छेदेन वृत्तिलाभे 'शिरसि मे वेदना, पादे मे सुखमि'त्याद्यव्याप्यवृत्तित्वप्रतीतिविरोधः । असमवायिकारणानुरोधेन विभुकार्याणां प्रादेशिकत्वनियमात् । शरीरतदवयवादिपरमाणुपर्यन्तोपाधिकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गो नियमानुपपत्तिश्चेति । ततोऽन्यदेवैकं सूक्ष्ममुपाधित्वेनातीन्द्रियं कल्पनीयम् । तथाच तस्यैवेन्द्रियत्वे स्वाभाविकेऽधिककल्पनायां प्रमाणाभावाद्धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः । अथ ज्ञानक्रमेणेन्द्रियसहकारितया तदनुमानं ततः सुतरां प्रागुक्तदोषः । यदि च मनसो वैभवेऽप्यदृष्टवशात् क्रम उपपाद्येत तदा मनसोऽसिद्धेराश्रयासिद्धिरेव वैभवहेतूनामिति ।

अथ यत्रादृष्टस्य दृष्टकारणोपहारेणोपयोगः, तत्र तत्पूर्णतायां कार्यमुत्पाद्यत एव । अन्यथा, अन्त्यतन्तुसंयोगेभ्योऽपि कदाचित् पटो न जायेत, जातोऽपि वा कदाचिन्निर्गुणः स्यात् । बलवता कुलालेन दृढदण्डनुन्नमपि चक्रं न भ्राम्येत । यत्र तु दृष्टानुपहारेणादृष्टव्यापारस्तत्र तद्वैगुण्यात् कार्यानुदयः, यथा परमाणुकर्मणः । तदिहापि यदि विषयेन्द्रियात्मनां समबधानमेव ज्ञानहेतुः, तदा तत्सद्भावे सदैवकार्यं स्यात् । न ह्येतदतिरिक्तमप्यदृष्टस्योपहरणीयमस्ति, न च सदैव नियमानुपपत्तिश्चेति । नियतदेशे सुखाद्युत्पत्तिनियमानुपपत्तिरित्यर्थः । धर्मिग्राहकप्रमाणबाध इति । अणुत्वेनैव मनसः सिद्धेवैभवहेतूनां धर्मिग्राहकमानबाध इत्यर्थः । एवं सुखादिसाक्षात्कारकारणत्वेन मनःकल्पनायां धर्मिग्राहकबाधमुक्त्वा बाह्येन्द्रियेभ्यो युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेस्तत्सहकारितया मनःकल्पनायामपि धर्मिग्राहकबाधमाह — अथ ज्ञानक्रमेणेति । नन्वादृष्टस्य द्विविधं कारणत्वं । क्वचित् दृष्टकारणोपसंहारेण घटादौ, क्वचिच्च साक्षादेव परमाणुसंयोगादौ । प्रकृते च सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पत्तेस्तत्रादृष्टं विषयेन्द्रियात्मभ्योऽतिरिक्तं किञ्चित्कारणमुपसंहरति । तदेव मन इति न वैभवहेतूनामाश्रयासिद्धत्वम् । तस्य विभुत्वेऽपि करणत्वाङ्गीकारेण करणस्य च क्रमिकक्रियाजनकत्वाङ्गीकारेण च न क्रमिकज्ञानोत्पत्तिर्भङ्ग इत्याशङ्कते — अथ यत्रे-

ज्ञानोदयः; ततोऽतिरिक्तमपेक्षितव्यम् । तच्च यद्यपि सर्वाण्येवेन्द्रियाणि व्याप्नोति, तथापि करणधर्मत्वेन क्रियाक्रमः सङ्गच्छते, अकल्पिते तु तस्मिन्नायं न्यायः, प्रतिपत्तुरकरणत्वाच्चक्षुरादीनामनेकत्वादिति चेत्; नन्वेवमपि युगपत् ज्ञानानि माभूवन् । युगपज्ज्ञानं तु केन वार्यते? भवत्येव समूहालम्बनमेकं ज्ञानमिति चेन्न । एकेन्द्रियग्राह्येष्विव नानेन्द्रियग्राह्येष्वपि प्रसङ्गात् । तेष्वपि भवत्येवेति चेन्न । व्यासङ्गकाले ज्ञानक्रमेण विवादाविषये क्रमानुमानात् । बुभुत्साविशेषेण व्यासङ्गे क्रियाक्रम इति चेन्मैवम् । न ह्येष बुभुत्साया महिमा यदबुभुत्सिते विषये ज्ञानसामग्र्यां सत्यामपि न ज्ञानं, अपि तु न तत्र संस्कारातिशयाधायकः प्रत्ययः स्यात् । यदि त्वबुभुत्सिते विषये सामग्रीमेव सा निरुन्ध्यात्, घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं नैव दर्शयेत् । तस्मात् बुभुत्सापीन्द्रियान्तरादाकृष्य बुभुत्सितार्थग्राहिणीन्द्रिये मनो निवेशयन्ती युगपज्ज्ञानानुत्पत्ताबुपयुज्यते, न तु स्वरूपतः । विभुनोऽपि मनसो व्यापारक्रमात् क्रम इति चेन्न । तस्य संयोगातिरिक्तस्य कर्मरूपत्वे वैभवविरोधात् । गुणरूपत्वे नित्यस्य क्रमाऽनुपपत्तेः ।

त्यादिना चेदित्यन्तेन । चक्षुरादीनामनेकत्वादिति । तथा च तेषां यौगपद्यायुगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इति भावः । नन्वेवं बहूनां ज्ञानानां युगपदनुत्पत्ता अपि नानेन्द्रियकरणकमेकं ज्ञानं किं न स्यात्, एकेन्द्रियजन्यनानाविषयकसमूहालम्बनज्ञानवदिति शङ्का निराकरोति — युगपज्ज्ञानं त्विति । दीर्घशङ्कुलीभक्षणे नानेन्द्रियकरणकमेकमपि ज्ञानं गन्धादिविषयकं भवत्येवेत्याह पूर्वपक्षी — तेष्वपीति । लोके श्रोत्रेण कस्यचिच्छब्दस्य सुस्पष्टं श्रवणकाले इतरेन्द्रियविषयसम्बन्धे सत्यपि तज्ज्ञानं न जायते । मनसोऽणुत्वेन तस्य श्रोत्रेणैव सम्बन्धादितरेणासम्बन्धादिति तत्र यथा ज्ञानस्य क्रमिकत्वं, तथैव प्रकृतेऽपि दीर्घशङ्कुलीभक्षणे ज्ञानस्य क्रमिकत्वमेव । क्रमस्य पुनर्लघ्वादज्ञानमात्रमिति न कापि नानेन्द्रियकरणकमेकं ज्ञानमिति समाधत्ते - व्यासङ्गकाल इति । ननु भवदुक्तदृष्टान्तेन बुभुत्सावशात्क्रमो, न मनसोऽणुत्वप्रयुक्त इत्याशङ्क्य निराकरोति—न ह्येष इत्यादिना । एवं मनसोऽणुत्वं प्रसाध्य, सुषुप्तिकाले मनसः पुरीतति प्रविष्टस्य बाह्येन्द्रि-

अनित्यस्य च नित्यैकगुणस्याऽविभुद्रव्यसंयोगासमवायिकारणकत्वेन तदन्तरेणाऽनुपपत्तेः । तदपि कल्पयिष्यते इति चेत् ; तदेव तर्हि मनः-स्थाने निवेश्यतां लाघवाय । तस्मादप्येव मन इति । तथाच तस्मिन्नानिन्द्रियप्रत्यासन्ने निरुपधानत्वादात्मनः सुषुप्त्यवस्थायामनुपलम्भः । एतदेव मनसः शीलमिति कुतो निर्णीतमिति चेत् ; अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । न केवलं तस्य, किन्तु सर्वेषामेवेन्द्रियाणाम् । न हि विशेषगुणमनपेक्ष्य चक्षुराद्यपि द्रव्ये प्रवर्तते । स्वापावस्थायां कथं ज्ञानमिति चेत् ; तत्तत्संस्कारोद्बोधे विषयस्मरणेन स्वप्नविभ्रमाणामुत्पत्तेः । उद्बोध एव कथमिति चेत् ; मन्दतरतमादिन्यायेन बाह्यानामेव शब्दादीनामुपलम्भात्, अन्ततः शरीरस्यैवोष्मादेः प्रतिपत्तेः । यदा च मनः त्वचमपि परिहृत्य पुरीतति वर्तते तदा सुषुप्तिः ।

स्यादेतत् । परात्मा तु कथं परस्याऽयोग्यः ? । न हि साक्षात्कारिज्ञानविषयतामेवायं न प्राप्नोति, स्वयमप्यदर्शनप्रसङ्गात् । नापि ग्रहीतुरेवायमपराधः, तस्यापि हि ज्ञानसमवायिकारणतयैव तद्योग्यता । नापि करणस्य, साधारणत्वात् । न ह्यासंसारमेकमेव मनः एकमेवात्मानं गृह्णातीत्यत्र नियामकमास्ति । स्वभाव इति चेत् ; तर्हि मुक्तौ

न्द्रियासम्बन्धाज्ज्ञानाद्यनुत्पत्तौ निरुपाधेरात्मनः प्रत्यक्षं न भवतीत्याह — निरुपधानेति । निरुपाधेरप्यात्मनः प्रत्यक्षं किं न स्यादित्याशङ्क्य परिहरति — अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । ननु बाह्येन्द्रियाणामुपरतत्वात् स्वप्ने कथं ज्ञानमित्याशङ्क्य, तदानीं पूर्वानुभवजनितसंस्कारोद्बोधसंपादितस्मरणसम्प्रीचीनं मन एव स्वामिकविभ्रमाणां कारणमित्याह—स्वप्नविभ्रमाणामुत्पत्तेरिति । एतावता योग्यस्याऽप्यात्मनः कारणवशादनुपलब्धिः । किमु वक्तव्यमयोग्यस्य परमात्मनोऽनुपलब्धावित्युक्ते शङ्कते — स्यादेतदित्यादिना । अयं भावः — परमात्मा न सर्वथाऽयोग्यः, स्वस्याप्यप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । नापि प्रमातृत्वरूपसहकारिविरहः । ज्ञानसमवायिकारणत्वरूपस्य प्रमातृत्वस्यापि सत्त्वात् । नापि मनोरूपकरणसहकारयोग्यताविरहः, मनसः साधारण्यात् । एकस्य मनस एकेनैवात्मना सम्बन्धः, नान्येनेति मनस्व-

निःस्वभावत्वप्रसङ्गः, तदेकार्थताया अपायादिति । न । भोजकादृष्टोप-
ग्रहस्य नियामकत्वात् । यद्धि मनो यच्छरीरं यानीन्द्रियाणि यस्या-
दृष्टेनाऽऽकृष्टानि तानि तस्यैवेति नियमः । तदुक्तं प्राक्—‘प्रत्यात्मानियमा-
द्भुक्ते’ रिति । एतेन परबुद्ध्यादयो व्याख्याताः । तदेवं योग्यानुपलब्धिः
परात्मादौ नास्ति । तदितरा तु न बाधिकेति तवापि सम्मतम् । अतः
किमधिकृत्य प्रतिबन्धिः । न हि शशशृङ्गमयोग्यानुपलब्ध्या कश्चिन्निषे-
धति । न च प्रकृते योग्यानुपलब्धिं कश्चिन्मन्यते । अथायमाशयः—अयो-
ग्यशशशृङ्गादावनुपलब्धिर्न बाधिका स्यादिति । ततः किं? । तत् सिद्धये-
दिति चेत्; एवमस्तु यदि प्रमाणमस्ति । पशुत्वादिकमिति चेत्; पर-

भावान्मनसो न साधारण्यमित्यपि न शक्यते वक्तुम् । मुक्तात्मनां मनस्सम्बन्धा-
भावान्मनसस्तादृशस्वभावासिद्धेरिति । शरीरस्येव मनसोऽप्यदृष्टविशेषनियम्यत्वा-
न्मनस्सम्बन्धहेतोरदृष्टस्याभावान् परमात्मा परस्य गोचरः, जीवात्मान्तरवदिति
समाधत्ते—भोजकादृष्टोपग्रहस्येत्यादिना । कारिकाप्रथमपादार्थमुपसंहरति —
तदेवमिति । इतरा = अयोग्यानुपलब्धिः । पराशयमाशङ्कते—अथेति । यथा
अयोग्यानुपलब्धिः शशशृङ्गे अबाधिकेति तावता न शशशृङ्गसिद्धिरेवमीश्वरोऽपि
न सिद्धयेदित्यर्थपरतया अयोग्येत्यारभ्य चेदित्यन्तग्रन्थो व्याख्येयः । अथवा अयो-
ग्यानुपलब्धेरबाधकतेश्वर इव शशशृङ्गेऽपि समानमिति शङ्कितुराशयः । ततः कि-
मिति सिद्धान्तिनो वचनम् । ईश्वरवच्छशशृङ्गमपि किं न सिद्धयेदिति शङ्कितुराशय
इत्येवमर्थकतया वा व्याख्येयः ।

शशः शृङ्गवान्पशुत्वाद्वत्त्वादिवदिति शृङ्गे प्रमाणमाशङ्कते — पशुत्वादि-
कमिति । अश्वादीनां पञ्चसम्बन्धान् व्यभिचार इति भावः । परसाधन इति ।
अयं भावः — आदावीश्वरेऽनुपलब्धिर्बाधिकेत्यभिधाय अनुपलब्धिर्यदीश्वरे अबा-
धिका तर्हि शृङ्गेऽप्यबाधिका । यदि तत्र बाधिका तर्हीश्वरेऽपि बाधिकेतीश्वर-
बाधने प्रतिबन्धिरभिहिता । इदानीं पुनरयमुपन्यासः । परेणेश्वरसाधने क्षित्य-
क्षुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादिति प्रयुक्ते, तर्हि शशः शृङ्गवान् पशुत्वादिव्यपि किं न

साधने प्रतिबन्धिस्तर्हि न तद्वाधने । तत्रैव भविष्यतीति चेत्; तर्हि तत्र प्रतिबन्धिरेव दूषणं, अथ कथञ्चित्तुल्यन्यायतया योग्या एव परात्म-
बुद्ध्यादयस्ते च बाधिता एवेत्यपहृतविषयत्वम्? । न प्रथमः, अव्याप्तेः ।
न हि पशुत्वादेः शशशृङ्गसाधकत्वेन कार्यत्वादेः कर्तृमत्त्वादिसाधकत्वं
व्याप्तं, येन तस्मिन्नसति तत्प्रतिषिद्धयेत । न द्वितीयः, मिथोऽनुपल-
भ्यमानत्वस्य वादिप्रतिवादिस्वीकारात् । तथापि पशुत्वादौ को दोष
इति चेन्न । जानीमस्तावत्तद्विचारावसरे चिन्तयिष्यामः ।

स्यादेतत् । यत्प्रमाणगम्यं हि यत् तदभाव एव तस्याभावमावेद-
यति । यथा रूपादिप्रतिपत्तेरभावश्चक्षुरादेरभावम् । कायवाग्व्यापारैक-
प्रमाणकश्च परात्मा, तदभाव एव तस्याऽभावे प्रमाणमङ्कुरादिषु । तन्न ।
तदेकप्रमाणकत्वासिद्धेः । अन्यथा सुष्ठोऽपि न स्यात् । श्वाससन्तानोऽपि
तत्र प्रमाणमिति चेन्न । निरुद्धपवनोऽपि न स्यात् । कायसंस्थानविशेषो-
ऽपि तत्र प्रमाणमिति चेन्न । विषमूर्च्छितोऽपि न स्यात् । शरीरोष्मापि

स्यादिति प्रतिबन्धिरुच्यत इति परसाधने अयं प्रतिबन्धिः, नेश्वरबाधने इति ।
ननु परसाधन एवायं प्रतिबन्धिरित्याशङ्कते — तत्रैवेति । विकल्प्य दूषयति —
तात्किमिति । यदि कार्यत्वं कर्तारं साधयेत् पशुत्वमपि शृङ्गं साधयेदिति किं प्रतिब-
न्धिरेव दूषणं । किं वा योग्यानुपलब्ध्या पशुत्वस्येव कार्यत्वादेरपि बाधितविषयता वा ।
न द्वितीय इति । परात्मादेः परायोग्यत्वस्योभयवादिसिद्धत्वात्प्रत्यक्षानुपलम्भः नाऽयो-
ग्ये बाधकम् । यद्वा यदि योग्यानुपलब्धिः परात्मादौ बाधिका स्यात्तर्हि परस्पर-
मनुपलभ्यमानयोरेव वादिप्रतिवादिनोः परस्परमङ्गीकारो न स्यादिति वाऽर्थः ।
तथापि पशुत्वादाविति । अत्र दूषणाभिधाने तदेवेश्वरसाधनेऽपि दूषणमिति
शङ्कितुरभिप्रायः । अनवसरत्वान्नोच्यत इत्याह—तद्विचारावसर इति । अयं भावः—
शशे शृङ्गं नास्तीत्यबाधितप्रत्यक्षमेवात्र बाधकं । अयोग्यस्याऽपि कर्तृत्वेनेश्वरानुमाने
नेदं बाधकमिति संक्षेपः । एवं प्रत्यक्षस्येश्वरे बाधकत्वे निराकृतेऽधुना व्यापका-
नुपलब्धिलिङ्गकमनुमानमङ्कुरादीनां कर्तारि बाधकमित्याशङ्कते — स्यादेतदिति ।
तदेकप्रमाणकत्वासिद्धेरिति । परात्मन इति शेषः । कार्यमात्रोन्नेयस्य बाग्व्या-

तत्र प्रमाणमिति चेन्न । जलावसिक्तविषमूर्च्छितोऽपि न स्यात् । तस्मात् यद्यत्कार्यमुपलभ्यते तत्तदनुगुणश्चेतनस्तत्र तत्र सिद्ध्यति । न च कार्यमात्रस्य कचिद्व्यावृत्तिरिति । न च त्वदभ्युपगतेनैव प्रमाणेन भवितव्यं नान्येनेति नियमोऽस्ति । न च प्रमेयस्य प्रमाणेन व्याप्तिः । सा हि कात्स्न्येन वा स्यात्, एकदेशेन वा स्यात् ? । न प्रथमः, प्रत्यक्षाद्यन्यतमासद्भावेऽपि तत्प्रमेयावस्थितेः । न द्वितीयः, पुरुषनियमेन सर्वप्रमाणव्यावृत्तावपि प्रमेयावस्थितेः । अनियमेनासिद्धेः । न हि सर्वस्य सर्वदा सर्वथाऽत्र प्रमाणं नास्तीति निश्चयः शक्य इति । कथं तर्हि चक्षुरादेरभावो निश्चयः ? । व्यापकानुपलब्धेः । चरमसामग्रीनिवेशिनो हि कार्यमेव व्यापकम् । तन्निवृत्तौ तथाभूतस्यापि निवृत्तिः । योग्यमात्रस्य कदाचित्कार्यं, तन्निवृत्तौ तथाभूतस्याऽपि निवृत्तिः । अन्यथा, तत्रापि सन्देहः । प्रकृतेऽपि

पारादिरूपकार्यविशेषनिवृत्त्या न निवृत्तिरित्याह — तस्मादिति । प्रमाणप्रमेययोर्व्याप्यभावेन प्रमाणाभावाच्च प्रमेयाभावसिद्ध्यतीत्याह — न च त्वदित्यादिना । व्याप्तिमेव विकल्प्य दूषयति—सा हीत्यादिना । अयं भावः — प्रमेयस्य निखिलप्रमाणव्याप्यत्वे एकप्रमाणनिवृत्तावपि प्रमेयनिवृत्तिप्रसङ्गः । येन केनापि प्रमाणेन व्याप्यत्वाङ्गीकारेऽपि यस्य कस्यचित्पुरुषस्येति नियमाङ्गीकारे तत्पुरुषीयसर्वप्रमाणनिवृत्तौ प्रमेयनिवृत्तिप्रसङ्गः । अथाऽनियमेन सर्वपुरुषीयप्रमाणव्याप्यत्वे न प्रमाणनिवृत्तिर्ज्ञातुं शक्यत इति । एतदेवाह — अनियमेनासिद्धेरिति ।

ननु प्रमेयस्य प्रमाणाव्याप्यत्वे रूपादिज्ञानाभावात्तदेकप्रमाणस्य चक्षुरादेरभावः कथं सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य, तत्रापि प्रमेयाभावाच्च प्रमाणाभावः । किं तु व्यापकानुपलब्ध्येत्याह — व्यापकेति । ननु कार्यस्य कारणव्यापकत्वं नास्तित्याशङ्क्य चरकारणस्य कार्यमेव व्यापकमिति समाधत्ते—चरमेति । कार्यमिति । (व्यापकमिति शेषः ।) अयं भावः—किञ्चित्कारणं कार्योत्पादनयोग्यताशाल्येव भवति तन्वादिकं । तस्यापि कादाचित्कं कार्यं व्यापकमेव । तत्र कार्याभावेन तादृशयोग्यताविशिष्टस्य कारणस्य व्यतिरेकः सिद्ध्यतीति । अन्यथेति । चक्षुरादिषु चरमसामग्रीनिविशिष्टत्वं योग्यताविशिष्टत्वं वा नास्ति तदा रूपज्ञानाभावाच्चक्षुरादीनामभावनिश्चयः, किंतु

व्यापकानुपलब्ध्या तत्प्रतिषेधोऽस्तु । न । आश्रयासिद्धत्वात् । न
हीश्वरस्तज्ज्ञानं वा कचित् सिद्धम् । आभासप्रतिपन्नमिति चेन्न ।
तस्याश्रयत्वानुपपत्तेः । प्रतिषेध्यत्वानुपपत्तेश्च ।

व्यावर्त्याभाववच्चैव भाविकी हि विशेष्यता ।

अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता ॥ २ ॥

न चैतदाभासप्रतिपन्नस्यास्तीति कुतस्तस्य निषेधाधिकरणत्वं
निषेध्यता वेति । कथं तर्हि शशशृङ्गस्य निषेधः ? । न कथञ्चित् । स
ह्यभावप्रत्यय एव । न चायमपारमार्थिकप्रतियोगिकः परमार्थाभावो
नाम । न चापारमार्थिकविषयं प्रमाणं नामेति । अपि च —

दुष्टोपलम्भसामग्री शशशृङ्गादियोग्यता ।

न तस्यां नोपलम्भोऽस्ति नास्ति साऽनुपलम्भने ॥ ३ ॥

संदेह एवेति भावः । ननु प्रकृतेऽपीश्वरे व्यापकस्य स्वप्रयोजनस्याभावाज्ज्ञाप्यस्य
कर्तृत्वस्य प्रतिषेधोऽस्तिवत्याशङ्क्य प्रतिषेधाधिकरणस्यासिद्ध्या नैवमिति परिहरति—
नहीति । आभासेति । असत्ख्यात्युपस्थितमित्यर्थः । असत्ख्यात्युपस्थितस्याभावप्र-
तियोगित्वमभावाश्रयत्वं वा नोपपद्यत इत्याह — व्यावर्त्येति । व्यावर्त्यते अनेनेति
व्युत्पत्त्या व्यावर्त्यस्य प्रतियोगिनोऽभाववत्ता, भाविकी = स्वाभाविकी विशेष्यता,
आश्रयस्येत्यर्थः । पारमार्थिकस्यैवाभावाश्रयत्वं, नाऽपारमार्थिकस्येति भावः ।
एवं वस्तुनः प्रतियोगित्वमपि पारमार्थिकमभावविरहात्मत्वमेव । एवञ्चालीकस्याभावा-
श्रयत्वमभावप्रतियोगित्वं वा निष्प्रामाणिकमिति भावः । यदाहुः — ‘लब्धरूपे
कचिक्किञ्चित्तादृगेव निषिध्यते’ इति ।

स ह्यभावेति । शशशृङ्गं नास्तीत्यत्र शशे शृङ्गनिषेधात्पारमार्थि-
कत्वमेव तत्राधिकरणप्रतियोगिनोरिति भावः । न केवलमाभासप्रतिपन्नस्य
पारमार्थिकप्रतिषेधप्रतियोगित्वाभावः । किन्तु प्रतिषेधविषयत्वमेव नास्तीत्याह —
अपि चेति । अयं भावः — केवलानुपलब्धिमात्राद्वस्तुनः निषेधो न
सम्भवति, अतीन्द्रियोद्भेदापत्तेः । किन्तु योग्यानुपलब्धेः । अनुपलम्भे योग्यता
च प्रतियोग्यतिरिक्तनिखिलतत्प्रमापकसामग्रीसमवधानरूपा । अलीके शशशृङ्गादौ

केन च शशशृङ्गं प्रतिषिद्धयते । सर्वथाऽनुपलब्धस्य योग्यत्वा-
ऽसिद्धेः । तदितरसामग्रीसाकल्यं हि तत् । ननूक्तमाभासोपलब्धं हि तत् ।
अत एवाऽशक्यनिषेधमित्युक्तम् । अनुपलम्भकाले आभासोपलम्भसा-
म्यया अभावात्तत्काले चानुपलम्भभावादिति । कस्तर्हि शशशृङ्गं
नास्तीत्यस्यार्थः ? । शशे अधिकरणे विषाणाभावोऽस्तीति ।

स्यादेतत् । यद्यपीश्वरो नावगतो, यद्यपि च नाभाससिद्धेन
प्रमाणव्याहारः शक्यसम्पादनः । तथाप्यात्मानः सिद्धास्तेषां सार्वश्यं
निषिद्धयते, क्षित्यादिकर्तृत्वञ्चेति । तथाहि—मदितरे न सर्वज्ञाश्चेतनत्वा-
दहमिव । न च ते क्षित्यादिकर्तारः पुरुषत्वादहमिव । एवं वस्तुत्वादे-
रपीति । तदेतदपि प्रागेव परिहृतम् । तथाहि —

इष्टसिद्धिः प्रसिद्धेऽंशे हेत्वसिद्धिरगोचरे ।

नान्या सामान्यतः सिद्धिर्जातावपि तथैव सा ॥४॥

तु योग्यता दोषसमवहितोपलम्भसामग्रीरूपा वाच्या । अन्यथोपलम्भस्यादुष्टत्वेनोप-
लब्धस्य तात्त्विकत्वापत्तेः । एवञ्च योग्यतासद्भावदशायामनुपलम्भो नास्ति । अपि
तु शशशृङ्गानामुपलम्भ एवास्ति । तेषामनुपलम्भे योग्यता नास्ति । तथ च योग्या-
नुपलम्भभावात् तेषां निषेधस्सम्भवतीति । योग्यतानुपलम्भयोः सहानवस्थानाद-
भावावधारणं न सम्भवतीत्याह — केन चेत्यादिना । शङ्कते — कस्तर्हीति ।
उक्तदिशा शशशृङ्गनिषेधस्याशक्यत्वे इति भावः । ननु यथा शशे शृङ्गनिषेधस्त्वया
समर्थितः एवमेव मदन्यचेतने सर्वज्ञत्वादि प्रतिषिध्यते । तेनैवास्मदभिमतसिद्धेरित्या-
शङ्क्य, अत्रार्थे उपदर्शितहेतवस्त्वाश्रयासिद्धत्वादिना दूषिता इति समाधत्ते —
तदेतदिति । तदेव दर्शयति — इष्टसिद्धिरित्यादिना । प्रसिद्धे जीवरूपचेतने
सर्वज्ञत्वनिषेधे सिद्धसाधनं, अप्रसिद्धे तन्निषेधे आश्रयासिद्धिः । हेत्वसिद्धिः,
हेतोरश्रयविशेषितस्यासिद्धिरित्यर्थः । नन्वात्ममात्रपक्षीकरणे ईश्वरोऽपि सामान्य-
तस्सिद्धयतीत्याशङ्क्याह — नान्येति । उभयसिद्धयनुभयसिद्धिम्यामन्या सामान्य-
तस्सिद्धिर्नास्तीति । जीवानामुभयवासिद्धत्वादीश्वरस्योभयवाच्यसिद्धत्वात्कथं सा-
मान्यतस्तस्सिद्धिः, कथं चाश्रयासिद्धिनिरास इति भावः । आत्मत्वजातेः पक्षी-

प्रमाणप्रतीतानां चेतनानां पक्षीकरणे सिद्धसाधनम् । ततोऽन्ये-
षामसिद्धौ हेतोराश्रयासिद्धत्वम् । आत्मत्वमात्रेण सोऽपि सिद्ध इति
चेत्; कोऽस्यार्थः ? किमात्मत्वेनोपलक्षिता सैव वस्तुगत्या सर्वज्ञ-
विश्वकर्तृव्यक्तिः, अथ तदन्या, आत्मत्वमेव वा पक्षः ? । सर्वत्र पूर्व-
दोषानतिवृत्तेः । अथायमाशयः — आत्मत्वं न सर्वज्ञसर्वकर्तृव्यक्ति-
सम्भवेत्, जातित्वात्, गोत्ववदिति । तदसत्, निषेध्यासिद्धेर्निषेधस्या-
शङ्क्यत्वात् । तथा चाऽप्रसिद्धविशेषणः पक्ष इत्याश्रयासिद्धिरिति स
एव दोषः । त्वदुपगतागमलोकप्रसिद्धस्यैवैश्वरस्याऽसर्वज्ञत्वमकर्तृत्वञ्च
साध्यते इति चेन्न ।

आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् ।

आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धता ॥ ५ ॥

निगदव्याख्यातमेतत् । चार्वाकस्त्वाह, किं योग्यताविशेषाग्र-
हेण? । यन्नोपलभ्यते तन्नास्ति, विपरीतमस्ति । न चेन्मरादयस्तथा । ततो
न सन्तीत्येतदेव ज्यायः । एवमनुमानादिविलोप इति चेत्; नेदमनिष्टम् ।
तथाच लोकव्यवहारोच्छेद इति चेन्न । सम्भावनामात्रेण तत्सिद्धेः ।
संवादेन च प्रामाण्याभिमानादिति । अत्रोच्यते —

करणे नोक्तदोषनिस्तार इत्यर्थः । सर्वज्ञत्वादेर्निषेध्यत्वेनाभिमतस्योभयवादिसम्प्रति-
पन्नत्वाभावाद्दिशेषणासिद्धौ साध्यविशिष्टस्याश्रयस्यासिद्धिरिति भावः । एतदेव विवृ-
णोति — प्रमाणेति । तृतीयपादं व्याचिख्यासुशङ्कते—आत्मत्वेति । विक-
ल्प्य दूषयति—कोऽस्यार्थ इति । पूर्वदोषेति । प्रथमे हेत्वसिद्धिरिति स्यात् ।
द्वितीये इष्टसिद्धिः । तृतीयेऽप्यात्मत्वस्य सर्वज्ञत्वासर्वकर्तृकत्वयोस्सिद्धत्वासिद्धसाध-
नतैव । तुरीयपादं व्याख्यातुमाह — अथेति । निषेध्येति । सर्वज्ञस्येत्यर्थः ।
निगदव्याख्यातमिति । निगदः = पाठः, तेन व्याख्यातमित्यर्थः ।
चार्वाकशङ्कां निराकरोति—उच्यत इति । दृष्टदृष्टयोर्भावावधारणात्क सन्देहः? ।
दर्शने सति भावावधारणादर्शने चाऽभावावधारणाच्च न सन्देहस्सम्भवतीति

दृष्ट्यदृष्ट्योः क सन्देहो भावाभावविनिश्चयात् ।

अदृष्टिबाधिते हेतौ प्रत्यक्षमपि दुर्लभम् ॥ ६ ॥

सम्भावना हि सन्देह एव । तस्माच्च व्यवहारस्तस्मिन् सति स्यात् । स एव तु कुतः ? । दर्शनदशायां भावनिश्चयात्, अदर्शन-
दशायामभावावधारणात् । तथाच गृहात् बहिर्गतश्चार्वाको वराको न
निवर्तेत । प्रत्युत, पुत्रदारधनाद्यभावावधारणात् सोरस्ताडं शोकवि-
कलो विक्रोशेत् । स्मरणानुभवान्नैवमिति चेन्न । प्रतियोगिस्मरण एवा-
ऽभावपरिच्छेदात्, परावृत्तोऽपि कथं पुनरासादयिष्यति । सत्त्वादिति
चेत् ; अनुपलम्भकालेऽपि तर्हि सन्तीति न तावन्मात्रेणाभावावधा-
रणम् । तदैवोत्पन्ना इति चेन्न । अनुपलम्भेन हेतूनां बाधात् । अबाधे
वा स एव दोषः । अत एव प्रत्यक्षमपि न स्यात्, तच्चेतूनां चक्षुरादी-
नामनुपलम्भबाधितत्वात् । उपलभ्यन्त एव गोलकादय इति चेन्न ।
तदुपलब्धेः पूर्वं तेषामनुपलम्भात् । न च यौगपद्यनियमः । कार्यका-
रणभावादिति ।

एतेन न परमाणवः सन्ति, अनुपलब्धेः । न ते नित्या
निरवयवा वा, पार्थिवत्वात् घटादिवत् । न पाथसीयपरमाणुरूपादयो
नित्याः, रूपादित्वात्, दृश्यमानरूपादिवत् । न रूपत्वपार्थिवत्वादि
नित्याऽकार्यातीन्द्रियसमवायि, जातित्वात्, शृङ्गत्ववत् । नेन्द्रियाणि
सन्ति, योग्यानुपलब्धेः । अयोग्यानि च शशशृङ्गप्रतिबन्धिनिरसनी-
यानीत्येवं स्वर्गापूर्वदेवतानिराकरणं नास्तिकानां निरसनीयम् ।

संशयरूपसंभावनावज्ञान व्यवहारसिद्धिः । अतस्तदर्थमनुमानादिकमेवेष्टव्यम् ।
तच्चानुपलब्धिमात्रेणाभाविर्निर्णये न सम्भवति । मास्त्वनुमानादिकं प्रत्यक्षेणैवोपपत्ति
रित्यपि वक्तुं न शक्यते । प्रत्यक्षहेतौ चक्षुरादिकेऽनुपलब्धिबाधिते सति कार-
णाभावात्तस्यापि दुर्लभत्वापत्तेरिति कारिकार्थः । प्रतियोगिस्मरणेति । प्रति-
योगिस्मरणसहकृतानुपलम्भस्यैवाभावनिश्चयहेतुत्वादित्यर्थः । अनुपलम्भेनेति ।
पुत्राद्युत्पत्तिहेतूनामनुपलम्भेनाभावनिश्चयादित्यर्थः । स एव दोष इति । नाऽनुपल-

मीमांसकश्च तोषयितव्यो भीषयितव्यश्चेति । यद्येवमनुपलम्भेनादृश्यप्रतिषेधो नेष्यते, अनुपलम्भोपाधिप्रतिषेधोऽपि तर्हि नेष्टव्यः । तथाच कथं तथाभूतार्थसिद्धिरपि । अनुमानबीजप्रतिबन्धासिद्धेः । तदभावे शब्दादेरप्यभावः, प्रामाण्यासिद्धेः । सोऽयमुभयैतःपाशा रज्जुः । अत्र कश्चिदाह । मा भूदुपाधिविधूननं, चतुःपञ्चरूपसम्पत्तिमात्रेणैव प्रतिबन्धनिर्वाहात् । तस्याश्च सपक्षाऽसपक्षदर्शनादर्शनमात्रप्रमाणकत्वात् । यत्र तु तद्भङ्गः तत्र प्रमाणभङ्गोऽप्यावश्यकः । न ह्यस्ति सम्भवो दर्शनादर्शनयोरविप्लवे हेतुरूपप्लवते इति । अप्रयोजकोऽपि तर्हि हेतुः स्यादिति चेत् ; भूयोदर्शनाऽविप्लवे कोऽयमप्रयोजको नाम ? । न तावत् साध्यं प्रत्यकार्यमकारणं वा, सामान्यतो दृष्टानुमानस्वीकारात् । नाऽपि सामग्र्यां कारणैकदेशः, पूर्ववदभ्युपगमात् । नापि व्यभिचारी, तदनुपलम्भात् । व्यभिचारोपलम्भे वा स एव दोषः । न च शङ्कित-

म्भमात्रेणाभावावधारणमिति पूर्वोक्तदोष एवेत्यर्थः । मीमांसक इति । स्वर्गाद्यनिराकरणेन तोषणं, ईश्वरानिराकरणेन भीषणश्चेति भावः । नन्वनुपलम्भमात्राद्यभावातिशयस्तर्ह्यनुपलम्भमानोपाधिसद्भावशङ्कया व्याप्यसिद्ध्याऽनुमानासिद्धौ नेश्वरसिद्धिरिति शङ्कते — यद्येवमिति । एकदेशिमतं दूषयितुमाह — कश्चिदाहेति । चतुःपञ्चरूपसम्पत्तीति । केवलान्वयिनि विपक्षाभावात्पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वानि चत्वारि रूपाणि । केवलव्यतिरेकिण्यपि सपक्षाभावात्पक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वानि चत्वारि रूपाणि । अन्वयव्यतिरेकिणि तु सपक्षविपक्षयोस्सम्भवात्पञ्चरूपाणि सम्भवन्ति । एवं रूपसम्पत्त्यवधारणे तूपाधिविधूननं निष्फलमित्याह — तस्या इति । तद्भङ्गः रूपसम्पत्तिभङ्गः । प्रमाणभङ्गोऽपीति । दर्शनादर्शनात्मकप्रमाणभङ्ग इत्यर्थः । प्रमाणभङ्गस्यावश्यकत्वमेवाह — न हीति । स एवाप्रयोजकत्वेन सम्भावितविशेषानाशङ्क्य दूषयति — न तावदित्यादिना । कार्यं कारणं सामान्यतोदृष्टञ्चेति

१. असत्यनुमाने तदप्राप्त्यप्रामाण्यं शब्दाद्यपि नेश्वरे प्रमाणं स्यात् । प्रमाणागम्यश्च पदार्थस्तुच्छ इति तत्त्वविदां मतम् । २. उभयतः स्पाशा इति पाठः ।

व्यभिचारः, निर्बीजशङ्कायाः, सर्वत्र सुलभत्वात् । नाऽपि व्याप्यान्तर-
सहवृत्तिः । एकत्राऽपि साध्येऽनेकसाधनोपगमात् । नाप्यल्पविषयः,
धूमादेस्तथाभावेऽपि हेतुत्वात् ।

ननु धूमो वह्निमात्रे अप्रयोजक एव, तन्निवृत्तावपि तदनिवृत्तेः ।
आर्देन्धनवन्तं वह्निविशेषं प्रति तु प्रयोजकः, तन्निवृत्तौ तस्यैव निवृ-
त्तेरित्येतदप्ययुक्तम् । सामान्याप्रयोजकतायां विशेषसाधकत्वायोगा-
त्तदसिद्धौ तस्यासिद्धिनियमात् । सिद्धौ वा सामान्यविशेषभावानुप-
पत्तेः । नाऽपि क्लृप्तसामर्थ्येऽन्यस्मिन् कल्पनीयसामर्थ्योऽप्रयोजकः,
नाशे कार्यत्वसावयवत्वयोरपि हेतुभावादिति । तदेतदपेशलम् । कथं हि
विशेषाभावात्, कश्चिद्व्यभिचारि कश्चिच्च नेति शक्यमवगन्तुम् ।
ततो निर्णायकाभावे सति साहित्यदर्शनमेव शङ्काबीजमिति कासौ
निर्बीजा । एवं सत्यतिप्रसक्तिरपि चार्वाकनन्दिनी नोपालम्भाय ।

त्रिविधं लिङ्गम् । एवञ्चाकारणमकार्यमप्यप्रयोजकं न भवति । तस्य सामान्यतोदृष्टे-
ऽन्तर्भावात् । व्यभिचारस्यानुपलम्भे व्यभिचार्यपि नाप्रयोजकः । तदुपलम्भे स एव-
दोषः स्यात् । अल्पविषय इति । अल्पविषयत्वञ्च व्यापकवनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-
योगित्वम् । धूमस्य वह्निसामान्यगमकत्वं नास्त्येव । किं तु वह्निविशेषे आर्देन्धन-
प्रभववहावेव । तयोश्च समविषयत्वमेवेत्याशङ्क्य, विशेषव्याप्त्यैव सामान्यव्याप्ति-
रपि सिद्धयतीत्याह — सामान्याप्रयोजकतायामित्यादिना । कार्यत्वसावय-
वत्वयोरिति । गुणादिनाशे भावकार्यत्वस्य प्रयोजकत्वेऽपि द्रव्यनाशे
सावयवकार्यत्वस्याऽपि प्रयोजकत्वाङ्गीकारादिति भावः । शङ्कितव्यभिचारस्याप्रयो-
जकत्वादुपाधिविधूननमन्तरा व्यभिचारशङ्काया अनिरासाद्भूयोदर्शनमात्रेण शङ्कै-
वोदेति, न व्याप्तिनिश्चय इत्याशयेनैतन्मतं दूषयति — तदेतदिति ।
भूयोदर्शने सत्यपि यदि व्यभिचारशङ्का स्यात्तर्हि सर्वत्र स्यादित्यति-
प्रसक्तिश्चार्वाकस्यानुमानमात्राप्रामाण्यवादिनस्तोषायैवेत्याह — एवं सतीति ।

१. “ अवश्यं शङ्काया भाव्यं नियामकमवश्यतामि ” ति चार्वाकोक्तातिप्रसक्तिर्नोपाल-
म्भाय, शङ्काबीजस्य सहचारदर्शनस्य सत्त्वात् ।

स्वभावादेव कश्चित् किञ्चिद्व्यभिचरति, कश्चिच्च नेति स्वभाव एव विशेष इति चेत्; केन चिह्नेन पुनरसौ निर्णय इति निपुणेन भावनीयम् । भूयोदर्शनस्य शतशः प्रवृत्तस्यापि भङ्गदर्शनात् । यत्र भङ्गो न दृश्यते तत्र तथेति चेत्; आपाततो न दृश्यते इति सर्वत्र कालक्रमेणापि न द्रक्ष्यते इति को नियन्तेति । तस्मादुपाधितद्विरहावेव व्यभिचाराऽव्यभिचारनिबन्धनं, तदवधारणश्चाशक्यमिति ।

ननु यः सर्वैः प्रमाणैः सर्वदाऽस्मदादिभिर्यद्वत्तया नोपलभ्यते नासौ तद्वान् । यथा बकः श्यामिकया नोपलभ्यते च वह्नौ धूम उपाधिमत्तयेति शक्यमिति चेन्न । अस्याप्यनुमानतया तदपेक्षायामनवस्थानात् । सर्वादृष्टेश्च सन्देहात् स्वादृष्टैर्व्यभिचारतः, सर्वदेत्यसिद्धेः ।

तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां नियम इत्यन्ये । तत्र तादात्म्यं विपक्षे बाधकाद्भवति । तदुत्पत्तिश्च पौर्वापर्येण प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्याम् ।

उपसंहरति — तस्मादिति । ननु वह्नौ धूमो नोपाधिमान, तद्वत्तयाऽनुपलभ्यमानत्वादित्यनेनोपाधिनिषेधस्सिद्धयतीत्याशङ्क्य, अस्याप्यनुमानत्वेनात्राप्युपाधिविधूननापेक्षायामनुमानान्तरानुसरणे अनवस्थेत्याह — अस्याप्यनुमानतयेति । किञ्चात्रोपाधिमत्तया अनुपलभ्यमानत्वमित्यत्र सर्वैः सर्वदाऽनुपलभ्यमानत्वं निश्चेतुमशक्यमिति सन्दिग्धासिद्धो हेतुः । स्वेनानुपलभ्यमानत्वं व्यभिचारिसाधारणमेवेत्याह — सर्वादृष्टेरित्यादिना । असिद्धेरिति । कदाचिदुप्युपाधिर्न द्रक्ष्यते इति निश्चेतुमशक्यत्वादिति भावः ।

एवमेतन्मतं दूषयित्वा सम्प्रति बौद्धमतं निराकर्तुमुपन्यस्यति — तादात्म्येति । अयं भावः — यस्य य आत्मा कार्यं वा ताभ्यां तस्याविनाभाव आवश्यकः । अन्यथा तदात्मकत्वव्याघातात्, कार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्गाच्च । उक्तं च — ‘कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावनियमः’ इति । अवृक्षे शिलादौ शिशुपात्वस्यानुपलब्धिबाधितत्वादृक्षः शिशुपात्वेन निश्चीयत इति विपक्षबाधकेन तादात्म्यनिश्चयः । प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां चोत्पत्तिनिश्चयः । प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकेन तदुत्पत्तिनिश्चय इति बौद्धमतम् । तथाहि — पौर्वापर्येण वह्निधूमयोरुपलम्भद्वयम् । वह्निधूमोपलम्भे धूमोपलम्भः । अन्यो-

न ह्येवं सति शङ्कापिशाच्यवकाशमासादयति, आशङ्क्यमानकारणभाव-
स्यापि पिशाचादेरेतल्लक्षणाविरोधेनैव तत्त्वनिर्वाहादिति । न । एवमप्यु-
भयगामिनोऽव्यभिचारनिबन्धनस्यैकस्याऽविवेचनात्, प्रत्येकं चाव्या-
पकत्वात् । कुतश्च कार्यात्मानौ कारणमात्मानश्च न व्यभिचरत इति ।
अत्रोच्यते—

शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।

व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्काऽवधिर्मतः ॥ ७ ॥

पलम्भेऽपि धूमानुपलम्भ इत्यनुपलम्भत्रयमिति मिलित्वा पञ्चकं सम्पन्नम् । एत-
न्मते प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां कारणत्वनिर्णयात्कारणत्वेनाशङ्क्यमानस्यान्यपिशाचादे-
रपि निरुक्तकारणतानिर्णयकसत्त्वे तस्यापि कारणत्वमग्नीन्धनादीनामिव स्यादेव ।
वस्तुतस्तु तदभावान्नास्तीति निर्गर्वः । एतन्मतं दूषयति — नेति । तादात्म्यो-
त्पत्त्योरनुगतव्याप्तिग्राहकतावच्छेदकरूपाभावान्न तयोस्तत्सम्भवः । तादात्म्याभावे
ऽप्युत्पत्तेरुत्पत्त्यभावेऽपि तादात्म्येन च व्याप्तिग्रहसम्भवात् व्यभिचारेण न प्रत्ये-
कमपि तत्सम्भवः । किञ्चोपाधिविधूननमन्तरा कार्यात्मानौ कारणमात्मानश्च न व्यभि-
चरत इति निश्चय एव दुर्घटः । विपक्षबाधकतर्कस्यापि व्याप्यपेक्षत्वात् । एवमनुमानं
व्याप्तिनिश्चयमूलम् । व्याप्तिनिश्चयश्चोपाधिनिषेधमूलकः । निषेधश्च योगानुपलब्ध्य-
भावान्न सम्भवति । अनुपलब्धिमात्रान्न निषेध इति त्वयैव साधितम् । तथाचानु-
मानमात्रोच्छेद इति चार्वाके प्रत्यवस्थिते सिद्धान्तमाह — अत्रोच्यत इति ।

हेतौ निरुपाधिकत्वस्य दुरवधारणीयतयाऽनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति शङ्का
ऽस्तिचेदनुमाप्यस्त्येव । तदानीं बहिसहचरिततया तत्र देशे दृष्टस्यापि धूमस्य
कालान्तरे देशान्तरे वा व्यभिचारशङ्कायां सत्यां कालान्तरस्य देशान्तरस्य वाऽनु-
मानावसेयत्वादिति भावः । न चेच्छङ्का व्यभिचारस्य तदा व्याप्तिज्ञानविघटकाभा-
वात् व्याप्तिनिश्चये सुतरामेवाऽनुमा निष्प्रत्यूहा । एवं जल्पेन चार्वाकं निराकृत्य
विनेयानुद्दिश्याह — व्याघातेति । अयं भावः — यत्र व्यभिचारशङ्का नास्ति
तत्र विनैव तर्कं सहचारग्रहाद्व्याप्तिनिश्चयः । यत्र च व्यभिचारशङ्का तत्र विपक्ष-

कालान्तरे कदाचिद्व्यभिचरिष्यतीति कालं भाविनमाकलय्य शङ्क्येत । तदाकलनञ्च नानुमानमवधीर्य कस्यचित् । सुहूर्तयामाऽहो-
रात्रपक्षमासर्त्तयनसंवत्सरादयो हि भाविनो भवन्मूहूर्ताद्यनुमेया एव ।
अनवगतेषु स्मरणस्याप्यनाशङ्कनीयत्वात् । अनाकलने वा, कमाश्रित्य
व्यभिचारः शङ्क्येत? । तथा च सुतरामनुमानस्वीकारः । एवञ्च देशान्त-
रेऽपि वक्तव्यम् । स्वीकृतमनुमानम् । सुहृद्भावेन पृच्छामः, कथमा-
शङ्का निवर्तनीया? इति चेन्न । यावदाशङ्कं तर्कप्रवृत्तेः । तेन हि
वर्तमानेनोपाधिकोटौ तदायत्तव्यभिचारकोटौ वाऽनिष्टमुपनयतेच्छा
विच्छिद्यते । विच्छिन्नविपक्षेच्छश्च प्रमाता भूयोदर्शनोपलब्धसाहचर्य
लिङ्गमनाकुलोऽधितिष्ठति, अधिष्ठिताच्च करणात् क्रियापरिनिष्पत्तिरिति
किमनुपपन्नम्? ।

ननु तर्कोऽप्यविनाभावमपेक्ष्य प्रवर्तते, ततोऽनवस्थया भवित-
व्यम् । न । शङ्काया व्याघातावधित्वात् । तदेव ह्यशङ्क्यते, यस्मिन्ना-
शङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातादयो दोषा नावतरन्तीति लोकमर्यादा ।
न हि हेतुफलभावो न भविष्यतीति शङ्कितुमपि शक्यते । तथा सति
शङ्कैव न स्यात्, सर्वं मिथ्या भविष्यतीत्यादिवत् । तथापि अती-
न्द्रियोपाधिनिषेधे किं प्रमाणमित्युच्यतामिति चेत्; न वै कश्चिदती-

बाधकतर्केण व्यभिचारशङ्काविधूनने व्याप्तिनिश्चयः । ननु तर्कस्यापाद्यापादकयो-
र्व्याप्तिनिश्चयमूलकतया तत्रापि व्यभिचारशङ्कायां का गतिः । अनवस्थामिमा तर्का-
न्तरानुसरणस्याप्ययोगादिति चेत्तर्कमूलभूतव्याप्तौ स्वप्रवृत्त्यादिव्याघातेन तत्र व्य-
भिचारशङ्कैव नोदेति, शङ्काया व्याघातावधित्वादिति । एतदेव विवृणोति —
कालान्तरेत्यादिना । तथा सति शङ्कैव न स्यादिति । शङ्काया अपि कस्यचि-
त्कार्यत्वेन कार्यकारणभावाभावे सैव न स्यादित्यर्थः । सर्वं मिथ्येति । यथा सर्वं
मिथ्येति शङ्का नोत्पत्तुमर्हति, स्वस्यापि सर्वान्तर्गतत्वेन मिथ्यात्वात् । एवमियमपि

१. संशयजनितसाध्याभाववति जिज्ञासा निवर्त्यते । तज्जनकसंशयसहिता इति शेषः ।
अन्यथा जिज्ञासायामपगतायामपि सति संशये व्याप्त्यग्रहात् ।

न्द्रियोपाधिः प्रमाणसिद्धोऽस्ति, यस्याभावे प्रमाणमन्वेषणीयम् । केवलं साहचर्ये निबन्धनान्तरमात्रं शङ्क्यते । ततः शङ्कैव फलतः स्वरूपतश्च निवर्तनीया । तत्र फलमस्याविपक्षस्यापि जिज्ञासा तर्कादाहत्य निवर्तते । ततोऽनुमानप्रवृत्तौ शङ्कास्वरूपमपीति सर्वं सुस्थम् ! न चैतदनागमं, न्यायाङ्गतया तर्कं व्युत्पादयतः सूत्रकारस्याभिमतत्वात् । अन्यथा तद्व्युत्पादनवैयर्थ्यात् । तदयं संक्षेपः — यत्रानुकूलतर्को नास्ति सोऽप्रयोजकः । स च द्विविधः, शङ्कितोपाधिर्निश्चितोपाधिश्च । यत्रेदमुच्यते— यावच्चाव्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्क्यते ।

विपक्षस्य कुतस्तावत् हेतोर्गमनिकाबलम् ॥

तत्रोपाधिस्तु, साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापकः । तद्धर्मभूता हि व्याप्तिर्जपाकुसुमरक्ततेव स्फटिके साधनाभिमते चकास्तीत्युपाधिरसावुच्यते इति । तदिदमाहुः —

शङ्का न भवतीति भावः । तर्कस्योपयोगमाह — केवलमित्यादिना । अयं भावः— न खलु भूयोदर्शनमात्राव्याप्तिनिश्चयः । किन्तु सहचारदर्शने 'साहचर्यमिदं कारणान्तरप्रयुक्तमुत स्वाभाविकमि'ति शङ्का भवति । तथा च व्यभिचारशङ्का भवतीति सैव फलम् । सा च व्यभिचारशङ्का विपक्षबाधकतर्केण निवर्तते । ततश्च व्याप्तिनिश्चयः । तदनन्तरं प्राथमिकशङ्कानिवृत्तिरिति । अत्रार्थे सूत्रकारसंमतिमाह — न चैतदिति । तर्कलक्षणसूत्रे वादसूत्रे च तर्कस्य प्रमाणानुग्राहकत्वेन न्यायाङ्गत्वं प्रतिपादितमिति भावः । भूयोदर्शने सति कोऽयमप्रयोजको नामेत्यत्रोत्तरयन् शिष्यानुकम्पया विस्तरतः प्रतिपादितमर्थं संग्रहेणाह — तदयमिति । शङ्कितोपाधेरप्रयोजकत्वे मीमांसकसंमतिमाह — यावदिति । पक्षस्य विपक्षाव्यतिरेकित्वं यावच्छङ्क्यते तावत् हेतोर्गमनिका नास्तीत्यर्थः । उपाधिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह— तद्धर्मभूतेति । स्वसन्निहिते धर्मिणि स्वधर्मप्रतिभासकत्वमुपाधिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । अत्रापि वृद्धसंमतिमाह — तदिदमिति । अन्ये हेतवः परप्रयुक्ता-

१. 'अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः' इति तर्कलक्षणसूत्रे, 'प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः' इति वादलक्षणसूत्रे च तर्कस्य प्रमाणानुग्राहकन्यायाङ्गत्वं सूत्रकृता प्रत्यपादि ।

‘ अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।

तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशाऽवधारणा ’ ॥ इति ।

तदनेन विपक्षदण्डभूतेन तर्केण सनाथे भूयोदर्शने, कार्यं वा, कारणं वा, ततोऽन्यद्वा, समवायि वा, संयोगि वा, अन्यथा वा, भावोऽभावो वा, सविशेषणं वा, निर्विशेषणं वा लिङ्गमिति निःशङ्कमवधारणीयम् । अन्यथा तदाभास इति रहस्यम् ।

तादात्म्यतदुत्पत्त्योरप्येतदेव बीजम् । यदि कार्यात्मानौ कारणमात्मानश्चातिपतेतां, तदा तयोस्तत्त्वं व्याहन्येत । अत एव सामग्रीभिवेशिनश्चरमकारणादपि कार्यमनुमिमते सौगता अपि । तस्माद्विपक्षबाधकमेव प्रतिबन्धलक्षणम् । तथाहि — शाकाद्याहारपरिणतिविरहिणि मित्रातनये न किञ्चिदनिष्टमिति नासौ तस्य व्यापिका । व्यापिका तु श्यामिकायाः कारणत्वावधारणात् । कारणञ्च तत् तस्य, तदतिपत्य भवति चेति व्याहतम् । एवमन्यत्राप्युहनीयमिति ।

नामुपाधिप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः । उपाधिनिष्ठव्याप्त्युपरक्ततया भासन्त इत्यर्थः । तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां व्याप्तिनिश्चय इति ये वदन्ति तेषामपि तर्क एव व्यभिचारशङ्काविघटक इत्याह — तादात्म्येति । तत्रानुकूलतर्कमाह — यदि कार्यात्मानाविति । बौद्धाभ्युपगममाह — अत एवेति । चरमकारणादपीति । चरमकारणमात्रादपीत्यर्थः । उपसंहरति — तस्मादिति । प्रतिबन्धलक्षणमिति । लक्ष्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या प्रतिबन्धबोधकमित्यर्थः । विपक्षबाधकस्तर्कः व्याप्तिनिर्णायक इति भावः । एवं विपक्षबाधकतर्काव्याप्तिनिर्णय इत्युक्त्वा तदभावे न व्याप्तिनिर्णय इत्याह — तथा हीत्यादिना । असौ = शाकाहारपरिणतिः, तस्य मित्रातनयत्वस्य ।

१. ‘ अस्थेदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति लैङ्गिकमि ’ ति कणादोक्तं सर्वमपि हेतुजातं पर्यग्राहि । एवञ्च कार्यकारणभावादेव वा स्वाभाव्यादेव वाऽविनाभावनियम इति बौद्धप्रलापः पराहतः ।

क पुनरप्रयोजकोऽन्तर्भवति ? । न कचिदित्येके । यथाहि सिद्धसाधनं न बाधितविषयं, विषयापहाराभावात् । नापि निर्णये सति पक्षत्वातिपातादपक्षधर्मः । कालातीतविलोपप्रसङ्गात् । न चानैकान्तिकादिः, व्यभिचाराद्यभावात् । तथाऽयमपि । सूत्रं तूपलक्षणपरमिति ।

तदसत् । विभागस्य न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदफलत्वात् । क तर्हि द्वयोरन्तर्निवेशः ? । असिद्ध एव । व्याप्तस्य हि पक्षधर्मताप्रतीतिः सिद्धिः । तदभावोऽसिद्धिः । इयञ्च व्याप्तिपक्षधर्मतास्वरूपाणामन्यतमा प्रतीत्या भवन्ती यथासङ्ख्यमन्यथासिद्धिराश्रयासिद्धिः, स्वरूपासिद्धिरित्याख्यायते । मध्यमाऽप्याश्रयस्वरूपाप्रतीत्या तद्विशेषणपक्षत्वाप्रतीत्या वेति द्वयी । तत्र चरमा सिद्धसाधनमिति व्यपदिश्यते । व्याप्तिस्थितौ पक्षत्वस्याहत्य विघटनात् । न त्वेवं बाधे, व्याप्तेरेव प्रथमं विघटनादिति विशेषः ।

प्रसङ्गादप्रयोजकस्यान्तर्भावं पृच्छति — क पुनरिति । यथा सिद्धसाधनस्य व्यभिचारादिष्वनन्तर्भावेऽपि हेत्वाभासत्वमेवमस्यापीत्येकदेशिमतमाह — न कचिदित्यादिना । एषामयमाशयः — सिद्धसाधनस्य विषयापहाराऽभावान्न बाधितेऽन्तर्भावः । न च सन्दिग्धसाध्यवतः पक्षत्वेन साध्यसिद्धौ संशयाभावात्पक्षतारूपपक्षधर्मविघटकत्वेनासिद्धावन्तर्भाव इति वाच्यम् । तथा सति बाधनिश्चयकालेऽपि निरुक्तपक्षताविरहेण बाधस्याप्यसिद्धावन्तर्भावप्रसङ्गात् । तस्मात्सिद्धसाधनं स्वतन्त्रमेव हेतुदूषणम् । एवमप्रयोजकत्वमपि । सूत्रे पञ्चत्वकथनमनयोरूपलक्षणमिति । अनयोरसिद्धेऽन्तर्भावादिकदेशिमतमनुचितमिति प्रतिपादयन्नेवाऽसिद्धिघटकसिद्धिस्वरूपमाह — व्याप्तस्य हीति । सिद्धसाधनस्याश्रयासिद्धावन्तर्भावमुक्त्वा बाधवैलक्षण्यमाह — न त्वेवमिति । अयं भावः — व्याप्तिनिश्चये सत्येव सिद्धसाधनं पक्षतां विघटयति । बाधस्थले तु व्याप्तिरेव प्रथमं विहन्यते । तदनन्तरं विपरीतनिर्णये सति पक्षताविघटनमिति विशेषान् । एवमप्रयोजकोऽपि व्याप्यत्वासिद्धेऽन्तर्भवतीति । अप्रयोजकस्य सन्दिग्धानैकान्तिकेऽन्तर्भाववादिनां

यच्चप्रयोजकः सन्दिग्धानैकान्तिक इत्यनैकान्तिकेऽन्तर्भाव्यते , तदसत् । व्याप्त्यसिद्ध्या हि निमित्तेन व्यभिचारः शङ्कनीयोऽन्यथा वा ? । प्रथमे असिद्धिरेव दूषणमुपजीव्यत्वात् । नाऽनैकान्तिकमुपजीवकत्वात् । अन्यथाशङ्का त्वदूषणमेव, निर्णीते तदनवकाशादिति ।

उपमानं तु बाधकमनाशङ्कनीयमेव, विषयानतिरेकादिति केचित् । तथाहि — न तावदस्य विषयः सादृश्यव्यपदेश्यं पदार्थान्तरमेव सम्भावनीयम् ।

परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः ।

नैकताऽपि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः ॥ ८ ॥

न हि भावाभावाभ्यामन्यः प्रकारः संभावनीयः, परस्परविधिनिषेधरूपत्वात् । न भाव इति निषेधमात्रेणैवाभावविधिः । ततस्तं विहाय कथं स्ववचनेनैव पुनः सहृदयो निषेधेन्नाभाव इति । एवं नाभाव इति निषेध एव भावविधिः । ततस्तं विहाय स्ववाचैवानुन्मत्तः कथं पुनर्निषेधेन्न भाव इति । अत एवम्भूतानामेकताऽप्यशक्यप्रतिपत्तिः , प्रतिषेधविध्योरेकत्रासंभवात् । तस्माद्भावाभावावेव तत्त्वम् ।

मतं दूषयति — तदसदिति । अयं भावः — किं व्याप्त्यसिद्धि निमित्तीकृत्य व्यभिचारः शङ्क्यते, उतान्यथा । प्रथमे उपजीव्यत्वादसिद्धिरेव दूषणम् । द्वितीये व्याप्तिसिद्धयुत्तरं व्यभिचारशङ्कैव नोदेतीति । एवं प्रत्यक्षानुमानयोस्तदभावकत्वमुक्त्वा उपमानस्याप्यबाधकत्वमुपपादयितुमादौ क्लृप्तप्रमाणविषयातिरिक्तविषयाभावादुपमानस्य प्रमाणान्तरत्वमेव नास्ति । कुतस्तस्य बाधकत्वमिति वादिनां मतमुपन्यस्यति — उपमानं त्विति । नन्वतिरिक्तस्य सादृश्यस्य तद्विषयत्वात्तस्यातिरिक्तप्रमाणत्वं निराबाधमित्याशङ्क्य सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वमेव न सिद्धयतीत्याह — न तावदस्येत्यादिना । अयं भावः — भावनिषेधेऽभावविधिः । अभावनिषेधे भावविधिः , भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपकत्वरूपात् । इत्थञ्च भावाऽभावयोरनन्तर्गतः कोऽपि पदार्थो न सम्भवति । विरोधादुभयात्मकत्वमपि न सम्भवतीति । विरोधादेव सगुणनिर्गुणव्यतिरेकेण प्रकारान्तरासंभवादुभयात्म-

भावत्वेऽपि गुणवन्निर्गुणं वेति द्वयमेव पूर्ववत् । पूर्वं द्रव्यमेव । उत्तरश्चाश्रितमनाश्रितं वेति द्वयमेव, पूर्ववत् । तत्रोत्तरं समवाय एव, अनवस्थाभयात् । आश्रितन्तु सामान्यवन्निःसामान्यश्चेति पूर्ववत् द्वयमेव । तत्र प्रथममपि स्पन्दोऽस्पन्द इति द्वयमेव । एतच्च यथासंख्यं कर्मगुण इति व्यपदिश्यते । निःसामान्यं निर्गुणमाश्रितन्त्वेकाश्रितमनेकाश्रितं वेति प्रागिव द्वयमेव । एतदपि यथासंख्यं विशेषः सामान्यश्चेत्यभिधीयते । तदेतत्सादृश्यमेतास्वेकां विधामासादयन्नातिरिच्यते । अनासादयन्न पदार्थाभूय स्थातुमुत्सहते । एतेन शक्तिसंख्यादयो व्याख्याताः । ततोऽभावेन सह सप्तैव पदार्था इति नियमः । अतो नोपमानविषयोऽर्थान्तरमिति ।

स्यादेतत् । भवतु सामान्यमेव सादृश्यं, तदेव तस्य विषयः स्यात् । तत्सदृशोऽयमिति हि प्रत्ययो नेन्द्रियजन्यः, तदापातमात्रेणाऽनुत्पत्तेरिति चेन्न । पूर्वपिण्डानुसन्धानुरूपसहकारिवैधुर्येणानुत्पत्तेः, सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानवदिति । नन्वेतत्सदृशः स इति नेन्द्रियजन्यं,

कत्वासम्भवाच्च क्लृप्तवर्द्धभावातिरिक्तत्वमपि न सम्भवतीत्याह — भावत्वेऽपीत्यादिना । अनाश्रितमिति । असमवायीत्यर्थः । उपसंहरति — अत इति ।

एवं तत्त्वान्तरभूतसादृश्यविषयमुपमानमिति प्रभाकरमतं निराकृत्य भाट्टमतं निराकर्तुमुपन्यस्यति — स्यादेतदित्यादिना । अयं भावः — तद्विज्ञत्वे सति तद्वत्तुभूयोधर्मसमानधर्मवत्त्वं सादृश्यम् । तच्च न प्रत्यक्षविषयः, इन्द्रियसन्निकर्षेऽपि तदज्ञानात् । नाप्यनुमानस्य, लिङ्गाद्यज्ञानेऽपि तज्ज्ञानादिति । सादृश्यघटकीभूततद्विज्ञत्वांशस्य प्रतियोगिज्ञानाभावदशायामगृहीतत्वेऽपि प्रतियोगिज्ञानसहकृतेन्द्रियेणैव तत्प्रत्यक्षोपपत्तौ न तदर्थं प्रमाणान्तरकल्पनमित्याह — पूर्वपिण्डेत्यादिना — प्रत्यभिज्ञानवदिति । तत्तास्मरणसहकृतेन्द्रियस्य प्रत्यभिज्ञाजनकत्वमिवेत्यर्थः । ननु तत्सदृशोऽयमिति प्रत्यक्षसंभवेऽपि 'एतत्सदृशः स' इति प्रत्यक्षं न संभवति, तच्छब्दार्थस्यासन्निकृष्टत्वात् । सादृश्यविशिष्टस्य तस्य पूर्वमननुभवात्तस्य स्मरणमपि न संभवति । प्रत्यभिज्ञास्थले धर्मेण ऐक्यात्तस्य चेन्द्रियसन्नि-

तेन तस्यासम्बन्धात् । न चेदं स्मरणं, तत्पिण्डानुभवेऽपि विशिष्टस्या-
ऽननुभवात् । न चैतदपि, 'अयं स' इति विपरीतप्रत्यभिज्ञानवदुपपा-
दनीयम् । तत्तेदन्तोपस्थापनक्रमविपर्ययेऽपि विशेष्यस्येन्द्रियेण सन्निकर्षा-
विरोधात् । तस्य सन्निहितवर्तमानगोचरत्वात् । प्रकृते तु तदभावात् ।
तस्मात् तत्पिण्डस्मरणसहायमेतत्पिण्डवर्तिसादृश्यज्ञानमेव तथाविधं
ज्ञानमुत्पादयदुपमानं प्रमाणमिति । एतदपि नास्ति ।

साधर्म्यमिव वैधर्म्यं मानमेवं प्रसज्यते ।

अर्थापत्तिरसौ व्यक्तमिति चेत्प्रकृतं न किम् ? ॥९॥

यदा हि 'एतद्विसदृशोऽसौ' इति प्रत्येति, तत्रापि तुल्यमेतत् ।
न हि तत्प्रत्यक्षमसन्निकृष्टविषयत्वात् । न स्मरणम्, विशिष्टस्याननुभ-
वात् । नोपमानमसादृश्यविषयत्वात् । नन्वेतद्धर्माभावविशिष्टत्वमेव
तस्य वैधर्म्यं, तच्चाभावगम्यमेवेष्ट्यते । न च प्रकृतेऽपि तथाऽस्तु, सादृ-
श्यस्य भावरूपत्वादिति चेन्न । इतो व्यावृत्तधर्मविशिष्टताया अपि
वैधर्म्यरूपत्वात् । तस्य च भावरूपत्वात् ।

स्यादेतत् । तद्धर्मा इह न सन्तीत्यवगते, अर्थादापद्यते इहा-
ऽविद्यमानास्तत्र सन्तीति । न हि तद्विधर्मत्वमेतस्योपपद्यते, यद्येतद्वि-

कृष्टत्वात् "अयं सः, सोयमि" त्र्युभयविधाऽपि प्रत्यभिज्ञा इन्द्रियजन्या भवि-
तुमर्हति । प्रकृते 'एतत्सदृशः सः' इति ज्ञानस्योपपादकतया उपमानं प्रमाणान्तर-
मित्याशङ्क्य निराकरोति — एतदपीत्यादिना । अयं भावः — यद्यसन्निहित-
पिण्डगतसादृश्यगोचरप्रमित्युत्पादकतयोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वमेवं तद्गतवैधर्म्यगो-
चरप्रमित्युत्पादकस्यापि प्रमाणान्तरत्वमापद्यते । नन्वसन्निहितपिण्डगतवैधर्म्यं नाम
सन्निहितपिण्डगतसाधर्म्याभावः । तथाच वैधर्म्यस्याऽभावरूपतयाऽभावग्राहकप्रमा-
णेनैव तदग्रहणोपपत्तेर्न प्रमाणान्तरस्वीकार इति चेत्; मैवम् । पुरोवृत्तिधर्मिन्यावृत्त-
धर्मरूपवैधर्म्यस्य भावरूपस्यापि संभवात् । ननु पुरोवृत्तिधर्मिणि असन्निहितपिण्ड-
वैधर्म्यज्ञानमसन्निहिते धर्मिण्येतद्वैधर्म्यमन्तराऽनुपपन्नं सत् तस्य कल्पकमित्यर्थापस्या

धर्माऽसौ न भवतीति चेत् ; एवं तर्हि प्रकृतमप्यर्थोपत्तिरेव । न हि तत्सादृश्यविशिष्टत्वमेतस्य प्रत्यक्षसिद्धमपि तस्यैतत्सादृश्यविशिष्टत्वं विनोपपद्यते ।

एतेन दृष्टासन्निकृष्टप्रत्यभिज्ञानं व्याख्यातम् । तत्रापि तद्धर्म-
शालित्वं तस्य स्मरणाभिव्यक्तमनुपपद्यमानं तदिदन्तास्पदस्यैकतां
व्यवस्थापयति । तस्मान्नोपमानमधिकमिति । एवं प्राप्ते अभिधीयते —

सम्बन्धस्य परिच्छेदः संज्ञायाः संज्ञिना सह ।

प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः ॥ १० ॥

‘यथा गौस्तथा गवय’ इति श्रुतातिदेशवाक्यस्य गोसदृशं पिण्ड-
मनुभवतः स्मरतश्च वाक्यार्थमयमसौ गवयशब्दवाच्य इति भवति
मतिः । सेयं न तावत् वाक्यमात्रफलं, अनुपलब्धपिण्डस्यापि प्रस-
ङ्गात् । नापि प्रत्यक्षफलं, अश्रुतवाक्यस्यापि प्रसङ्गात् । नापि समाहार-
फलं, वाक्यप्रत्यक्षयोर्भिन्नकालत्वात् । वाक्यतदर्थयोः स्मृतिद्वारोपनी-
तावपि गवयपिण्डसम्बन्धेनापीन्द्रियेण तद्गतसादृश्यानुपलम्भे समय-
परिच्छेदासिद्धेः । फलसमाहारे तु तदन्तर्भावे अनुमानादेरपि प्रत्यक्ष-

असिंहितपिण्डगतवैधर्म्यं गृह्यत इति चेत् ; प्रकृतेऽपि तुल्यमिति । एवमयं स
इति प्रत्यभिज्ञानमप्यर्थोपत्तिप्रयोज्यमित्याह — एतेनेति । उपसंहरति — तस्मादिति ।
उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वेऽप्यबाधकत्वं वक्तुकामस्तस्य प्रमाणान्तरत्वमादौ व्यवस्था-
पयति — सम्बन्धस्येत्यादिना । शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य परिच्छेदः प्रत्यक्षादे-
रसाध्यत्वादुपमानफलं विदुरिति योजना । वाक्यतदर्थयोरिति । गवयगत-
गोसादृश्यानुपलम्भे समयपरिच्छेदो न भवतीत्यर्थः । ननु सादृश्योपलम्भे सति
समयपरिच्छेद इति त्वयैवोक्तम् । तथा च प्रत्यक्षफलीभूतसादृश्योपलम्भाज्जाय-
मानं शक्तिज्ञानमपि प्रत्यक्षफलमेवेति न तदर्थं प्रमाणान्तरकल्पनेत्याशङ्क्य, एवं
तर्हि प्रत्यक्षफलीभूतलिङ्गज्ञानाज्जायमानं साध्यज्ञानमपि प्रत्यक्षमेवेत्यनुमानोच्छेद
प्रसङ्गमाह — फलसमाहारे त्वित्यादिना । नन्वैन्द्रियकात् सादृश्योपलम्भाज्जाय-

त्वप्रसङ्गः । तत् किं तत्फलस्य तत्प्रमाणबहिर्भाव एव ? । अन्तर्भावे वा कियती सीम ? । तत्तदसाधारणेन्द्रियादिसाहित्यम् । अस्ति तर्हि सादृश्यादिज्ञानकाले विस्फारितस्य चक्षुषो व्यापारः । न । उपलब्धगोसादृश्यविशिष्टगवयपिण्डस्य वाक्यतदर्थस्मृतिमतः कालान्तरेऽप्यनुसन्धानबलात् समयपरिच्छेदोपपत्तेः ।

ननु च वाक्यादेवाऽनेन समयः परिच्छिन्नः, गोसदृशस्य गवयशब्दः संज्ञेति । केवलमिदानीं प्रत्यभिजानात्ययमसाविनि । प्रयोगाद्वाऽनुमितः, यो यत्वाऽसति वृत्त्यन्तरे वृद्धैः प्रयुज्यते स तस्य वाचको, यथा गोशब्द एव गोः । प्रयुज्यते चायं गोसदृशे इति किमुपमानेनेति । न ।

सादृश्यस्यानिमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतिः ।

समयो दुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमयाऽपि वा ॥११॥

न हि गवयशब्दस्य सादृश्यं प्रवृत्तिनिमित्तं, अप्रतीतगूनामव्यवहारप्रसङ्गात् । न चोभयमपि निमित्तं, स्वयं प्रतीतसमयसंक्रान्तये

मानोऽपि समयपरिच्छेदः नेन्द्रियफलमिति चेत् ; तर्हिन्द्रियसन्निकर्षवशान्निर्विकल्पोत्तरं जायमानस्य सविकल्पकस्याऽपीन्द्रियफलत्वं न स्यात् । सविकल्पकस्यैन्द्रियकत्वाङ्गीकारे तु उपमित्यनुमित्योरैन्द्रियकत्वानङ्गीकारे नियमविशेषो वक्तव्य इत्याशङ्कते-तत्किमित्यादिना । नियमहेतुमाह-तत्तदिति । यदीयव्यापारः यज्ज्ञानेऽसाधारणं निमित्तं तज्ज्ञाने तत्प्रमाणमिति नियमः । एवं च सविकल्पकस्यैन्द्रियव्यापारमन्तराऽनुत्पद्यमानत्वात्तत्तस्य फलं नेतरादिति भावः । नन्वत्रापीन्द्रियव्यापारोऽस्तीत्याशङ्क्य निराकरोति — उपलब्धगोसादृश्येत्यादिना । ननु शब्दादनुमानाद्वा गवयशब्दसमयपरिच्छेदसंभवान्न तदर्थं प्रमाणान्तरकल्पनेत्याशङ्कते — नन्विति । निराकरोति — न सादृश्येत्यादिना । सादृश्यस्य गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य चाऽनवगमात् शब्देनानुमानेन वा न समयपरिच्छेदः सिद्धयतीति कारिकार्थः । न चोभयमिति । नागरिकाणां गोसादृश्यमाटविक्रानां

१. इन्द्रियव्यापारोपरतौ लिङ्गशब्दानुसन्धानस्येव वाक्यार्थस्मृतिसचिवस्य सादृश्यज्ञानस्यापि मानान्तरत्वमवश्यमङ्गीकार्यमिति भावः ।

अतिदेशवाक्यप्रयोगानुपपत्तेः । गवयत्वे ह्ययं व्युत्पन्नो वृद्धव्यव-
हारान्न सादृश्ये । कथमेतन्निर्धारणीयमिति चेत् ; वस्तुगतिस्तावदियम् ।
तदापाततः सन्देहेऽपि न फलसिद्धिः । गन्धवच्चमिव पृथिवीत्वस्य,
गोसादृश्यं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्योपलक्षणमिदमेव वा निमित्तमित्य-
निर्धारणान् ।

स्यादेतत् । पूर्वं निमित्तानुपलब्धेर्न फलसिद्धिः, इदानीं तु तस्मि-
न्नुपलब्धे तदेव वाक्यं स्मृतिसमारूढं फलिष्यति, अध्ययनसमयगृहीत
इव वेदराशिरङ्गोपाङ्गपर्यवदातस्य कालान्तरे । न च वाच्यं वाक्येन
स्वार्थस्य प्रागेव बोधितत्वात् प्रागेव पर्यवसितमिति । गोसादृश्यस्योप-
लक्षणनिमित्तत्वयोरन्यतरत्र तात्पर्ये सन्देहान् । इदानीं तु गवयत्वेऽव
गते तर्कपुरस्कारात् सादृश्यस्योपलक्षणतायां व्यवस्थितायां, 'गङ्गायां
घोष' इतिवदन्वयप्रतिपत्तिरिति चेन्न ।

श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।

गवयत्वञ्च विकल्पेनेत्यर्थः । आटविकः गवयत्व एव व्युत्पन्नः, न गोसादृश्ये इत्ये-
तत्कथमित्याशङ्क्य वस्तुस्थितेरिति परिहरति — वस्तुगतिरिति । किञ्च गोसा-
दृश्यं तदुपलक्षितं गवयत्वं वा प्रवृत्तिनिमित्तमिति सन्देहेऽपि वाक्यादनुमानाद्वा
समयपरिच्छेद इति त्वदभिमतसिद्धिरित्याह — तदापातत इत्यादि । ननु सा-
दृश्यस्यानिमित्तत्वेऽपि निमित्तस्य गवयत्वस्य पूर्वमज्ञानेऽपि इदानीं वनं गतस्य
गवयत्वोपलम्भे सति स्मृतमतिदेशवाक्यमेव समयपरिच्छेदकं किं न स्यादध्ययन-
समयगृहीतवेदवदिति शङ्कते — स्यादेतदिति । नन्वाध्ययनसमयगृहीतवेदस्याङ्ग-
साकाङ्क्षत्वात्तस्य कालान्तरेऽर्थज्ञानजनकत्वेऽप्यतिदेशवाक्यस्य निराकाङ्क्षतया का-
लान्तरे समयपरिच्छेदकत्वमनुचितमित्याशङ्क्य तस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तसन्देहात्
तन्निर्णायकसाकाङ्क्षत्वात्समयान्तरे तत्सहकृतस्य फलोपधायकत्वं युक्तमेवेत्याह —
इदानीं त्वित्यादिना । निराकरोति — न श्रुतान्वयेति । अयं भावः —

१. प्रवृत्तिनिमित्तविशेषनिश्चयः । २. 'गवयत्वस्य जातितया लघुत्वात्, सादृश्यस्य
चोपाधितया गुरुत्वात्' इत्ययमत्र तर्कः ।

पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षितेन सङ्गतिः ॥ १२ ॥

‘गोसदृशो गवयशब्दवाच्य’ इति सामानाधिकरण्यामात्रेणान्वयो-
पपत्तौ विशेषसन्देहेऽपि वाक्यस्य पर्यवासितत्वेन मानान्तरोपनीतानपे-
क्षणात्, रक्तारक्तसन्देहेऽपि ‘घटो भवति’ इति वाक्यवत् । अन्यथा
वाक्यभेददोषात् । न च ‘गङ्गायां घोष’ इतिवत् पदार्था एवान्वया-
ऽयोग्याः, येन प्रमाणान्तरोपनीतेनान्वयः स्यात् । प्रतीतवाक्यार्थबलाया-
तोऽप्यर्थो यदि वाक्यस्यैव, दिवाभोजननिषेधवाक्यस्यापि रात्रिभो-
जनमर्थः स्यात् । तस्माद्यथा गवयशब्दः कस्यचित् वाचकः शिष्टप्रयो-
गादिति सामान्यतो निश्चितेऽपि विशेषे मानान्तरापेक्षा, तथा ‘गोसद-
शस्य गवयशब्दो वाचक’ इति वाक्यान्निश्चितेऽपि सामान्ये विशेषवाच-
कत्वेऽस्य मानान्तरमनुसरणीयमिति ।

अस्त्वनुमानम् । तथाहि—गवयशब्दो गवयस्य वाचकः, असति
वृत्त्यन्तरेऽभियुक्तैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात्, गवि गोशब्दवदिति चेन्न ।
असिद्धेः । न ह्यसति वृत्त्यन्तरे तद्विषयतया प्रयोगः सङ्गतिमाविज्ञाय

“गोसदृशो गवयपदवाच्य” इत्येतद्वाक्यं स्वघटकपदार्थानामन्वयोपपत्तौ निरा-
काङ्क्षं सदन्यत्सहकार्यन्तरं स्वार्थप्रतीत्यर्थं नाकाङ्क्षति । “गङ्गायां घोष” इत्यत्र
पदार्थान्वयस्यैव बाधितत्वेन गङ्गापदाक्षितेन तीरेणैव संबन्धनिश्चय इति ।
एतदेव विवृणोति — गोसदृश इत्यादिना । वाक्यभेददोषादिति । यद्येकमेव
वाक्यं प्रथमतः सामान्येनान्वयं प्रतिपाद्य पश्चादाकाङ्क्षसहायेन विशेषतोऽप्यन्वयं
प्रतिपादयेत्तदा वाक्यभेदापत्तिरिति भावः । उपसंहरति — तस्मादिति । यथा
गवयपदस्य सामान्यतः किञ्चिद्वाचकत्वावगतावपि तद्विशेषावगत्यर्थं मानान्तरा-
पेक्षा तथा गोसदृशस्य गवयपदवाच्यत्वावगतावपि तद्विशेषज्ञानार्थमुपमानमावश्यक-
मिति भावः । नन्वस्तु संज्ञासंबन्धज्ञानेऽनुमानं प्रमाणमित्याशङ्क्य विशेष-
णासिद्धो हेतुरिति समाधत्ते — असिद्धेरिति । असिद्धिं विवृणोति —
नहीति । अयं भावः — गवयपदस्य सङ्गतिग्रहे सति वृत्त्यन्तरासत्त्वं ज्ञातुं
शक्यते । वृत्त्यन्तरासत्त्वविशेषितप्रयोगाच्च सङ्गतिग्रह इति परस्परश्रयप्रसङ्ग इति ।

ज्ञातुं शक्यते । सामानाधिकरण्यादिति चेन्न । पिण्डमात्रे सिद्धसाधनात्, निमित्ते चासिद्धेः, सादृश्यस्यानिमित्तत्वादित्युक्तम् ।

ननु व्याप्तिपरमिदं वाक्यं स्यात् । “ यो गोसदृशः स गवयपदार्थः ” इति । तथा च वाक्यादवगतप्रतिबन्धोऽनुमिनुयात् । अयमसौ गवयो, गोसदृशत्वादतिदेशवाक्यावगतपिण्डवदिति । न । विपर्ययात् । न हि गोसदृशं बुद्धावारोप्याऽनेन पृष्ठः स किं शब्दवाच्य इति । किन्तु सामान्यतो गवयपदार्थमवगम्य स कीदृगिति । तथा च यद्योगप्राथम्याभ्यां तस्यैव व्याप्यत्वं, ततः किं तेन ? । प्रकृतानुपयोगात् ।

अथ किलक्षणकोऽसाविति प्रश्नार्थः, तदा व्यतिरेकपरं स्यात् । लक्षणस्य तथाभावात् । तथाच “गोसदृशो गवयः” इत्यस्यार्थो यो गवय इति न व्यवह्रियते नाऽसौ गोसदृश इति । एवञ्च प्रयोक्तव्यं, अयमसौ गवय इति व्यवहर्तव्यः, गोसदृशत्वात् । यस्तु न तथा नासौ गोसदृशो, यथा हस्ती । न च हस्त्यादीनां विपक्षत्वे प्रमाणमस्ति, सर्वाप्रयोगस्य दुरवधारणत्वात् । कतिपयाव्यवहारस्य चानैकान्तिकत्वात् ।

ननु “ गोसदृशो गवयः ” इति सामानाधिकरण्याद्वयपदस्य गोसदृशवाचकत्वं सिद्धयतीत्याशङ्क्य तावतापि न गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं सिद्धयतीत्याह — न पिण्डमात्रेति । नन्वयं गवयपदवाच्यः गोसदृशत्वादित्यनुमानेऽतिदेशवाक्यं व्याप्तिग्राहकमित्याशङ्क्य, व्याप्यव्यापकयोर्विपर्ययान्नेदं तद्ग्राहकमित्याह — विपर्ययादित्यादिना । एवमतिदेशवाक्यस्य व्याप्तिपरत्वासम्भवमभिधाय लक्षणपरत्वमपि न सम्भवतीत्याह — तदेति । अयं भावः — नागरिकप्रश्नस्य लक्षणबुभुत्सापूर्वकत्वे लक्षणस्यासाधारणत्वेन केवलव्यतिरेकिहेतुरूपत्वं वक्तव्यम् । उक्तं च — “ असाधारणधर्मत्वाच्च्यतिरेक्येव लक्षणमि ” ति । तथा च अतिदेशवाक्यस्याऽप्यर्थान्तरं वाच्यं, “ यो न गोसदृशः स न गवयपदवाच्यः ” इति । तत्र चोदाहरणप्रयोगोऽप्यन्यथाकर्तव्यः । तत्र च हस्त्यादीनां विपक्षबाधकं नास्तीति । नन्वस्य प्रश्नस्य लिङ्गविशेषरूपव्यतिरेकिविषयकत्वासम्भवेऽपि

ननु लिङ्गमात्रे प्रश्नो भविष्यति, कीदृक् किं लिङ्गमिति । न । न ह्यनेन लिङ्गमविज्ञाय गवयशब्दस्य वाचकत्वं कस्यचिदाप्यर्थं वा उवगतं, येन तदर्थं प्रश्नः स्यात् । प्रवृत्तिनिमित्तविशेषलिङ्गे प्रश्नो, येन निमित्तेन गवयशब्दः प्रवर्तते तस्य किं लिङ्गमिति चेन्न । न हि तदवश्यमनुमेयमेवेत्यनेन निश्चितं, यत इदं स्यात् । ज्ञानोपायमात्रप्रश्ने तद्विशेषणोत्तरमिति चेन्न । अविशेषादिन्द्रियसन्निकर्षमप्युत्तरयेत्, पर्यायान्तरं वा । यथा गवयमहं कथं जानीयामिति प्रश्ने, 'वनं गतो द्रक्ष्यसी'ति । यथा वा, कः पिक इत्यत्र कोकिल इति । तस्मान्निमित्तभेदप्रश्न एवायं 'गवयो गवयपदवाच्यः' कीदृक् केन निमित्तेनेति युक्तमुत्पश्यामः । तस्य च निमित्तविशेषस्य साक्षादुपदर्शयितुमशक्यत्वात् पृष्ठस्तदुपलक्षणं किञ्चिदाचष्टे । तच्चोपमानसामग्रीसमुत्थापनमेव । तस्य च प्रमाणस्य सतस्तर्कः सहायतामापद्यते । सादृश्यस्यैव निमित्ततायां कल्पनागौरवम् । निमित्तान्तरकल्पने च क्लृप्तकल्प्यविरोधेन लिङ्गेन गवयपदार्थं जानीम इति लिङ्गसामान्यविषयकत्वं कल्प्यत इत्याशङ्क्य गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमविदुषः प्रधुर्गवयस्य यल्लिङ्गं तन्मात्रविषयकप्रश्नो न संभवतीत्याह — न ह्यनेनेत्यादिना । ननु प्रवृत्तिनिमित्तस्य यल्लिङ्गं तद्विषयक एवायं प्रश्नः । केन लिङ्गेन गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तं जानीम इतीत्याशङ्क्य, तर्हि प्रवृत्तिनिमित्तं जिज्ञासमानस्य तज्ज्ञानोपायः क इति प्रश्नः स्यात्, न तु तत्र लिङ्गं किमिति तद्विशेषे इत्याह—न हि तदित्यादिना । ननु प्रष्टृज्ञानोपाय एव पृष्ठः, समाधात्रा तद्विशेषरूपं लिङ्गमभिहितमित्याशङ्क्य, ज्ञानोपायत्वाविशेषात्कदाचित्प्रत्यक्षं, कदाचित्पर्यायान्तरमप्युत्तरयेदित्याह — अविशेषादिति । प्रवृत्तिनिमित्तविशेषविषयक एवायं प्रश्न इत्याह—तस्मादिति । ननु प्रवृत्तिनिमित्तमेव कुतो नोपदिष्टमित्यत आह—तस्य चेति । नन्वेतावता उपमानस्य किं सिद्धमित्यत आह—तच्चोपमानसामग्रीमिति । प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणपरं तद्वाक्यमेवोपमानसामग्रीं वाक्यार्थस्मरणसहकृतसादृश्यप्रत्यभिज्ञारूपामुत्थापयतीति भावः । गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वसिद्धौ लाघवरूपतर्कः सहकारीत्यह — तर्कः सहायतामिति । तर्कस्वरूपमाह — सादृश्यस्यैवेति । एवमुपमानस्य विषयतो भेदमुक्त्यलक्षणातोऽपि भेदमाह —

इति तदेव निमित्तमवगच्छतीति । लक्षणन्त्वस्याऽनवगतसङ्गतिसंज्ञा-
समभिव्याहृतवाक्यार्थस्य संज्ञिन्यनुसन्धानमुपमानम् । वाक्यार्थश्च
कचित् साधर्म्यं, कचिद्वैधर्म्यमतो नाध्यापकम् । तस्माभिगतविषयत्वा-
देव, न तेन बाधो, न त्वनतिरेकादिति स्थितिः ।

शब्दोऽपि न बाधकमुपमानानतिरेकादिति वैशेषिकादयः ।
तथा हि — यद्यप्येते पदार्था मिथः संसर्गवन्तो, वाक्यत्वादिति व्यधि-
करणं, पदार्थत्वादिति चाऽनैकान्तिकं, पदैः स्मारितत्वादित्यपि तथा ।
यद्यपि चैतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गवन्ति, तत्स्मारकत्वादित्यादौ
साध्याभावः । न ह्यत्र मत्वर्थः संयोगः समवायैस्तादात्म्यं विशेषण-
विशेष्यभावो वा संभवति । ज्ञाप्यज्ञापकभावस्तु स्वातन्त्र्येणानुमानान्त-
र्भाववादिभिर्नेष्यते । न च लिङ्गतया ज्ञापकत्वं यल्लिङ्गस्य विषयस्तदेव
तस्य, परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । तदुपलम्भे हि व्याप्तिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च
तदनुमानमिति । तथाप्याकाङ्क्षादिमाद्भिः पदैः स्मारितत्वात् 'गाम-

अनवगतेत्यादिना । अनवगतस्यार्थसङ्गतितर्या संज्ञा — गवयशब्दः, तत्संमभिव्या-
हृतं यद्वाक्यं—अतिदेशवाक्यं, तदर्थस्य संज्ञिनि = गवयादिपिण्डे, यदनुसन्धानं
'अयं गोसदृश' इति प्रत्यभिज्ञानं, तदुपमानमिति । 'अत्रातिदेशवाक्यार्थः
त्रिविधः परिगृह्यते । साधर्म्यं धर्ममात्रं च वैधर्म्यं चेति भेदतः' इत्यभियुक्तोक्तेः ।
'गोसदृशो गवयः' इत्यस्य, 'गोबिलक्षणः केसरादिमानश्च' इत्यस्य, 'दीर्घ-
प्रीवः कठोरतीक्ष्णकण्टकाशी करभः' इत्यस्य सङ्ग्रह इत्याह — वाक्यार्थश्चेति ।
उपसंहरति — तस्माभिग्यतेति । शब्दस्याप्यबाधकत्वं वक्तुकामस्तस्यादौ प्रमाणा-
न्तरत्वं व्यवस्थापयितुमादौ वैशेषिकमतमुपन्यस्यति — शब्दोऽपीति । न च
लिङ्गतयेति । ननु यस्य लिङ्गस्य यद्विषयस्तदेव तस्य कर्मेति न्यायादाशङ्क्य
निराकरोति — परस्पराश्रयप्रसङ्गादिति । लिङ्गतया ज्ञापकत्वस्योपलम्भे सति

१. निराकाङ्क्षादिभिः । २. तैरेवानैकान्तिकम् । ३. न पदार्थसंसर्गाणां पदेषु
समवायः । ४. स हि पदार्थानां मिथोऽन्वयो, न पदधर्मः ।

भ्याजे ' ति पदार्थवदिति स्यात् । न च विशेषासिद्धिर्दोषः, संसर्गस्य संसृज्यमानविशेषादेव विशिष्टत्वात् । यद्वा, एतानि पदानि स्मारितार्थ-संसर्गज्ञानपूर्वकानि, आकाङ्क्षादिमन्वे सति तत्स्मारकत्वात्, गामभ्याजेति पदवत् । न चैवमर्थासिद्धिः, ज्ञानावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः । तस्य च संसृज्यमानोपहितस्यैवावच्छेदकत्वान्न विशेषाप्रतिलम्भ इति । अत्रोच्यते —

अनैकान्तः परिच्छेदे सम्भवे च न निश्चयः ।

आकाङ्क्षा सत्तया हेतुर्योग्यासत्तिरबन्धना ॥ १३ ॥

एते पदार्था मिथः संसर्गवन्त इति संसृष्टा एवेति नियमो वा साध्यः, सम्भावितसंसर्गा इति वा? । न प्रथमः, अनाप्तोक्तपदकदम्बस्मारितैरनैकान्तात् । आप्तोक्तया विशेषणीयमिति चेन्न । वाक्यार्थप्रतीतेः प्राक् तदसिद्धेः । न ह्यविप्रलम्भकत्वमात्रमिहाप्तशब्देन विवक्षितं, तदुक्तेरपि पदार्थसंसर्गव्यभिचारात् । अपि तु तदनुभवप्रामाण्यमपि । न चैतच्छक्यमसर्वज्ञेन सर्वदा सर्वविषये सत्यज्ञानवानयमिति निश्चेतुम् ।

तेन सह तत्स्मारकत्वादित्यस्य लिङ्गस्य व्याप्तिनिश्चयः । तन्निश्चये च लिङ्गतया ज्ञापकत्वसिद्धिरिति परस्पराश्रयप्रसङ्ग इति भावः । नन्वेतावता सामान्यतः संसर्गसिद्धावपि न तद्विशेषसिद्धिरित्याशङ्क्य पदार्थविशेषपक्षीकरणे सोऽपि सिद्धयतीत्याह— न च विशेषासिद्धिरित्यादिना । पदपक्षकानुमाने संसर्गविशेषसिद्धिं दर्शयति— न चैवमर्थासिद्धिरित्यादिना । वैशेषिकमतं निराकरोति—अनैकान्त इत्यादिना । पदार्था मिथः संसर्गवन्त एवेति परिच्छेदस्य=नियमस्य, साधने अनाप्तोक्तपदस्मारितैरनैकान्तो हेतुः, तेषां तन्नि्यमाभावात् । योग्यतामात्रसाधने वाक्यस्य यत्फलं संसर्गनिश्चयः तन्न सिद्धयतीत्यर्थः । एवं प्रथमप्रयोगं निराकृत्य द्वितीयं निराकरोति—आकाङ्क्षेत्यादिना । प्रतिपत्तुर्जिज्ञासारूपा आकाङ्क्षा सत्तयैव हेतुः । तथा च तेन हेतुर्न विशेषयितव्यः । योग्यतासत्तिमत्वविशेषितश्च हेतु 'रयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामि ' त्वत्र वाक्यद्वयगतराजपुरुषयोरन्वयाभावात् व्यभिचारात् तावन्मात्रमन्वयप्रतीतो नियामकमिति कारिकार्थः । एतदेव निवृणोति—एत इत्या-

भ्रान्तः पुरुषधर्मत्वात् । तत्र क्वचिदाप्तत्वमनासस्याप्यस्तीति न तेनोप-
योगः । ततोऽस्मिन्नर्थेऽयमभ्रान्त इति केनचिदुपायेन ग्राह्यम् । न चैतत्
संसर्गविशेषमप्रतीत्य शक्यम् ; बुद्धेरर्थभेदमन्तरेण निरूपयितुमशक्य-
त्वात् । पदार्थमात्रे चाऽभ्रान्तत्वसिद्धौ न किञ्चित्, अनाप्तसाधार-
ण्यात् । एतेषां संसर्गेऽयमभ्रान्त इति शक्यमिति चेन्न । एतेषां संसर्गे
इत्यस्या एव बुद्धेरसिद्धेः । अननुभूतचरे स्मरणायोगात्, तदनुभवस्य
लिङ्गाधीनतया तस्य च विशेषणासिद्धत्वेनानुपपत्तेरिति ।

नापि द्वितीयः, योग्यतामात्रसिद्धावपि संसर्गानिश्चयात्,
वाक्यस्य च तदेकफलत्वात्, योग्यतामात्रस्य प्रागेव सिद्धेः । अन्यथा
तदसिद्धावामन्त्रमाकाङ्क्षपदस्मारितत्वादित्येव हेतुः स्यात् । तथाच
'अग्निना सिञ्चेद्दि' त्यादिना स्मारितैरनैकान्तः, तथाविधानां सर्वथा
संसर्गायोग्यत्वादिति । द्वितीयेऽपि प्रयोगे हेतुराकाङ्क्षादिमन्त्रे सतीति ।
तत्र केयमाकाङ्क्षा नाम? न तावद्विशेषणविशेष्यभावः, तस्य संसर्गस्व-
भावतया साध्यत्वात् । नाऽपि तद्योग्यता, योग्यतयैव गतार्थत्वात् ।
नाप्यविनाभावः, नीलं सरोजमित्यादौ तदभावेऽपि वाक्यार्थप्रत्ययात् ।
तत्रापि विशेषाक्षिप्तसामान्ययोरविनाभावोऽस्तीति चेन्न । 'अहो विमलं
जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरती'त्यादौ वाक्यभेदानुपपत्तिप्रसङ्गात् । नापि
प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा, पटो भवतीत्यादौ शुक्लादिजिज्ञासायां 'रक्तः पटो
भवती' त्यस्यैकदेशवत् सर्वदा वाक्यापर्यवसानप्रसङ्गात् । गुणक्रिया-
व्यशेषविशेषजिज्ञासायामपि पदस्मारितविशेषजिज्ञासा आकाङ्क्षा । पट

दिना । विशेषणासिद्धत्वेनेति । आसोक्तत्वरूपलिङ्गविशेषणासिद्धेरित्यर्थः ।
द्वितीयप्रयोगं दूषयति—द्वितीयेऽपीत्यादिना । विशेषाक्षिप्तसामान्ययोरिति ।
गुणद्रव्ययोरित्यर्थः । वाक्यभेदाऽनुपपत्तिप्रसङ्गादिति । जलान्वितनद्याश्रयीभूत-
कच्छे साकाङ्क्षतया एकवाक्यतापातादिति भावः । रक्तः पट इति । यथा 'रक्तः पटो
भवती' त्यत्र रक्तान्वयं विना वाक्यस्यापर्यवसितत्वमेवं पटो भवतीत्यत्राप्यपर्यवसानं
स्यादित्यर्थः । गुणक्रियादीति । अयं भावः — पट इत्युक्तौ गुणविशेषस्य क्रिया-

इत्युक्ते किं रूपः कुत्र किं करोतीत्यादिरूपजिज्ञासा । तत्र भवतीत्युक्ते किं करोतीत्येषैव पदस्मारितविषया, न तु किं रूप इत्यादिरपि । यदा तु रक्त इत्युच्यते तदा किं रूप इत्येषापि स्मारितविषया स्यादिति न किञ्चिदनुपपन्नमिति चेत्; एवं तर्हि चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान्, किमस्यां जातायामन्वयप्रत्ययोऽथ ज्ञातायामिति ।

तत्र प्रथमे नाऽनया व्यभिचारव्यावर्तनाय हेतुर्विशेषणीयः; मनःसंयोगादिवत् सत्तामात्रेणोपयोगात् । आसत्तियोग्यतामात्रेण विशिष्टस्तु निश्चितोऽपि न गमकः; 'अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामि'त्यादौ व्यभिचारात् । द्वितीयस्तु स्यादपि, यद्यनुमानान्तरवत्तत्सद्भावेऽपि तज्ज्ञानवैधुर्यादन्वयप्रत्ययो न जायते । न त्वेतदास्ति, आसत्तियोग्यतामात्रप्रतिसन्धानादेव साकाङ्क्षस्य सर्वत्र वाक्यार्थप्रत्ययात् । निवृत्ताकाङ्क्षस्य च तदभावात् ।

कथमेष निश्चयः. साकाङ्क्ष एव प्रत्येति, न तु ज्ञाताकाङ्क्ष इति चेत्; तावन्मात्रेणोपपत्तावनुपलभ्यमानज्ञानकल्पनाऽनुपपत्तेः । अन्यत्र तथा दर्शनाच्च । यदा हि दूरात् दृष्टसामान्यो जिज्ञासते कोऽयमिति, प्रत्यासीदंश्च स्थाणुरयमिति प्रत्येति. तदाऽस्य ज्ञातुमहमिच्छामीत्यनुव्यसायाभावेऽपि स्थाणुरयमित्यर्थप्रत्ययो भवति, तथेहाप्यविशेषात् विशेषोपस्थानकाले संसर्गावगतिरेव जायते, न तु जिज्ञासावगतिरिति । न च विशेषोपस्थानात्प्रागेव जिज्ञासावगतिः प्रकृतोपयोगिनी, तावन्मात्रस्यानाकाङ्क्षत्वात् । न चैवम्भूतोऽप्ययमैकान्तिको हेतुः यदा 'अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामि' ति वक्ता

विशेषस्य चाकाङ्क्षा जायते । तत्र भवतीत्युक्ते क्रियाविशेषस्य, रक्त इत्युक्ते गुणविशेषस्य चाकाङ्क्षा निवर्तते । एवं च यत्र पदविशेषस्मारिता या विशेषविषया सैवाऽऽकाङ्क्षेत्यङ्गीक्रियत इति । तावन्मात्रस्येति । पदस्मारितविशेषजिज्ञासाया एवाऽऽकाङ्क्षात्वेन तत्प्राग्भाविन्याः गुणक्रियादिसाधारणायास्तस्या अनाकाङ्क्षात्वादिति भावः । आकाङ्क्षाया ज्ञाताया हेतुत्वाङ्गीकारेऽपि भवदुक्तहेतुर्व्यभिचारीत्याह — न चैवं भूतोऽपीत्यादिना । एवं वैशेषिकमतं निराकृत्य वैदिकस्य

उच्चारयति, श्रोता च व्यासङ्गादिना निमित्तेनाऽयमेति पुत्र इत्यश्रुत्वव
'राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामि'ति शृणोति, तदाऽस्त्याकाङ्क्षादिमत्त्वे सति पद-
कदम्बकत्वं, न च स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वमिति ।

स्थाद्वेतत् । यावत्समभिव्याहृतत्वेन विशेषिते हेतौ नायं दोषः,
तथाविधस्य व्यभिचारोदाहरणासंस्पर्शात् । कुतस्तर्हि कतिपयपदश्रा-
विणः संसर्गप्रत्ययः ? । अलिङ्ग एव लिङ्गत्वाध्यारोपात् । एतावाने-
वायं समभिव्याहार इति तत्र श्रोतुरभिमानः । न । तत्सन्देहेऽपि श्रुता-
नुरूपसंसर्गावगमात् । भवन्ति हि तत्र प्रत्ययो, न जाने किमपरमनेनो-
क्तमेतावदेव श्रुतं, यद्वाज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामिति । भ्रान्तिरसाविति
चेत् ; न तावदसौ दुष्टेन्द्रियजा, परोक्षाकारत्वात् । न लिङ्गाऽऽभासजा,
लिङ्गाभिमानाभावेऽपि जायमानत्वान् । एतादृक्पदकदम्बप्रतिसंधानमेव
तां जनयतीति चेत् ; यद्येवमेतदेवादुष्टं सदभ्रान्तिं जनयत् केन वार-
णीयम् । व्याप्तिप्रतिसन्धानं विनाऽपि तस्य संसर्गप्रत्यायने सामर्थ्या-
वधारणात्, चक्षुरादिवत् ।

नास्त्येव तत्र संसर्गप्रत्ययः, असंसर्गाग्रहमात्रेण तु तथा
व्यवहार इति चेत् ; तर्हि यावत्समभिव्याहारेणापि विशेषणेनाप्रति-
कारः, तथाभूतस्यानाप्तवाक्यस्य संसर्गज्ञानपूर्वकत्वाभावात् असंसर्गा-
ग्रहपूर्वकत्वमात्रे साध्ये न व्यभिचार इति चेत् ; एवं तर्हि संसर्गो न
सिद्ध्येत् । आप्तवाक्येषु सेत्स्यतीति चेन्न । सर्वविषयाऽऽसत्त्वस्यासिद्धेः ।
यत्र कचिदासत्त्वस्यानैकान्तिकत्वात् । प्रकृतविषये चाऽऽसत्त्वसिद्धौ संस-
र्गविशेषस्य प्रागेव सिद्ध्यभ्युपगमादित्युक्तम् । न च सर्वत्र जिज्ञासा
निबन्धनं, अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थप्रत्ययात् । आकाङ्क्षापदार्थस्तर्हि
कः ? । जिज्ञासां प्रति योग्यता । सा च स्मारिततदाक्षितयोरविनाभावे

पृथक्प्रामाण्यं, लौकिकस्यानुमानेऽन्तर्भाव इति वदतो मतं निराकर्तुमुपन्यस्यति —

१. यावत्समभिव्याहृतत्वसन्देहेऽपि । २. कतिपयपदश्राविणः यः संसर्गप्रत्ययः । ३. शब्दो
न :लङ्गतया स्थापकः व्याख्यादिज्ञानरहितस्यापि दोषवत्, अविपर्ययहेतुत्वात् चक्षुर्वेत इति ।

सति श्रोतरि तद्वत्पाद्यसंसर्गावगमभागभावः । न चैषोऽपि ज्ञानमपेक्षते, प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात्, तदभावनिरूपणस्य च विषयनिरूप्यत्वादिति ।

प्राभाकरास्तु, लोकवेदसाधारणव्युत्पत्तिबलेनाऽन्विताभिधानं प्रसाध्य वेदस्यापौरुषेयतया वक्तृज्ञानानुमानानवकाशात् संसर्गे शब्दस्यैव स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमास्थिषत । लोके त्वनुमानत एव वक्तृज्ञानोपसर्जनतया संसर्गस्य सिद्धेरन्विताभिधानबलायातेऽपि प्रतिपादकत्वे अनुवादकतामात्रं वाक्यस्येति निर्णीतवन्तः । तदतिस्थवीयः ।

निर्णीतशक्तेर्वाक्याद्धि प्रागेवार्थस्य निर्णये ।

व्याप्तिस्मृतिविलम्बेन लिङ्गस्यैवानुवादिता ॥ १४ ॥

यावती हि वेदे सामग्री तावत्येव लोकेऽपि भवन्ती कथमिव नार्थं गमयेत् । न ह्यपेक्षणीयान्तरमस्ति, लिङ्गे तु परिपूर्णेऽप्यवगते व्याप्तिस्मृतिरपेक्षणीयाऽस्तीति विलम्बेन किं निर्णयम् ? । अन्वयस्य प्रागेव प्रतीतेः । लोके वक्तुराप्तत्वनिश्चयोऽपेक्षणीय इति चेन्न । तद्रहितस्यापि स्वार्थप्रत्यायने शब्दस्य शक्तेरवधारणात् । अन्यथा वेदेऽप्यर्थप्रत्ययो न स्यात्, तदभावात् । न च लोके अन्यान्येव पदानि, येन

प्राभाकरास्त्विति । अयं भावः — वैदिकानां लौकिकानां च भेदाभावाल्लौकिकानां व्यवहारादन्विताभिधायित्वस्य निश्चयात्सर्वेषामपि शब्दानामन्विताभिधायित्वमेव । किन्तु वेदे कर्तुरभावात्संसर्गांशे शब्दस्यैव प्रामाण्यम् । लोके तु संसर्गांशे वाक्यस्यानुवादकत्वमेव । स च संसर्गः अनुमानेन वक्तृज्ञाने विशेषणतया सिद्धयतीति । एतन्मतं दूषयति — तदतिस्थवीय इति । अयं भावः — लोकवेदसाधारणव्युत्पत्तिबलेन वैदिकवल्लौकिकवाक्यादपि वक्तृज्ञानानुमानात्प्रागेवार्थनिर्णये जाते सति व्याप्तिस्मृतिसापेक्षस्य लिङ्गस्यैवानुवादकत्वं युक्तमिति । ननु यथा स्थाणुपुरुषसंशये चक्षुर्निश्चायकमेवमाप्तोक्तत्वसंशये लोकवेदतुल्याऽपि

शक्तिवैचित्र्यं स्यात् । अनाप्तोक्तौ व्यभिचारदर्शनेन तुल्याऽपि सामग्री सन्देहेन स्थितिलायते इति चेन्न । चक्षुरादौ व्यभिचारदर्शनेन शङ्कायामपि सत्यां ज्ञानसामग्रीतस्तदुत्पत्तिदर्शनात् । ज्ञायमानस्यायं विधिर्य-त्सन्देहे सति निश्चायकं, यथा लिङ्गं, चक्षुरादि तु सत्तयेति चेन्न । वाक्यस्य निश्चितत्वात् फलप्रामाण्यसन्देहस्य च फलोत्तरकालीनत्वात् । आप्तोक्तत्वस्य चार्थप्रत्ययं प्रत्यनङ्गत्वात् । लोकेऽपि चाप्तत्वानिश्चयेऽपि वाक्यार्थप्रतीतेः । भवति हि वेदानुकारेण पठ्यमानेषु मन्वादिवाक्येषु अपौरुषेयत्वाभिमानिनो गौडमीमांसकस्यार्थनिश्चयः । न चासौ भ्रान्तिः, पौरुषेयत्वनिश्चयदशायामपि तथा निश्चयादिति ।

स्यादेतत् । नाऽऽप्तोक्तत्वमर्थप्रतीतेरङ्गमिति ब्रूमः । किन्त्वनाप्तोक्तत्वशङ्कानिरासः । स च क्वचिदपौरुषेयत्वनिश्चयात्, क्वचिदाप्तोक्तत्वावधारणादिति चेत् ; तत्किमपौरुषेयत्वस्याप्रतीतौ सन्देहे वा वेदवाक्याद्विदितपदार्थसङ्गतेरर्थप्रत्यय एव न भवेत् ; भवन्नपि वा न श्रद्धेयः ? । प्रथमे सत्यादय एव प्रमाणम् । न चासंसर्गग्रहे तदानीं संसर्गव्यवहारो बाधकस्यात्यन्तमभावात् । तथापि तत्कल्पनायामन्वयोच्छेदप्रसङ्गात् ।

सामग्री न लौकिके निश्चायिकेत्याशङ्क्य, यथा चक्षुरादावप्रमाजनकत्वसन्देहेऽपि भिन्नविषयकप्रत्यक्षोत्पत्तिरेवमनाप्तोक्तत्वसन्देहेऽपि वाक्याच्छाब्दनिश्चयोत्पत्तिरि-रुद्धेत्याह — चक्षुरादावित्यादिना । ननु चक्षुः सत्तयैव हेतुः, पदं तु ज्ञायमान-तया । तथाच सन्देहे सति लिङ्गबन्ध फलोपधायकमित्याशङ्क्य, शब्दस्वरूपस्य निश्चितत्वात्प्रामाण्यसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वान्न शाब्दबोधानुपपत्तिरित्याह — वाक्य-स्येत्यादिना । प्रथमे सत्यादय इति । प्रत्ययस्याभावशपथादिनैवेत्यर्थः । ननु तादृशस्थले बाधनिश्चयाभावेनासंसर्गग्रहे संसर्गव्यवहारमात्रं भवतीत्याशङ्क्य, एवं यदि सर्वत्रापि संसर्गोच्छेद इत्याह — तत्कल्पनायामिति । ननु तत्राप्यर्थप्रत्ययो भवत्येव, किन्त्वश्रद्धाकलङ्कितः । सा चाऽश्रद्धा वेदे अपौरुषेयस्यनिश्चयान्निवर्तत इत्याशङ्क्य, तर्हि लोकेऽप्यादौ प्रत्ययो भवति । तत्र चाऽश्रद्धा आप्तोक्तत्वनिश्चया-

द्वितीये त्वश्रद्धा प्रत्यक्षवन्निमित्तान्तराग्निवत्स्यतीति वेदे षड्, लोकेऽपि तथा स्यादविशेषात् । अन्यथा वेदस्याप्यनुवादकर्ताप्रसङ्गः । तदुच्यते—

व्यस्तपुंदूषणाशङ्कैः स्मारितत्वात्पदैरमी ।

अन्विता इति निर्णीते वेदस्यापि न तत्कुतः ॥१५॥

यदा ह्यपौरुषेयत्वनिश्चयात् प्राक् वेदो न किञ्चिदभिधत्ते इति पक्षः, तदाऽऽप्तोक्तत्वनिश्चयोत्तरकालं लोकवत् वेदेऽप्यपौरुषेयत्वनिश्चयात् पश्चादनुमानावतारः । इयांस्तु विशेषो यदत्र पदार्थानेव पक्षीकृत्य निरस्तपुंदोषाशङ्कैराकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः स्मारितत्वादाप्तोक्तपदकदम्बकस्मारितपदार्थवत् संसर्ग एवाहृत्य साध्यो, बुद्धिव्यवहितस्त्वितरत्रेति फलतो न कश्चिद्विशेष इति । तथा चान्विताभिधानेऽपि जघन्यत्वाद्वेदस्यानुवादकत्वप्रसङ्गः । न चैवं सति तत्र प्रमाणमस्ति । विशिष्टप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या हि शब्दस्य तत्र शक्तिः परिकल्पनीया ।

निवर्तत इत्याह — द्वितीयेत्विति । एवमाप्तोक्तत्वनिश्चयात्प्रागेव लौकिकानामर्थबोधकत्वं निरूप्य वेदेऽप्यपौरुषेयत्वनिश्चयात्प्रागेवाऽर्थावधारणम् । अन्यथा वेदस्याप्यनुवादकत्वापत्तिरित्याह — अन्यथेति । निरस्तपुंदूषणाशङ्कैः पदैः स्मारितत्वादमी पदार्था अन्विता इति संसर्गे निर्णीते वेदस्याप्यनुवादकत्वं कुतो न स्यादिति कारिकार्थः । इयांस्त्विति । वेदे वक्तुरभावात्पदार्थेषु संसर्ग एव साक्षात्साध्यः । लोके तु पदानां वक्तृतात्पर्यविषयीभूतपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वाद्भूतज्ञानविशेषणतया तत्सिद्धिरिति । फलत इति । संसर्गस्यानुमानिकत्वे इत्यर्थः । किञ्च वेदस्यानुवादकत्वप्राप्तावन्विताभिधानमपि प्रमाणाभावात् सिद्धयतीत्याह — तथाचेति । अन्विताभिधानमङ्गीकृत्य लोकवेदयोस्तुल्यत्वमुक्त्वा, अधुना तदेव

१. अङ्गीकृते च वेदस्याप्यनुवादकत्वे शब्दः प्रमाणमेव न स्यात्, सर्वत्रानुमानादिव प्राक्यार्थप्रमोत्पत्तेः । २. साक्षात् । ३. अन्वितेशङ्को ।

सा चानुमानेनैवोपपद्येति वृथा प्रयासः । तस्माल्लोके शब्दस्यानुवादक-
तेति विपरीतकल्पनेयमायुष्मताम् ।

किं चेदमन्विताभिधानं नाम ? । न तावदन्वितप्रतिपादनमात्रं,
अविवादात् । नापि स्वार्थाभिधायास्तत्र तात्पर्यम्, अविवादादेव ।
नापि सङ्गतिबलेन तत्प्रतिपादनं, वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् । नापि स्वार्थ-
सङ्गतिबलेन, तस्य स्वार्थ एवोपक्षयात् । नापि सैव सङ्गतिरुभयप्रति-
पादिका, प्रतीतिक्रमानुपपत्तेः । यौगपद्याभ्युपगमे तु योग्यत्वादप्रति-
सन्धानशून्यस्यापि पदार्थप्रत्ययवत् वाक्यार्थप्रत्ययप्रसङ्गात् । नापि
सैव सङ्गतिः स्वार्थे निरपेक्षा, वाक्यार्थे तु पदार्थप्रतिपादनाऽवान्तर-
व्यापारेति युक्तं, तस्याः स्वयमकरणत्वात् । सङ्गतानि पदानि हि

निराकरोति — किं चेदमित्यादिना । अविवादादिति । अस्माभिरप्यन्वितार्थ-
प्रतिपादनाङ्गीकारात्, तदभिधान एव विवादादिनि भावः । अविवादादेवेति ।
पदान्यन्वितप्रतिपादनोद्देशेनैव स्वार्थानभिदधतीत्यत्रास्माकमविवादादिति भावः ।
वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात्तच्छक्तिप्रहबलेनान्वयप्रतिपादनं न सम्भवतीत्याह — नापि सङ्ग-
तिबलेनेति । नन्वेकैव सङ्गतिः क्रमिकयोः पदार्थवाक्यार्थप्रतीत्योः हेतुरित्याशङ्क्य,
अपेक्षणीयान्तराभावात्पदार्थस्मृतिकाल एवाऽन्वितमपि प्रतिपादयेदित्याह — प्रतीतिक्र-
मानुपपत्तेरिति । तस्याः — अकरणत्वादिति । कारणानामेवावान्तरव्यापारापे-
क्षत्वादिति भावः । ननु वाक्यार्थप्रतिपत्त्यनुकूलसङ्गतिशालिनां पदानां करणत्वात्कर-
णकुक्षिनिविष्टायाः सङ्गतेरस्ति व्यापारापेक्षेत्याशङ्क्य, भवन्मते सङ्गतेः सामान्या-
श्रयत्वेनाऽस्मन्मते जात्यालिङ्गितव्यक्तथाश्रयत्वेन च न वाक्यार्थाश्रयत्वेन तत्प्रति-

१. विशिष्टप्रतिपत्तिः । २. वैपरीत्यमत्र द्वेधा सम्भवेत् — बोधकस्य शब्दस्यानुवा-
दकत्वमनुवादकस्य च लिङ्गस्य बोधकत्वमिति व्यवहाराल्लौकिका एव अन्विताभिधायित्वे
निश्चायकाः, त एव चानुवादका इति वा ।

३. सङ्गतिः = शक्तिप्रहः । सा किं प्रत्याग्ये वाक्यार्थे, उत पदार्थमात्रे ? यदि पूर्वः पक्ष-
स्तदा वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेनानुपस्थितत्वात् कथं तत्र शक्तिप्रहः ? । स हि उपस्थिते स्यात् ।
यदि चान्यः पक्षस्तदा पदार्थशक्त्या तन्मात्रमुपस्थापयेत्, न त्वन्वितमिति । तदेवाह —
“ वाक्यार्थस्यापूर्वत्वा ” दिति, “ तस्य स्वार्थ एवोपक्षयादि ” ति च ।

करणं, न तु सङ्गतिः । तथापि तत्पतिपादनानुगुणसङ्गतिशालीभि
पदानीति चेत्; न तावद्वाक्यार्थप्रतिपादनानुगुणता सङ्गतेस्तदाश्रय-
त्वेन, सामान्यमात्रगोचरत्वात् । तद्वन्मात्रगोचरत्वाद्वा नाऽपि तदनुगुण-
व्यापारवत्त्वेन, अकरणत्वादित्युक्तम् । तदनुगुणकरणव्यापारोत्थाप-
कत्वात्तदनुगुणत्वे न नो विवादः । अन्वित एव शक्तिरिति चेत्;
उक्तमत्र वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् नीतिक्रमानुपपत्तेश्चेति स्मृतक्रिया-
न्विते कारके स्मृतकारकान्वितायाश्च क्रियायां सङ्गतिरतो नोक्तदोषा-
वकाशः । नाऽपि पर्यायतापत्तिः, प्राधान्येन नियमात् । नापि पौन-
रुक्त्यं, विशेषान्वये तात्पर्यात् । नापीतरेतराश्रयत्वम्, स्वार्थस्मृताव-
नपेक्षणात् । नापि वाक्यभेदापत्तिः, परस्परपदार्थस्मृतिसन्निधौ तदि-
तरानपेक्षणादिति चेन्न । अन्विते सङ्गतिग्रह इति कोऽर्थः ? । यदि यत्न
सङ्गतिस्तद्वस्तुगत्या पदार्थान्वितं, न किञ्चित् प्रकृतोपयोगि । न हि
यत्र चक्षुषः सामर्थ्यमवगतं तद्वस्तुगत्या स्पर्शवदिति तद्वत्ताऽपि तस्य
पादनं संभवतीत्याह — सामान्यमात्रेति । वाक्यार्थप्रतीत्यनुगुणपदार्थोपस्थि-
त्युत्थापकतया सङ्गतेरुपयोगे तु नास्माकं विवाद इत्याह — न नो विवाद इति ।
व्यवहारादन्वित एव शक्तिरित्याशङ्क्य निराकरोति — अन्वित इति । नन्वन्वय-
विशेषे न शक्तिः, किन्तु तत्सामान्ये । अन्वयविशेषस्य वाक्यार्थत्वात्तस्यापूर्वत्वमपि
सङ्गच्छते । क्रियापदेन कारकस्य, कारकपदेन क्रियाया अभिधानेऽपि न तयोः
पर्यायतापत्तिः । क्रियापदस्य कारकविशिष्टक्रियावाचित्वेन, कारकपदस्य
क्रियाविशिष्टकारकवाचित्वेन चार्थभेदात् । नापि पौनरुक्त्यं, क्रियाकारक-
सामान्यज्ञानेऽपि तद्विशेषज्ञानाय तत्तत्पदोपादानावश्यात् । ननु कारकपदेन
कारकोपस्थितौ तद्विशिष्टा क्रिया क्रियापदेनोच्यते । क्रियापदेन क्रियो-
पस्थितौ तद्विशिष्टं कारकं कारकपदेनोच्यत इति परस्पराश्रयोऽपि नास्ति ।
अभिहितेनान्वितस्याभिधाने निरुक्तदोषावकाशेऽपि स्मृतेनान्वितस्याभिधाने तद-
सम्भवात् । ननु “घटमानये” त्यत्र घटान्वितानयनस्य, आनयनान्वित-
घटस्य च प्रतीत्या वाक्यभेदापत्तिरित्यपि न । यत्रैकवाक्यार्थं पर्यवसन्नेऽपरवाक्यार्थ-
प्रत्ययस्तत्रैव वाक्यभेदः । प्रकृते विशेषणविशेष्यभावमात्रस्यैव भेदो, न वाक्यार्थ-
स्येति प्राभाकरशङ्कां निराकरोति—न, अन्विते कोऽर्थ इति । व्युत्पत्तिरिति ।

विषयः । अथाऽन्विततयैव तत्र व्युत्पत्तिरित्यर्थः । तदसत्, प्रमाणाभावात् । अन्वितार्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्तिरिति चेन्न । अनन्विताभिधानेनाप्युपपत्तेः । आकाङ्क्षाऽनुपपत्तिरस्तु । न हि सामान्यतोऽन्विता-नवगमेऽन्वयविशेषे जिज्ञासा स्यात् । न । दृष्टे फलविशेषे रसविशेष-जिज्ञासावदाक्षेपतोऽप्युपपत्तेः, शब्दमहिमानमन्तरेण यतः कुतश्चिदपि स्मृतेषु पदार्थेषु अन्वयप्रतीतिः स्यात् । न चैवम् । ततः शब्दशक्ति-रवश्यं कल्पनीयेति चेत् ;

कुतस्तर्हि कविकाव्यानि विलसन्ति । न हि संसर्गविशेषमप्रतीत्य वाक्यरचना नाम । न च स्वोत्प्रेक्षायां प्रत्यक्षमनुमानं शब्दस्तदाभासा वा संभवन्ति, अन्यत्र चिन्तावशेन पदार्थस्मरणेभ्यः । असंसर्गग्रहोऽसाविति चेत् ; मम तावत् संसर्गग्रह एवासौ । तवाऽपि सैव पदावली कचिद-

सङ्गतिग्रह इत्यर्थः । अन्विताभिधानेऽर्थापत्तिं प्रमाणमाशङ्क्य निराकरोति — अनन्विताभीति । आकाङ्क्षादिसहकृतपदज्ञानादेवान्वितपदार्थप्रतीत्युपपत्तेरित्यर्थः ।

ननु पचतीति क्रियापदश्रवणे किमोदनं, किं वा मोदकमिति विशेषजिज्ञासोदयाद्विशेषजिज्ञासायाश्च सामान्यज्ञानमन्तराऽनुपपत्तेः क्रियापदस्य कारक-सामान्यान्वितक्रियाबोधकत्वमेवं कारकपदस्य क्रियासामान्यान्वितकारकबोधकत्वं च सिद्धयतीत्याशङ्क्य निराकरोति — न, दृष्टे आक्षेपतोऽप्युपपत्तेरिति । यथा चक्षुषा रूपे दृष्टे रससामान्यजिज्ञासा जायते तयोरविनाभावादेवमेव क्रियाकारक-योरप्यविनाभावात् क्रियाश्रवणे कारकसामान्यजिज्ञासा भवतीत्याक्षेपादेव जिज्ञासोपपत्तिरिति भावः । ननु शब्दस्मृतेष्वेव पदार्थेष्वन्वयप्रतीतिर्जायते, न प्रकारान्तरेण । ततश्च शब्दानामन्वयगोचरप्रतीतिजनकत्वमङ्गीकार्यमित्याशङ्क्य, हेत्वन्तरप्रतीतेष्वपि पदार्थेष्वन्वयप्रतीतिरस्येवेति समाधत्ते — कुतस्तर्हीत्यादिना । नन्वेतादृशस्थले नान्वयप्रतिपत्तिः, किन्त्वसंसर्ग-ऽग्रहमात्रमित्याशङ्क्य अस्मन्मतेऽत्रापि संसर्गग्रह एव । किञ्च कचिदन्वयप्रतीतिः, कचिदसंसर्गग्रह इत्यत्र नियामकमपि नास्तीत्याह — तवापीति । नियामकं

न्वये पर्यवस्यति, कचिदनन्वयाग्रहे इति कुतो विशेषात् । आत्मानाम्बु-
कतयेति चेत् ; किं तथाविधेन वक्त्रा तत्र कश्चिद्विशेष आहितः ? आहो
वक्तृवावच्छेदकतया विशेषः ? । प्रथमे अभिहितान्वयवादिनामिव तवापि
शक्तिकल्पनागौरवम् । द्वितीये तु वक्तुरिव पदानामप्यवच्छेदकतयैव
विशेषकत्वमस्तु । एवं तर्हि पदानामप्यन्वयप्रतीतावस्त्युपयोगः । कः
सन्देहः । परं पदार्थाभिधानेन, न त्वन्यथा । यथा तवैवाप्तस्य संसर्ग-
परतया पदसमभिव्याहारमात्रेण, न त्वन्यथा । अन्यथा गुरुमतविदा-
मेव श्लोक आप्तपदप्रक्षेपेण पठनीयः —

“प्राथम्यादभिधातृत्वात् तात्पर्योपगमादपि ।

आत्मानामेव सा शक्तिर्वरमभ्युपगम्यताम्” इति ॥

तस्मात्प्रकारान्तरेण संसर्गप्रत्ययो भवतु मा वा, पदार्थानामा-

विकल्प्य दूषयति — किमित्यादिना । अयं भावः — प्रथमे यद्यात्तेन पदेष्वन्वय-
प्रतीत्यनुगुणः कश्चिदतिशय आधीयते तदाऽभिहितान्वयवादिनां पदस्मारितेषु
पदार्थेष्वन्वयानुगुणा काचिच्छक्तिरङ्गीकृता यथा, तथा पदेष्वपि वक्त्राहिता अन्व-
यानुगुणा काचिच्छक्तिरङ्गीकर्तव्या । द्वितीये यथा वक्तुरवच्छेदकत्वेन पदविशेषक-
त्वमेवं पदानां पदार्थावच्छेदकत्वेनैव तद्विशेषकत्वमस्तु, कृतमाधेयशक्तिकल्पनयेति ।

ननूक्तदिश पदानामन्वयं प्रत्युपयोगित्वेऽन्विताभिधानवादाङ्गीकारा-
पत्तिरित्याशङ्क्य, अन्वयोद्देशेन पदार्थाभिधाने तेषामुपयोगः, न त्वन्विताभिधाने
ऽपीत्याह — परं पदार्थेत्यादिना । पदेष्वप्राप्ताहितशक्त्यङ्गीकारे दोषान्तरमाह —
प्राथम्यादिति । पदार्थपेक्षया पदानां प्राथम्यादभिधातृत्वेनोभयवादिसम्प्रति-
पन्नत्वादभिहितान्वयवादिभिरपि तेषां वाक्यार्थे तात्पर्याभ्युपगमादन्वयार्थेऽपि
पदानामेव शक्तिरभ्युपगम्यतामित्यन्विताभिधानवादिनामयं श्लोकः । पदेषु यद्या-
त्ताभिधेया शक्तिरङ्गीक्रियते तदा पदापेक्षया तेषामेव प्राथम्यादित्यादिहेतुभिरन्वय-
प्रतिपत्त्यनुकूला शक्तिरङ्गीकर्तव्या स्यादिति भावः । उपसंहरति — तस्मादिति ।

काङ्क्षादिमत्त्वे सति अभिहितानामवश्यमन्वय इति कुतोऽतिप्रसङ्गः । न चैवं सति पदाऽर्था एव करणं, तेषामनागतातिरूपतया कारकत्वानुपपत्तौ तद्विशेषस्य करणत्वस्यायोगात् । तत्संसर्गे प्रमाणान्तरासङ्कीर्णोदाहरणाभावाच्च । पदानां तु पूर्वभावनियमेव पदार्थस्मारणाऽवान्तरव्यापारवत्तया तदुपपत्तेः, व्यापारस्याव्यवधायकत्वादिति कृतं प्रसक्तानुपपत्तया । अस्तु तर्हि शब्द एव बाधकं सर्वज्ञे कर्तरि । तथा हि—

“ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते, ” इत्यादि पठन्ति ।

अस्यायमर्थः — न पारमार्थिकं चेतनस्य कर्तृत्वमस्ति, आभिमानिकं तु तत् । न च सर्वज्ञस्याभिमानो, न चासर्वज्ञस्य जगत्कर्तृत्वमस्ति । उच्यते —

न प्रमाणमनाप्तोक्तिर्नादृष्टे क्वचिदासता ।

अदृश्यदृष्टौ सर्वज्ञो न च नित्यागमः क्षमः ॥ १६ ॥

यदि हि सर्वज्ञकर्त्रभावावेदकः शब्दो नाप्तोक्तः, न तर्हि प्रमाणम् । अथाप्तोऽस्य वक्ता, कथं न तदर्थदर्शी । अतीन्द्रियार्थदर्शीति चेत् ; कथमसर्वज्ञः ? । कथं वा न कर्ता ? । आगमस्यैव प्रणयनात् । न च नित्यागमसम्भवो विच्छेदादित्यावेदितम् । अपि च,

तत्संसर्ग इति । शब्दादिप्रमाणव्यतिरेकेण पदार्थैरेवान्वयप्रतीतिरित्युदाहरणाऽभावादित्यर्थः । “ पश्यतः श्वेतिमा रूप ” मित्यादावपि व्याप्याद्यनुसन्धानेनैव पदार्थैरेव्ययप्रतिपात्तिरिति भावः । ननु पदानामपि व्यापारेण व्यवहितत्वान्न पूर्वभावित्वमित्याशङ्क्य निराकरोति — व्यापारस्येति । शब्दस्यैव जगत्कर्तरि बाधकत्वाशङ्कते — अस्तित्वेति । निराकरोति — उच्यत इति । अनाप्तोक्तस्याप्रमाणत्वात् सर्वज्ञकर्त्रभावबोधकः शब्दो नाप्तोक्त इति वक्तव्यम् । तस्य च तदर्थदर्शित्वमन्तरा नासत्त्वम् । तदर्थदर्शित्वे तस्यैव सर्वज्ञत्वमागमप्रणेतृत्वेन कर्तृत्वमपि सिद्धमिति भवदुक्तिरसङ्गतेति भावः । किञ्चेश्वरसद्भावावेदकाऽऽगमसत्त्वादपि न

न चासौ क्वचिदेकान्तः सत्त्वस्यापि प्रवेदनात् ।

निरञ्जनावबोधार्थो न च सन्नपि तत्परः ॥ १७ ॥

न ह्यसत्त्वपक्ष एवाऽऽगमो नियतः । ईश्वरसद्भावस्यैव भूयःसु प्रदेशेषु प्रतिपादनात् । तथा चाग्रे दर्शयिष्यामः । तथा च सति क्वचिद-
सत्त्वप्रतिपादनमनेकान्तं न बाधकम् । सत्त्वप्रतिपादनमपि तर्हि न
साधनमिति चेत्; आपाततस्तावदेवमेतत् । यदा तु निःशेषविशेषगुणशू-
न्यात्मस्वरूपप्रतिपादनार्थत्वमकर्तृकत्वागमानामवधारयिष्यते, तदा न
तन्निषेधे तात्पर्यमपीषामिति सत्त्वप्रतिपादकानामेवाऽऽगमानां प्रामाण्यं
भविष्यतीति । न च तेषामप्यन्यत्र तात्पर्यमिति वक्ष्यामः । अस्त्वर्था-
पत्तिस्तर्हि बाधिका । तथाहि — यद्यभाविष्यन्नोपादेक्ष्यत्, न ह्यसा-
वनुपदिश्य प्रवर्तयितुं न जानाति । अत उपदेश एवान्यथानुपपद्यमान-
स्तथाविधस्याभावमौदासीन्यं वाऽऽवेदयति । न । अन्यथैवोपपत्तेः ।

हेत्वभावे फलाभावात्प्रमाणेऽसति न प्रमा ।

तदभावात्प्रवृत्तिर्नो कर्मवादेऽप्ययं विधिः ॥ १८ ॥

बुद्धिपूर्वा हि प्रवृत्तिर्न बुद्धिमनुत्पाद्य शक्यसम्पादना । न च
प्रकृते बुद्धिरप्युपदेशमन्तरेण शक्यसिद्धिः ; तस्यैव तत्कारणत्वात् ।

शब्दस्य बाधकत्वमित्याह — न चाऽसाविति । अधुनाऽर्थापत्तेर्बाधकत्वमाशङ्कते—
अस्त्विति । यदि सर्वज्ञो जगत्कर्ता स्यात् तर्ह्युपदेशमन्तरेणैवास्मान्प्रवर्तयितुं च
शक्तः स्यादित्युपदेशान्यथाऽनुपपत्त्या तदभावो निश्चीयत इति भावः । निराक-
रोति — न, अन्यथेति । जगत्कर्तृसत्त्व एवोपदेशोपपत्तेरिति भावः । तदेवो-
पपादयति — हेत्वभाव इति । “कारणाभावे कार्याभावादि” ति व्याख्या
उपदेशरूपप्रमाणाभावे यागादीनां स्वर्गसाधनत्वप्रमाऽपि न स्यात्, तदभावे
यागादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । किञ्चेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वमनङ्गीकृत्य कर्मोपचिताऽदृष्टादेव
प्रवृत्तिरिति वादेऽप्युपदेशानर्थक्यमित्ययं पर्यनुयोगोऽपरिहार्य एवेति कारिका-
र्थः । तदेव विवृणोति — बुद्धिपूर्वेत्यादिना । अस्मन्मते निखोऽयमुपदेशो, न

भूतावेशन्यायेन प्रवर्तयेदिति चेत्; प्रवर्तयेदेव यदि तथा फलसिद्धिः स्यात् । न त्वेवम् । कुत एतदवसितम् ? । उपदेशान्यथानुपपत्त्यैव । यस्यापि मते अदृष्टवशादेव भूतानां प्रवृत्तिस्तस्याऽपि तुल्यमेतत् । यद्यस्ति प्रवृत्तिनिमित्तमदृष्टं, किमुपदेशेन । तत एव प्रवृत्तिसिद्धेः । न चेत्; तथापि किमुपदेशेन । तदभावे तस्मिन् सत्यप्यप्रवृत्तेः । नित्यः स्वतन्त्र उपदेशो, न पर्यनुयोज्य इति चेत्; यूयं पर्यनुयोज्याः, ये तमवधानतो धारयन्ति विचारयन्ति चेति । न चार्थापत्तिरनुमानतो भिद्यते, लोके तदसंकीर्णोदाहरणाभावात् । प्रकारान्तराभावाच्च । तथाहि —

अनियम्यस्य नायुक्तिर्नानियन्तोपपादकः ।

न मानयोर्विरोधोऽस्ति प्रसिद्धे वाऽप्यसौ समः॥ १९ ॥

‘जीवश्चैत्रो गृहे नास्ती’त्यनुपपद्यमानमसति बहिःसद्भावे तमापादयतीत्युदाहरन्ति । तत्र चिन्त्यते, किमनुपपन्नं जीवतो गृहाभावस्येति । न ह्यनियम्यस्यानियामकं विना किञ्चदनुपपन्नम्, अतिप्रसङ्गात् । ननु स्वरूपमेव तत्, न तावद्बहिःसत्त्वेन कर्तव्यं, तदकार्यत्वात्तस्य ।

पर्यनुयोज्य इत्याशङ्क्य, निरर्थकमुपदेशं पर्यालोचयन्तो यूयं पर्यनुयोज्या इत्याह — नित्य इत्यादिना । एवमर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वेऽप्यबाधकत्वमुक्त्वाऽधुनाऽनुमाने अन्तर्भावात्तस्याः प्रथक्प्रामाण्यमेव नास्तीत्याह — तदसंकीर्णेति । अनुमानागोचरविषयाभावादित्यर्थः । प्रकारान्तरेति । सामग्रीभेदाभावादित्यर्थः । अनियम्यस्य=व्याप्यस्य, अयुक्तिः=अनुपपत्तिः, व्यापकं विना नेत्यर्थः । अनियन्ता=व्यापकः, उपपादको न भवति । तथा चोपपादकोपपाद्ययोर्व्याप्तिरस्तीति व्याप्तिज्ञानमूलकं कल्पनं नानुमानाद्विद्यत इति भावः । प्रमाणद्वयविरोधेऽविरोधोपपादनमपि नार्थापत्तिः, तस्यासम्भवात् । अर्थापत्तेरनुमानभिन्नत्वे प्रसिद्धवह्निधूमादिस्थलेऽप्यनुमानोच्छेदप्रसङ्ग इति कारिकार्थः । ननु गृहासत्त्वस्वरूपमेव बहिःसत्त्वमन्तराऽनुपपन्नमित्याशङ्क्य तस्योत्पादानुपपत्तिर्नास्ति, तस्याकार्यत्वादित्याह — तन्न तावदिति । गृहासत्त्वस्थितिरेव बहिःसत्त्वमन्तराऽनुपपन्नेति चेत्तर्हि

१. असति बहिःसद्भावे जीवश्चैत्रो गृहे नास्तीत्यनुपपद्यमानं तमापादयतीति वाक्यं युज्यते ।

स्थितिरेवास्य तेन विना न स्यादित्यस्य स्वभाव इति चेत् ; एवं तर्हि तन्निमित्तस्वभावा एवासौ व्याप्तेरेव व्यतिरेकमुखनिरूप्यायास्तथा व्यपदेशात् । कथं वा बहिःसत्त्वमस्योपपादकम् ? । न हि अनियामको भवन्नप्यनिवृत्त्यमुपपादयति, अतिप्रसङ्गादेव । स्वभावोऽस्य यदनेन बहिःसत्त्वेन गेहासत्त्वं क्रोडीकृत्य स्थातव्यमिति चेत् ; सेयं व्याप्तिरेवान्वयमुखनिरूप्या तथा व्यपदिश्यते इति । न वयमविनाभावमर्थोपत्तावपजानीमहे, किन्तु तज्ज्ञानम् । न चाऽसौ सत्तामात्रेण तदनुमानत्वमापादयतीति चेन्न । अनुपपत्तिप्रतिसन्धानस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वात् । अन्यथा त्वतिप्रसङ्गात् । अर्थापत्त्याभासाऽनवकाशाच्च ।

यदा ह्यन्यथैवोपपन्नमन्यथाऽनुपपन्नमिति मन्यते तदाऽस्य विपर्ययो, न त्वन्यथेति । तथापि कथमत्र व्याप्तिर्गृह्येतेति चेत् ; यदाऽहमिह तदा नान्यत्र, यदाऽन्यत्र तदा नेहेति सर्वप्रत्यक्षसिद्धमेतत् । का तत्रापि कथन्ता ? । सर्वदेशाप्रत्यक्षत्वे तत्राभावो दुरवधारण इत्यपि नास्ति, तेषामेव संसर्गस्याऽऽत्मानि प्रतिषेधात् । अयोग्यानां प्रतिषेधे का वार्तेति

व्याप्तिरेषोक्ता भवति । साध्येन विना साधनेन न भवितव्यमिति व्यतिरेकव्याप्तिव्यपदेशादित्याह — स्थितिरेवेत्यादिना । सेयं व्याप्तिरेवेति । साध्येन सहैव साधनेन भवितव्यमित्यन्वयव्याप्तेर्व्यपदेशादित्यर्थः । अनुमाने व्याप्तिज्ञानमपेक्षितं, अर्थापत्तौ तु तत्सत्तामात्रमित्याशङ्क्य, अत्रापि तज्ज्ञानमावश्यकम् । अन्यथाऽनुपपत्तिज्ञानं विनाऽपि कल्पनापातादित्याह—अतिप्रसङ्गादिति । ननु गृहाभावबहिःसत्त्वयोर्व्यधिकरणत्वात्कथं व्याप्तिग्रह इत्याशङ्क्य, आत्मन्येव तयोर्व्याप्तिः सुग्रहेत्याह — यदाऽहमित्यादिना । का तत्रापीति । आत्मन्यपि कथमिति पर्यनुयोगो नास्ति खल्वित्यर्थः । ननु नान्यत्रेति सर्वदेशेष्व्वात्मनिषेधो न घटते । तेषामसन्निकृष्टत्वेनाप्रत्यक्षत्वादित्याशङ्क्य, आत्मन्येव तेषां स्मर्यमाणानां निषेध इत्याह—तेषामेवेति । अयोग्यानां कथं निषेध इत्याशङ्क्य योग्यकार्यारम्भकायोग्यानां तत्कार्यसंसर्गसम्प्राप्तसंसर्गनिषेधो गम्यः । अतद्रूपाणामयोग्यानां निषेधस्तु निष्प्रमाणक एवेत्याह—अयोग्यानामित्यादिना । अर्थापत्तौ व्याप्तिनिश्चयापेक्षायामपि न पक्षधर्मपक्षे-

चेत् ; तदवयवानां तत्संसर्गप्रतिषेधादेवानुमानादन्येषां न काचित् । न प्रकारणीभूतेन परमाणुना नेदं संसृष्टमिति निश्चेतुं शक्यमिति । न चाऽविनाभावनिश्चयेनापि गमयन्नपक्षधर्मोऽर्थापत्तिरिति युक्तम् ; पक्षधर्मताया अनिमित्तत्वप्रसङ्गात्, अविशेषात् । व्यधिकरणेनाविनाभावनिश्चयायोगाच्च । यत् यत्र यदेति प्रकारानुपपत्तेः ।

प्रमाणयोर्विरोधे अर्थापत्तिरविरोधोपपादिका, न त्वेवमनुमानमित्यपि नास्ति । विरोधे हि रज्जुसर्पादिवदेकस्य बाध एव स्यान्नतु-भयोः प्रामाण्यम् । प्रामाण्ये वा न विरोधः । स्थूलमिदमेकमितिवत् सहसंभवात् । चैत्रोऽयमयं तु मैत्र इतिवद्वा विषयभेदात् । प्रकृते काप्यस्तीति सामान्यतो गेहस्यापि प्रवेशादेकविषयताऽप्यस्तीति चेत् ; यद्येवं कचिदस्ति कचिन्नास्तीतिवन्न विरोधः । अत्रापि विरोध एवेति चेत् ; एकं तर्हि भज्येत । न भज्येत, अर्थापत्त्या उभयोरप्युपपादनादिति चेत् ; किमनुपपद्यमानम् । विरोध एवान्यथानुपपद्यमानो विभिन्नविषयतया व्यवस्थापयतीति चेत् ; अथाऽभिन्नविषयतयैव किं न व्यवस्थापयेत् ? । व्यवस्थापनमविरोधापादनम् । एकविषयतयैव चाऽनयोर्विरोधः । स कथं तयैव शमयितव्यः ? । न हि यो याद्विषमूर्च्छितः स तेनैवोत्थाप्यते इति चेत् ; एकविषयतया अनयोर्विरोध इत्येतदेव कुतः ? । विभिन्नदेशस्वभावतयैव सर्वत्रोपलम्भादिति चेत् ; नन्वियं व्याप्तिरेव । तथा च

त्याशङ्क्य, अनुमानेऽपि पक्षधर्मत्वापेक्षा न स्यादित्याह — अविशेषादिति । अर्थापत्तावपि पक्षधर्मत्वमावश्यकमित्याह — व्यधिकरणेनेति । यत्साधनं यत्र देशे यदा अस्ति, तत्र देशे तत्काले तत्साध्यमिति व्याप्तेर्देशकालनिरूपणीयत्वाच्च पक्षधर्मत्वापेक्षेत्याह — यद्यत्रेति । ननु कचिदस्तीत्यत्र कचिरेवेन गेहस्यापि विषयत्वात् 'गेहे नास्ती' त्यत्र तन्निषेधात्प्रमाणयोर्विरोधे शङ्किते, कचिदित्यस्य गेहातिरिक्तविषयकल्पनया विरोधशङ्कानिरासकत्वेनार्थापत्तेरुपयुज्यत इत्याशङ्कते — प्रमाणयोरिति । विरुद्धयोर्भिन्नदेशत्वव्याप्यैव प्रमाणव्यवस्थानिर्देनार्थापत्तिः प्रमाणान्तरनिष्णाह — नन्वियमिति । यदि व्याप्तिपक्षधर्मतयोः सत्वेऽप्यर्थापत्ति-

घट्टकुट्टां प्रभातमिति । धूमोऽपि वा अनुपपद्यमानतयैव वह्निं गम-
येत् । न हि तेन विना असावुपपद्यते । विरोधोऽपि धूमाद्वह्निना भवि-
तव्यम्, अनुपलब्धेश्च न भवितव्यमिति । तथा चानुपलब्धेरर्वाग्भाग-
व्यवस्थापनं, धूमस्य च व्यवधानेनानुपलब्धवह्निविषयत्वास्थितिरर्थाप-
त्तिरिति कुतोऽनुमानम् ? वह्निमानयमित्यनुमानं व्याप्तेः । अन्यथाऽनु-
मानाभावे विरोधासिद्धेः । अर्वाग्भागानुपलब्धिविरोधेन परभागेऽस्य
वह्निरित्यर्थापत्तिरेवेति चेन्न । व्याप्तिग्राहकेन प्रमाणेन विरोधस्योक्तत्वात् ।

नाप्युत्तरार्थापत्तिः । अन्यथा पाण्डरत्वस्याऽपालालत्वविरोधेन
पालालत्वस्थितिरप्यर्थापत्तिरेव स्यात् । तद्विशिष्टस्य तेनैव व्याप्तेर्नैव-
मिति चेत् ; यद्येवमर्वाग्भागानुपलब्धमानवह्नित्वेन विशिष्टस्य धूमस्य
तेनैव व्याप्तेः कथमेवं भविष्यतीति तुल्यम् । केवलव्यतिरेक्यनुमानं
पराभितममर्थापत्तिरन्वयाभावादिति चेत् ; एवमेतावता विशेषेणानुमाने-
ऽर्थापत्तिव्यवहारं न वारयामः । तत्रानुमानव्यवहारः कुत इति चेत् ;
अविनाभूतलिङ्गसमुत्पन्नत्वात् । साध्यधर्मेण विना ह्यभवनमन्वयिन इव
व्यतिरेकिणोऽप्यविशिष्टः, तन्निश्चयश्चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्यतरेण
वेति । तस्मादर्थपत्तिरित्यनुमानस्य पर्यायोऽयं, तद्विशेषवचनं वा

रङ्गीक्रियते तदाऽनुमानमात्रोच्छेद इत्याह — धूमोऽपि वेत्यादिना । प्रमाणद्वय-
विरोधोऽपि तत्र सम्भवतीत्याह — विरोधोऽपीति । धूमाद्वह्निमानित्यनुमानाभावे
अनुपलब्धेर्विरोध एव न स्यादिति नानुमानोच्छेद इत्याशङ्क्य ‘यत्र यत्र धूमस्तत्र
तत्राग्निरिति व्याप्तिग्राहकेणानुपलब्धेर्विरोधकथनादनुमानोच्छेद एवेत्याह —
व्याप्तिग्राहकेनेति । परभागे वह्नरवस्थापनमपि नार्थापत्तिः । तथा सति पाण्ड-
रधूमस्यापालालविरोधात्पालालवह्निसिद्धिरप्यर्थापत्तिः स्यादित्याह — नाऽप्युत्तरे-
त्यादिना । ननु केवलव्यतिरेकिणि हेतोः पक्षधर्मत्वं साध्याभावसाधनाभावयो-
रन्यातिरिति न व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वमिति भवति तत्रार्थापत्तिरित्याशङ्क्य तत्रा-
ऽप्यविनाभूतलिङ्गज्ञानमेवोपयोगीत्यनुमानमेवेत्याह — व्यतिरेकीत्यादिना ।

पूर्ववदादवादात् युक्तम् । अनुपलब्धस्तु न वारयकात् । चान्ततन् ।
न च प्रत्यक्षादेरतिरिच्यते । तदुच्यते -

प्रतिपक्षेतरपारोक्ष्यादिन्द्रियस्यानुपक्षयात् ।

अज्ञातकरणत्वाच्च भावावेशाच्च चेतसः ॥ २० ॥

या हि साक्षात्कारिणी प्रतीतिः सेन्द्रियकरणिका, यथा रूपादि
प्रतीतिः । तथेह भूतले घटो नास्तीत्यपि । साक्षात्कारित्वमस्या असि-
द्धमिति चेन्न । एकजातीयत्वे ज्ञाताज्ञातकरणत्वानुपपत्तेः । न हि तस्मि-
न्नेव कार्ये तदेव करणमेकदा ज्ञातमज्ञातश्चैकदोषयुज्यते, लिङ्गेन्द्रिययो-
रपि व्यत्ययप्रसङ्गात्, ज्ञानस्याकारणत्वप्रसङ्गाच्च । न हि तदतिपत्यापि
भवतस्तत्कारणत्वम्, व्याघातात् । तस्माज्ज्ञातानुपलब्धिजन्यस्यासा-
क्षात्कारित्वात्, तद्विपरीतकारणकमिदं तद्विपरीतजातीयमिति न्याय्यम् ।

ननु क नाम ज्ञातानुपलब्धिरसाक्षात्कारिणीमभावप्रतीतिं जन-
यति ? । तद्यथा निपुणतरमनुसृतो मया मन्दिरे चैत्रौ न चोपलब्ध

पूर्ववदिति । पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टश्चेत्यादिरीत्यर्थः । अनुपलब्धेरबाधकत्वं प्रागेव
चिन्तितम् । इदानीं तस्याक्लृप्तप्रमाणेष्वन्तर्भाव एव चिन्तयितव्य इत्याशयेनाह -
न च प्रत्यक्षादेरिति । तत्रानुपलब्धेः प्रत्यक्षेऽन्तर्भावसाधकहेतूनाह - प्रतीतिः ।
आद्यं हेतुं विवृणोति - या हीति । हेतोः प्रतिवाद्यसिद्धिमाशङ्क्य
निराकरोति - एकजातीयत्वं इति । साक्षादभावबुद्धीनामज्ञातकरणकत्वेन
साक्षाच्चित् ज्ञातकारणकत्वेन च तासां सर्वासामेकजातीयत्वे कारणवैजात्यं न
स्यादित्यर्थः । किञ्चाज्ञातकरणकमपि ज्ञानं ज्ञातकरणकजातीयमेव स्यात्तदा ज्ञानस्य
करणत्वमपि न स्यात् । अन्वयव्यतिरेकयोर्मध्ये व्यतिरेकाभावादित्याह - ज्ञान-
स्येति । ज्ञातानुपलब्धेरसाक्षात्कारकरणत्वमेवासिद्धमित्याशङ्क्य सोदाहरणं दर्श-
यति - यथा निपुणतरमिति । एवं प्रातःकालिकानुपलब्धेर्मध्यन्दिनेऽनुसन्धी-

१. जन्यापरोक्षज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वानियमात् । तत्र चान्वयव्यतिरेकितया योग्यानुप-
लब्धेः सहकारित्वं न वारयामः ।

इति श्रुत्वा श्रोतोऽनुमिनोति, नूनं नासीदेवेति । एतेन प्राङ्मनास्तित्वाऽपि व्याख्याता । ननु तथाप्यवान्तरजातिभेदोऽस्तु, अज्ञातानुपलब्धिजन्ये साक्षात्कारस्तु कुत इति चेत् ; कारणविरोधात् कार्यविरोधेन भवितव्यमित्युक्तमेव । अनन्यत्रोपक्षीणेन्द्रियव्यापारानन्तरभावित्वाच्च । अधिकरणग्रहणे तदुपक्षीणमिति चेन्न । अन्धस्यापि त्वगिन्द्रियोपनीते घटादौ रूपविशेषाभावप्रतीतिप्रसङ्गात् । अस्ति हि तस्याधिकरणग्रहणम्, अस्ति च प्रतियोगिस्मरणम्, अस्ति च इयमे रक्तत्वस्य योग्यस्याभावोऽनुपलब्धिश्च । अधिकरणग्राहकेन्द्रियग्राह्याभाववादिनोऽपि समानमेतदिति चेन्न । प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियग्राह्योऽभाव इत्यभ्युपगमात् । ममापि प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियगृहीते अधिकरणे अनुपलब्धिः प्रमाणमित्यभ्युपगम इति चेन्न । वायौ त्वगिन्द्रियोपनीते रूपाभावप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात् । तथापि तत्तत्र सन्निकृष्टमिति चेत् ; हन्तैवमनन्यत्र चरितार्थमिन्द्रियमवश्यमपेक्षणीयं रूपाभावानुभवेन ।

स्यादेतत् । तथापि वस्त्वन्तरग्रह एव तस्योपयोग इति चेन्न । तस्य तं प्रत्यकारणत्वात् । कारणत्वे वा महान्धकारे करषरामर्शेन स्पर्शवद्बुद्ध्याभावं न प्रतीयात् । प्रतीयाच्च पुरोविस्फारिताक्षः पृष्ठलग्नस्याऽऽयामत्वम् । आर्जवावस्थानमप्यधिकरणस्योपयुज्यते इति चेत् ; तर्हि नयनसन्निकर्षोऽप्युपयोक्ष्यते । तदेकसहकारियमानाया जाताप्यभावप्रतीतिरपि ज्ञातानुपलब्धिसाध्यैवेत्याह— एतेनेति । नन्वज्ञातानुपलब्धिजन्यस्य साक्षात्कारत्वं कुत इत्याशङ्क्य विधाद्वयतिरेकेण ज्ञानान्तरजातेरभावादित्याह—कारणविरोध इति । द्वितीयं हेतुमाह— अनन्यत्रेति । वायोश्चक्षुर्प्राप्तत्वाभावेऽपि तयोः सन्निकर्षोऽस्ति । तत्र रूपस्यानुपलब्ध्या रूपाभावप्रत्यक्षमित्याशङ्क्य, अन्धस्य रूपाभावप्रत्यक्षाभावादवस्थापेक्षणीयं चक्षुरित्याह— हन्तैमिति । इन्द्रियस्याधिकरणग्रहे उपक्षयाभावेऽप्यन्यत्रोपक्षयमाशङ्क्य निराकरोति— तस्येति । तस्य = वस्त्वन्तरग्रहस्य । तं प्रति, अभावग्रहं प्रतीत्यर्थः । न प्रतीयादिति । कारणस्य वस्त्वन्तरग्रहस्याभावादिति भावः । तदेकसहकार-

प्रभासन्निकर्षापेक्षणात् । अन्यथा वातायनविवरविसारिकरपरामृष्टऽप्यधिकरणे तदुलम्भप्रसङ्गाच्च । तथापि योग्यताऽऽपादनोपक्षीणश्चक्षुः । यदितरसामग्रीसाकल्ये ह्यनुपलभ्यमानस्याभावो निश्चीयते । तच्च चक्षुःप्यधिकरणसन्निकृष्टे सति स्यादिति चेत् ; ननु परिपूर्णानि कारणान्येव साकल्यम् । तथाच किं कुत्रोपक्षीणम् ? । अथान्योन्यमेलकं मिथः प्रत्यासत्यादिशब्दवाच्यं तदुपक्षयः, न तर्हि कचिच्चक्षुः कारणं स्यादिति । न हि रूपाद्युपलब्धिमप्यसन्निकृष्टमेतदुपजनयति । अथाऽधिकरणसमवेत किञ्चिदुपलम्भोऽपि तद्विषयाभावग्रहेऽनुपलब्धेरपेक्षणीयः । ततस्तत्रेदं चरितार्थम् । वाय्वादिषु तु रूपाद्यभावप्रतीतिरानुमानिकी ।

तथाहि — अनुपलब्ध्या ह्यनुमीयते, अयं नीरूपो वायुरिति । न । असिद्धेः । न ह्युपलम्भाभावो भवतामभावोपलम्भः, उपलम्भस्यातीन्द्रियत्वाभ्युपगमात् । प्राकट्याभावेनानुमेय इति चेन्न । वायौ रूपवत्ताप्राकट्याभावस्याप्यसिद्धेः । रूपाभावेन समानत्वात् । व्यवहाराभावेनानुमेय इति चेन्न । कायवाग्व्यापाराभावेऽप्युपेक्षाज्ञानाभावाभ्युपगमात् । मूकस्वभोपपत्तेश्च । न च व्यवहाराभावमात्रेणाऽनुमातुमपि शक्यते । अनैकान्तिकत्वादसिद्धेश्च । तद्विषयस्तु व्यवहारस्तद्विषयज्ञानजन्यो वा ? ।

रीति । नयनसहकारिणः प्रभासन्निकर्षस्याभावप्रत्यक्षेऽपेक्षणादित्यर्थः । ननु योग्यानुपलब्धिरभावज्ञाने हेतुः । योग्यता च प्रतियोगिव्यतिरिक्ताभावज्ञानकारणसाकल्यरूपा । तच्च साकल्यं चक्षुस्तन्निकर्षेण सिद्धयतीति साकल्यसम्पादनोपक्षीणं चक्षुरित्याशङ्क्य निराकरोति — ननु परिपूर्णानीत्यादिना । नन्वभावाधिकरणसमवेतस्य वस्त्वन्तरस्य ग्रहोऽनुपलब्धेः सहकारी, तत्र चेन्द्रियस्योपक्षय इत्याशङ्क्य निराकरोति — न, असिद्धेरिति । असिद्धेस्तत्राप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । व्यवहाराभावेन प्राकट्याभावोऽनुमेय इत्याशङ्क्य मूकादिषु व्यवहाराभावेऽपि ज्ञानाभावानङ्गीकाराभैवमित्याह — कायवागित्यादिना । ननु यद्विषयकस्य ज्ञानस्य प्राकट्याख्यधर्मस्य वाऽभावोऽनुमितः तत्र तद्विषयकव्यवहाराभावो लिङ्गमित्याशङ्क्य निराकरोति — तद्विषयस्त्विति । अयं भावः तद्विषयकव्य-

तद्विषयज्ञानजनको वा ? तदाश्रयधर्मजनको वा ? । तदभावश्च तज्ज्ञानतदाश्रयधर्माभावान्तर्भूत एवेत्यशक्यनिश्चय एव । आत्माश्रयेतरेतराश्रयचक्रकपट्टिप्रसङ्गात् । न चाऽज्ञातस्योपलम्भाद्यभावस्य लिङ्गता । न च प्राकट्याभावः सत्तामात्रेणोपलम्भाभावमावेदयतीति युक्तम् ; लिङ्गाभावस्य तथात्वेऽतिप्रसङ्गात् । अविनाभावबलेन तु नियमे तत्प्रतिसम्भानापत्तेः । न ह्यविनाभावः सत्तामात्रेण ज्ञानहेतुं नियमयति, धूमादावपि तथाभावप्रसङ्गादिति । ज्ञानप्रत्यक्षत्वेन त्वदिशा भविष्यतीति चेन्न । शब्दध्वंसादिनोक्तोत्तरत्वात् ।

वहारस्तद्विषयकज्ञानं, तन्निष्ठप्राकव्यलक्षणधर्मं वा पुरस्कृत्य तज्जन्य इति वा तज्जनक इति वा निरूपणीयः । तादृशव्यहाराभावश्च तादृशज्ञानाद्यभावेन निरूपणीयः । तच्चाशक्यमात्माश्रयादिप्रसङ्गात् । तथाहि — तद्विषयकज्ञानजन्यव्यवहाराभावेन तद्विषयकज्ञानाभावसाधने, तत्र तादृशज्ञानजन्यव्यवहारान्तराभावेन तद्विषयकज्ञानमेव तद्विषयकव्यवहार इति पर्यवस्यति । तथाच तद्विषयकज्ञानाभावेन तद्विषयकज्ञानाभावसाधने स्वहृत्पयधीनस्वज्ञातित्वमात्माश्रयः । यदि च तद्विषयकज्ञानजनकव्यवहाराभावात्तद्विषयकज्ञानाभावः साध्यते तदा अन्योन्याश्रयः । तथाहि — तद्विषयकज्ञानजनकं चक्षुरादिकं, तच्च कार्यगम्यं, तदभावोऽपि कार्याभावगम्यः । तथा च तद्विषयकज्ञानाभावात्तज्जनकस्य चक्षुरादेरभावस्य सिद्धिः । तत्सिद्धौ तद्विषयकज्ञानाभावसिद्धिरिति । तदाश्रितधर्माभावज्ञानात्तद्विषयकव्यवहाराभावसिद्धौ चक्रकम् । तथाहि — तद्विषयकव्यवहाराभावात्तद्विषयकज्ञानाभावसिद्धिः । तस्माच्च प्राकव्यरूपधर्माभावसिद्धिः । तत्सिद्धौ च व्यवहाराभावसिद्धिरिति ।

अज्ञातस्य लिङ्गतया गमकता नास्तीत्याह — न चाज्ञातस्येति । लिङ्गाभावस्येति । लिङ्गाभावमात्रेण लिङ्ग्यभावसिद्धौ धूमाभावेन बह्व्यभावास्यापि सिद्धिप्रसङ्ग इति भावः । तथाभावप्रसङ्गादिति । सत्तामात्रेणैव नियामकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु नैयायिकमतवत् ज्ञानप्रत्यक्षं तदभावप्रत्यक्षं चाङ्गीकृत्य ज्ञानाभावेन हेतुना वायौ रूपाभावानुमानमित्याशङ्क्य, तर्हि रूपाभावस्य वायौ प्रत्यक्षत्वेवाङ्गीक्रयताम् । अधिकरणस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि शब्दध्वंसप्रत्यक्षवत्तदुपपत्तिरित्याह — ज्ञानप्रत्यक्षत्वेनेत्यादिना । एवं प्रतियोगिग्राहकेणन्द्रियेणाधिकरण-

अपि च प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणधिकरणधर्मप्रतीतिरनुपलब्धेरङ्गमिति, तद्रहितायास्तस्याः कार्यव्यभिचाराद्यवस्थाप्येत, व्याप्तिबलाद्वा ? । न तावदुक्तरूपानुपलब्धिस्तां विना अभानप्रत्ययमजनयन्ती दृश्यते । नापि व्याप्तेः । तथा सति वायौ रूपाभावप्रत्ययस्तामाक्षिपेत्, एवम्भूतत्वात् । अनाक्षेपे वा, न तत्कारणको भवेत्, न वा भवेत् । ततो न भवत्येव, लिङ्गात्तदुत्पत्तिरिति चेत् ; ननु लिङ्गमपि सर्वं, न तत्त्वान्तरम् । यथा यौनिसम्बन्धोऽलिङ्गदशायामिन्द्रियसन्निकर्षमपेक्षते, लिङ्गदशायां तु तदपेक्ष एव ब्राह्मण्यज्ञाने, तथैतत् स्यादिति चेन्न । कार्यजातिभेदात्तदुत्पत्तेः । प्रकृते च तदनभ्युपगमात् । पारोक्ष्यापारोक्ष्ये विहायान्यथाऽप्यसौ भविष्यतीति चेन्न । अनुपलम्भात् । सम्भाव्यते तावदिति चेत् ; सम्भाव्यतां, न त्वेतावताःपि तमाश्रित्य करणनियमनिश्चयः ।

अज्ञातकरणत्वाच्च । यदज्ञायमानकरणजं ज्ञानं तत्साक्षादिन्द्रियजं,

सम्भवेतधर्मान्तरोपलम्भस्यानुपलब्धिसहकारित्वे वायौ रूपाभावप्रत्यक्षानुपलब्धि-प्रसङ्ग इति दूषणमभिधायाऽधुना तत्रैव दूषणान्तरमाह — अपि चेति । तद्रहिताग्राः = तादृशोपलब्धिरहितायाः । तस्याः = अनुपलब्धेः । तां = धर्मान्तरप्रतीतिम् । न वा भवेत्, नैवोत्पद्येतेत्यर्थः । नन्वर्थापत्तितो वायौ न रूपाभावप्रत्ययः, किन्तु लिङ्गादिति न वस्त्वन्तरप्रतीत्यपेक्षेत्याशङ्क्य, अनुपलब्धेर्लिङ्गताग्रामर्थापत्तितायां च समानत्वात्कदाचित्प्रतीत्यपेक्षा, कदाचिन्नेति व्यवस्थादुःशकेत्याह — ततो न भवत्येवेत्यादिना ।

ननु यथा विशुद्धब्राह्मणजन्यत्वमलिङ्गदशायामिन्द्रियसन्निकर्षमपेक्षते, लिङ्गसद्भावे च नापेक्षते तद्वादिहापीत्याशङ्क्य तत्रापरोक्षत्वपरोक्षत्वरूपकार्यवैजात्यात्तदुत्पत्तिरित्याह — यथेत्यादिना । ननु वस्त्वन्तरप्रत्ययसहकृतानुपलब्धिबलात्तत्र परोक्षापरोक्षविलक्षणज्ञानं सम्भाव्यत इत्याशङ्क्य, तथापि सम्भावितजातिभेदमाश्रित्य कुत्रचिदनुपलब्धेर्वस्त्वन्तरप्रत्ययापेक्षा, कुत्रचिन्नेति नियमः कर्तुमशक्य इत्याह — पारोक्ष्येत्यादिना । तृतीयहेतुं व्याचष्टे — अज्ञातत्वादिना । ज्ञानाकरणात् ज्ञानमैन्द्रियक्रमेणेति व्याप्तिर्भावि-

यथा रूपप्रत्यक्षम् । तथा चेह भूतले घटो नास्तीति ज्ञानमिति । यथा वा स्मरणमज्ञायमानकरणजं साक्षान्मनोजन्म । कुतस्तर्हि न साक्षात्कार्यनुभवरूपम् ? । संस्कारातिरिक्तसन्निकर्षाभावादिति वक्ष्यामः ।

तथापि भावविषये इयं व्यवस्था, अभावज्ञानं त्वज्ञातकरणत्वेऽपि न साक्षादिन्द्रियजं भविष्यतीति चेन्न । उत्सर्गस्य बाधकाभावेन सङ्कोचानुपपत्तेः । अन्यथा सर्वव्याप्तीनां भावमात्रविषयत्वप्रसङ्गोऽविशेषात् । तथापि विपक्षे किं बाधकमिति चेत् ; नन्विदमेव तावत् । अन्यदप्युच्यमानमाकर्णय । तद्यथा — अकारणकार्यप्रसङ्गो, रूपाद्युपलब्धीनामपि वाऽनिन्द्रियकरणत्वप्रसङ्गः । न ह्यनुमित्यादिभिरुपलभ्यमानकरणिकाभिश्चक्षुरादिव्यवस्थापनम्, अपि त्वनुपलभ्यमानकरणिकाभी रूपाद्युपलब्धिभिरेव । यद्यपि साक्षात्कारिताऽपि तत्रैव पर्यवस्यति, तथापि प्रथमतोऽनुपलभ्यमानकरणत्वमेव प्रयोजकं चक्षुरादि-

विषयेत्याशङ्कते — तथापीत्यादिना । ज्ञानाकरणकज्ञानस्यानैन्द्रियकत्वे किं बाधकमित्याशङ्क्य, उत्सर्गस्येत्यादिना उक्तमेव बाधकमित्याह — नन्विदमेवेति । दोषान्तरमाह — अन्यदपीति । अज्ञातकरणकस्थेन्द्रियकरणकत्वनियमेनाज्ञातकरणकस्याभावज्ञानस्येन्द्रियकरणकत्वाभावेऽकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इति भावः । किञ्च रूपाद्युपलब्धीनामिन्द्रियकरणकत्वेऽज्ञातकरणकत्वमेव निबन्धनम् । इदानीं तासामपि तन्न स्यादित्याह — रूपादीति । उपलभ्यमानकरणकेष्वनुमित्यादिष्विन्द्रियस्य करणत्वाकल्पनादानुपलभ्यमानकरणकेष्वेव रूपादिज्ञानेषु तस्य करणत्वं पर्यवस्यतीत्याह — न ह्यनुमित्यादीत्यादिना । ननु रूपादिबुद्धीनां साक्षात्कारित्वमेवेन्द्रियकरणकत्वकल्पकमित्याशङ्क्य कार्यदर्शनसमये कारणापेक्षायामनुपलभ्यमानकरणकत्वमेव कल्पकमित्याह — यद्यपीति । एतदेव व्यतिरेकमुखेन

१. साक्षादिन्द्रियसन्निकर्षजन्यस्य प्रत्यक्षत्वव्याप्तत्वात् । २. संस्कारान्यः सन्निकर्षः प्रत्यक्षत्वप्रयोजकः । स्मरणे तु स एव सन्निकर्षः । प्रत्यभिज्ञाने तु तत्तात्पर्यमुपनीता मासते इति विवेकः ।

कल्पने । न ह्युपलभ्यमाने करणान्तरे साक्षात्कारिणीष्वपि तासु चक्षु-
राद्यनुपलभ्यमानं कश्चिदकल्पयिष्यत् । अत एव साक्षात्कारित्वेऽपि
स्मृतेर्मन एव करणमुपागमन् धीराः । संस्कारस्त्वर्थविशेषप्रत्यासत्तावुप-
युज्यते, इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वव्यवस्थापनात् । भावावेशाच्च चेतसः ।
सर्वत्र हि बाह्यार्थानुभवे जनयितव्ये भावभूतप्रमाणाविष्टमेव चेत उप-
युज्यते, नातोऽन्यथेति व्याप्तिः । तथैव शक्तेरवधारणात् । न ह्यनुपलब्धि-
मात्रसहायं तदभावेऽप्यनुभवमाधातुमुत्सहते । शब्दलिङ्गादेरपेक्षादर्श-
नात् । न च यत्र यदपेक्षं यस्य जनकत्वमुपलब्धं, तदेव तस्यैव तद-
नपेक्षं जनकमिति न्यायसहम् ; आर्देन्धनसंबन्धमन्तरेणापि दहनात् धूम-
सम्भावनापत्तेः । तथाच गतं कार्यकारणभावपरिग्रहव्यसनेन । अपि च-

प्रतियोगिनि सामर्थ्याद्व्यापाराव्यवधानतः ।

अक्षाश्रयत्वादोषाणामिन्द्रियाणि विकल्पनात् ॥२१॥

यद्धि प्रमाणं यद्भावावगाहि, तत् तदभावावगाहि, यथा लिङ्गं
शब्दो वा । घटाद्यवगाहि चेन्द्रियमिति । अन्यथा हि शब्दादिकमपि
नाऽभावमावेदयेत्, भाव एव सामर्थ्यावधारणात् । न चैवमेव न्या-
य्यम् । 'देवदत्तो गेहे नास्ती'ति शब्दान्, मया तत्र जिज्ञासमाने-

दर्शयति — न ह्यनुपलभ्येत्यादिना । अज्ञातकरणकत्वमेवैन्द्रियकत्वे प्रयोजकमित्यत्र
हेत्वन्तरमाह — अत एव साक्षादिति । स्मृतौ संस्कार एव करणं, न मन इत्या-
शङ्क्याह — संस्कारस्त्विति । चतुर्थहेतुं व्याचष्टे — भावावेशादिति । स्मरणं
सुखादिसाक्षात्कारं च विहाय सर्वत्रानुभवे इन्द्रियलिङ्गादिप्रमाणसहकृतमेव मनः
प्रवर्तते इति व्याप्तिसिद्धिरिति भावः । शब्दलिङ्गादेरिति । शब्दलैङ्गिका-
भावानुभवे इति शेषः । अभावज्ञाने इन्द्रियाणां करणत्वमित्यत्रापरापि हेतूनाह —
प्रतियोगिनीत्यादिना । आद्यहेतुं विवृणोति — यद्धीत्यादिना । नन्विन्द्रियमा-

नापि न दृष्टो मैत्र इत्यवगतानुपलब्ध्याऽनुमानादप्यवमतेः । ग्राहयतु वा ऽऽश्रयमिन्द्रियम् । तथापि न तेनेदं व्यवधीयते व्यापारत्वात् । अन्यथा सर्वसविकल्पकानां प्रत्यक्षत्वाय दत्तो जलाञ्जलिः स्यात् ।

नन्वेवं सति धूमोपलम्भोऽप्यस्य व्यापारः स्यात् । तथा च गतधनुमानेनापीति चेन्न । यया क्रियया विना यस्य यत्कारणत्वं न निर्वहति, तं प्रति तस्या एव व्यापारत्वात् । न च धूमाद्युपलब्धिमन्तरेण चक्षुषो वह्निज्ञानकारणत्वं न निर्वहति, संयोगवदिति ।

अस्ति च भावाभावविपर्ययः । सोऽयं यस्य दोषमनुविधत्ते, तदेवात्र करणमिति न्याय्यम् । न चानुपलब्धिः स्वभावतो दुष्टा, नाप्यधिकरणग्रहणं प्रतियोगिस्वरणं वा स्वभावतो दुष्टम् । अनुत्पत्तिदशाया-मनुत्पत्तेरुत्पत्तिदशायाश्च स्वार्थप्रकाशनस्वभावताया अपरावृत्तेः । असंसृष्टयोरधिकरणप्रतियोगिनोः संसृष्टतया प्रतिभानं दुष्टम् । संसृष्टयोश्चा-संसृष्टतयेति चेत्; नन्वयमेव विपर्ययः । तथाच आत्माश्रयो दोषः । तस्मात् दुष्टेन्द्रियस्य तद्विपर्ययसामर्थ्ये अदुष्टस्य तत्समीचीनज्ञानसामर्थ्यमपि । तथाच प्रयोगः — इन्द्रियमभावप्रमाकरणं, तद्विपर्ययकरणत्वात् । यत् यद्विपर्ययकरणं तत् तत्प्रमाकरणं, यथा रूपप्रमाकरणं चक्षुरिति ।

श्रयेण व्यवहितमित्याशङ्क्य, आश्रयस्य तज्ज्ञापारत्वेन न व्यवधायकत्वमित्याह—ग्राहयतु वेति । वह्निज्ञाने वह्निन्द्रियसंयोगस्यैव व्यापारत्वं, न तु धूमज्ञानस्येत्याह—अस्ति चेत्यादिना । यस्मिन्दुष्टे सति विद्यमानेऽपि वस्तुनि नास्तीति विपरीतबुद्धिरुदेत्यभावभ्रमात्मिका, तदेवादुष्टं तत्प्रमामपि जनयति । दुष्टत्वादुष्टत्वयोरिन्द्रियधर्मत्वादिन्द्रियमेवाभावबुद्धिमपि जनयति । विपर्ययोपादे हेतुन्तरमाशङ्क्य निराकरोति — असंसृष्टयोरित्यादिना — आत्माश्रयदोष इत्यन्तेन । तुरीयं

१. इन्द्रियस्य निर्विकल्पकेनान्यथासिद्धेः । २. संयोगवदिति व्यतिरेकदृष्टान्तः । यथा संयोगं व्यापारं विना चक्षुषो वह्निज्ञानात्कारणत्वं न निर्वहति न तथा धूमपरा-मर्शं विनेत्यर्थः ।

विकल्पनात् खल्वपि । 'अघटं भूतलमि' ति हि विशिष्टधीरवश्य-
मिन्द्रियकराणिका स्वीकर्तव्या, प्रमाणान्तरं वा सप्तममास्थेयम् । यथा
हि विशेष्यमात्रोपक्षीणामिन्द्रियमकरणमत्र, तथा विशेषणमात्रोपक्षीणा
अनुपलब्धिरपि न करणं स्यात् । स्वस्वविषयमात्रप्रवृत्तयोः प्रमाणयोः
समाहारः कारणमिति चेन्न । विषयभेदे फलवैजात्ये च तदनुपपत्तेः ।
न हि मृत्सु तन्तुषु च व्याप्रियमाणयोः कुलालकुविन्दयोः समाहारः
स्यात् । नापि घटपटाधिकारिणां चक्रेवेमादीनां समाहारः क्वचिदुप-
शुज्यते । तत्र कर्बुरकार्याभावाच्च तथा । प्रकृते तु विशिष्टप्रत्ययस्य परो-
क्षापरोक्षरूपस्य दर्शनात्तथेति चेन्न । विरुद्धजातिसमावेशाभावात् ।
भावे वा करम्बित एव कार्ये द्वयोरपि शांत्करभ्युपगन्तव्या, दर्शन-
बलात् । न हि नियतविषयेण सामर्थ्येन कर्बुरकार्यसिद्धिः ; अन्य-
त्रापि तथाप्रसङ्गात् । ननुभयोरप्युभयत्र सामर्थ्ये कोऽर्थो मिथः सन्नि-
धानेनेति चेन्न । तत्सहितस्यैव तस्य तत्र सामर्थ्यादिति । एतेन 'सुरभि-
चन्दनमि'त्यादयो व्याख्याताः । तथा चाभावविषयेऽपीन्द्रियसामर्थ्यस्य
दुरपह्वत्वादलमसद्ग्रहेणेति ।

स्यादेतत् । नागृहीते विशेषणे विशिष्टबुद्धिरुदेति, तत्कार्यत्वात् ।
न च विशिष्टसामर्थ्ये केवलविशेषणेऽपि सामर्थ्यम् ; केवलसौरभेऽपि
हेतुमाह — विकल्पनादिति । ननूदाहरणे कर्बुरस्य उभयात्मकविचित्रकार्य-
स्याभावाच्च समाहार इत्याशङ्क्य विरुद्धयोः परोक्षत्वापरोक्षत्वयोनैकत्र समावेश
इत्याह — कर्बुरेत्यादिना । दर्शनबलात्समावेशाङ्गीकारे तु विशिष्टप्रत्ययेऽनुपल-
ब्धेरिन्द्रियस्य च शक्तिरङ्गीकर्तव्या । तथाऽङ्गीकारे प्रत्यभिज्ञावत्तदपि प्रत्यक्षफलमिति
जितमस्माभिरित्याशयेनाह — भावे वेति । अन्यत्रापीति । घटपटसामग्रीतोऽपि
कर्बुरकार्योत्पत्तिप्रसङ्गादिति भावः । प्राणजसौरभज्ञानसहकृतचक्षुषा सुरभिचन्दन-
मिति विशिष्टप्रत्ययोपपत्तिरिति तत्रापि न समाहारः कारणमित्याह — एतेनेति ।
'घटाभाववद्भूतल'मिति विशिष्टज्ञानस्यैन्द्रियकत्वेऽपि विशेषणस्य घटाभावस्य
ज्ञानमनुपलब्धिजन्यमेवेत्याशयेनाभावप्रत्यक्षमनुपपत्तिचतुष्टयेन पूर्वपक्षी प्रतिक्षि-

चक्षुषो वृत्तिप्रसङ्गात् । अतोऽभावविशेषणग्रहणाय मानान्तरसम्भवः । अपि च कथमनालोचितोऽर्थ इन्द्रियेण विकल्प्येत ? । न च मानान्तरस्याप्येषा रीतिः ; अनुमानादिभिरनालोचितस्याप्यर्थस्य विकल्पनात्, अप्राप्तेश्च । न ह्यभावेनेन्द्रियस्य संयोगादिः संभवति । न च विशेषणत्वं, सम्बन्धान्तरपूर्वकत्वात्तस्य । अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वाच्चानुपलब्धेः । न हि तदुपलब्धौ तस्याभावोपलम्भ इति चेत् ; उच्यते —

अवच्छेदग्रहध्रौव्यादध्रौव्ये सिद्धसाधनात् ।

प्राप्त्यन्तरेऽनवस्थानान्न चेदन्योऽपि दुर्घटः ॥ २२ ॥

पति — स्यादेतदित्यादिना । द्वितीयामनुपपत्तिमाह — अपि चेति । अयं भावः — ऐन्द्रियकज्ञानस्य सर्वस्यापि सविकल्पकत्वादभावग्रहस्यैन्द्रियकत्वे सोऽपि सविकल्पको वाच्यः । सविकल्पकस्य निर्विकल्पकपूर्वकत्वात्तदर्थं पूर्वं तस्य निर्विकल्पकं वाच्यम् । तच्च न सम्भवति, अभावस्य प्रतियोग्यवच्छिन्नस्यैव ग्रहादिति । तृतीयानुपपत्तिमाह — अप्राप्तेश्चेति । अभावस्येन्द्रियेण संयोगादिसम्बन्धो नास्ति, विशेषणविशेष्यभावस्यापि दण्डी, नीलोत्पलमित्यादौ संयोगसमवायादिपूर्वकत्वात्सोऽपि नास्तीति भावः । तुरीयामाह — अवश्येति । भवतापीन्द्रियसहकारितया अनुपलब्धिरङ्गीकर्तव्या । तथा चोभयवासिद्धौ सैव हेतुरस्त्विति भावः ।

निराकरोति—उच्यते इति । अवच्छेदस्य=प्रतियोगिनो ग्रहस्य, ध्रौव्यं=अवश्यं भावः । अभावस्य प्रतियोगिना निरूपणीयत्वादिति यावत् । अयं भावः—विशिष्टज्ञानमात्रस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वनियमो नास्ति । किन्त्ववच्छेदानियतज्ञानजन्यस्यैव । एवञ्चाभावस्य विशेषणत्वेऽपि तस्य ग्रहणं पूर्वं नापेक्षितम् । यदि चाभावग्रहस्यावच्छेदग्रहध्रौव्यं नाङ्गीक्रियते तदानीं तस्य पूर्वं ग्रहणमस्माभिरप्यङ्गीक्रियत एवेति सिद्धसाधनम् । विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धस्यापि सम्बन्धान्तरापेक्षायां तस्यापि सम्बन्धान्तरापेक्षेत्यनवस्था । एवमनङ्गीकारे प्रमाणान्तरस्वीकारेऽपि नोपपत्तिरिति कारिकार्थः ।

१. इन्द्रियाणां हि प्राप्तार्थग्रहकत्वमिति नियमः । नास्ति चाभावेन सह तेषां प्राप्तिरित्याह — अप्राप्तेश्चेति ।

स ह्यर्थविशेषणीभविष्यन् केवलोऽपि विस्फुरेत्, यस्यावच्छेदक-
ज्ञानं न व्यञ्जकम् । स च विकल्पयितव्य आलोच्यते, यो विशेषणज्ञान-
निरपेक्षेणेन्द्रियेण विज्ञाप्यते । यस्तु तत्पुरःसर एव प्रकाशते, तत्र
तस्य विकल्पसामग्रीसमवधानवत् एव सामर्थ्यान्नायं विधिः । स्वभाव-
प्राप्तौ सत्यामप्यधिका प्राप्तिः प्रतिपत्तिबलेन रूपादावभ्युपगता । इह
त्वनवस्थादुस्थतया न तदभ्युपगमो, न तु स्वभावप्रत्यासत्तिरेतावतैव
विकलायते । न चेदेवं, प्रमाणान्तरेऽपि सर्वमेतदुर्घटं स्यात् । तथाहि—
सर्वमेव मानं साक्षात्परंपरया वा निर्विकल्पकविश्रान्तम् ! न ह्यनुमाना-
दिकमप्यनालोचनपूर्वकम् । ततोऽनालोचितोऽभावः कथमनुपलब्ध्याऽपि
विकल्प्येत । न च तया तदालोचनमेव जन्यते, प्रतियोग्यनवच्छिन्नस्य
तस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । शक्यत्वे वा किमपराद्धमिन्द्रियेण ।
तथा, सम्बन्धान्तरगर्भत्वनियमेन विशेषणत्वस्य, मानान्तरेऽपि कः
प्रतीकारः ? तदभावस्य तदानीमपि समानत्वात् ।

स ह्यर्थविशेषणीभविष्यन्निति । अयं भावः - येषां घटपटाद्यर्थानां स्वस्य ज्ञानैरर्था-
न्तरनिरपेक्षैरेव परस्परव्यवच्छेदः शक्यक्रियस्तेषां कचिद्विशेषणात्वं कचिच्च स्वातन्त्र्येण
मानं च सम्भवति । येषामभावादीनां स्वमात्रगोचरं ज्ञानं न व्यवच्छेदकं । प्रतियोगि-
ज्ञाननैरपेक्षेणेतरव्यवच्छिन्नतया न प्रतीयन्ते च तेषां केवलस्फुरणमन्तरेणैव विशि-
ष्टज्ञानगोचरत्वमिति । द्वितीयामनुपपत्तिं निराकरोति — रूपादाविति । रूपादिस्थले
स्वाभाविकस्य विशेषणविशेष्यभावस्य सत्त्वेऽपि दृश्यमानत्वादधिकः समवायोऽप्य-
ङ्गीक्रियते । अभावस्थले तु तथादर्शनाभावादनवस्थाभयाच्च न सम्बन्धान्तर-
कल्पना । निर्विकल्पकविश्रान्तमिति । मानान्तराणां प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्तस्य च
निर्विकल्पकपूर्वकत्वात्सर्वप्रमाणानां निर्विकल्पकपूर्वकत्वमाशङ्क्यमिति भावः । कः
प्रतीकार इति । विशेषणविशेष्यभावस्य सम्बन्धान्तराधीनत्वेऽनवस्थाया अपरिहा-
र्यत्वादिति भावः । नन्वस्मन्मते तादात्म्यं सम्बन्धान्तरमस्तीत्याशङ्क्य, तादात्म्यं

परस्य तादात्म्यमस्तीति चेत् ; ननु यद्यसावस्ति, अस्त्येव, न चेन्नैव । न ह्यभ्युपगमेनार्थाः क्रियन्ते, अनभ्युपगमेन वा निवर्तन्ते इति । अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वे कारणत्वं सिद्धयेत्, न तु मानान्तरत्वम् । अन्यथा भावोपलम्भेऽप्यभावानुपलब्धिरेव प्रमाणं स्यात्, नेन्द्रियम् । अभावोपलम्भे भावानुपलम्भवत् भावोपलम्भे अभावानुपलम्भस्यापि वज्रलेपायमानत्वादिति ।

प्रत्यक्षादिभिरेभिरेवमधरो दूरे विरोधोदयः
प्रायो यन्मुखवीक्षणैकविधुरैरात्माऽपि नासाद्यते ।
तं सर्वानुविधेयमेकमसमस्वच्छन्दलीलोत्सवं
देवानामपि देवमुद्भवदतिश्रद्धाः प्रपद्यामहे ॥ २३ ॥

॥ इति श्रीन्यायकुसुमाञ्जलौ तृतीयस्तवकः ॥

वस्तुतो नास्ति । यद्यस्ति, अस्माकमप्यस्तीति नानुपपत्तिरित्याह — ननु यद्य-
सावित्यादिना । अवश्याभ्युपेयत्वमात्रेण प्रमाणान्तरत्वे इन्द्रियस्य प्रमाणत्वं भज्ये-
तेत्याह — अन्यथेत्यादिना । परमेश्वरं स्तुवन् परिच्छेदार्थमुपसंहरति — प्रत्य-
क्षादिभिरिति । परमेश्वराधीनोत्पत्तिकानां प्रत्यक्षादीनां यस्मिन्नबाधकत्वं तं
प्रपद्यामहे इति सम्बन्धः ।

इति श्रीमद्राममूर्तिबुधेन्द्रचरणकमलसेवासमासादितन्यायविद्यावैशद्येन

श्रीमद्वरदाचार्यवर्यव्यवस्थापितनारसिंहसंस्कृतकलाशाला-

न्यायालङ्कारपण्डितेन सोमशेखरशास्त्रिणा निर्मि-

तायां कुसुमाञ्जलिटिप्पण्यां तृतीयः स्तवकः ।

॥ शुभमस्तु ॥

श्रीगणेशाय नमः
सामोदे न्यायकुसुमाञ्जली
चतुर्थः - स्तवकः

ननु सदपीश्वरज्ञानं न प्रमाणम् ; तल्लक्षणायोगात् । अनधिग-
तार्थगन्तुस्तथाभावात् । अन्यथा स्मृतेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गात् । न च
नित्यस्य सर्वविषयस्य चानधिगतार्थता ; व्याघातात् । अत्रोच्यते—

अव्याप्तेरधिकठ्याप्तेरलक्षणमपूर्वदृक् ।

यथार्थानुभवो मानमनपेक्षतयेष्यते ॥ १ ॥

न ह्यधिगतेऽर्थे अधिगतिरेव नोत्पद्यते, कारणानामप्रतिबन्धात् ।
न चोत्पद्यमानाऽपि प्रमातुरनपेक्षितेति न प्रमा; प्रामाण्यस्यास्तदधीन-
त्वात् । नापि पूर्वाविशिष्टतामात्रेणाप्रामाण्यम् ; उत्तराविशिष्टतया पूर्व-
स्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तदनपेक्षत्वेन तु तस्य प्रामाण्ये तदुत्तरस्यापि
तथैव स्यादविशेषात् । छिन्ने कुठारादीनामिव परिच्छिन्ने नयनादीनां
साधकतमत्वमेव नास्तीत्यपि नास्ति; फलोत्पादानुत्पादाभ्यां विशेषात् ।

तुरीयां विप्रतिपत्तिं निराकर्तुमुपक्रमते — नन्वित्यादिना । अनधिग-
तेति । अनधिगतार्थबोधकस्यैव प्रमाणत्वादित्यर्थः । समाधत्ते — उच्यत इति ।
धारावाहिकबुद्धावव्याप्तिप्रसङ्गाङ्गमे चातिव्याप्तिप्रसङ्गाच्च यथार्थत्वाविशेषितमनधि-
गतार्थगोचरत्वं न प्रमालक्षणम् । किन्तु स्वसमानविषयकानुभवसापेक्षस्मृतिव्या-
वृत्तं प्रमालक्षणमबाधितार्थगोचरानुभवत्वमेवेति कारिकार्थः । प्रमालक्षणेऽनधिगत-
त्वोपादानं न घटत इत्याह — न ह्यधिगत इत्यादिना । अतदधीनत्वादिति ।
अपेक्षानधीनत्वादित्यर्थः । पूर्वाविशिष्टतामात्रेणेति । पूर्वज्ञानसमानविषयकत्व-
मात्रेणेत्यर्थः । फलोत्पादेति । छिन्ने छेदनं न सम्भवति, ज्ञाते तु ज्ञानान्तरं
भवतीति भेदादित्यर्थः । गृहीतप्राहिणो ज्ञानस्य यथार्थानुभवत्वनिषेधे बाधः ।

तत्फलं प्रमैव न भवति, गृहीतमात्रगोचरत्वात्, स्मृतिवदिति चेन्न ।
यथार्थानुभवत्वनिषेधे साध्ये बाधितत्वात् । अनधिगतार्थत्वे सिद्ध-
साधनात्, साध्यसमत्वाच्च । व्यवहारनिषेधे तन्निमित्तविरहौपाधिक-
त्वात्, बाधितत्वाच्च । न चानधिगतार्थत्वमेव तन्निमित्तम् ; विपर्य-
येऽपि प्रमाव्यवहारप्रसङ्गात् ।

नाऽपि यथार्थत्वविशिष्टमेतदेव ; धारावहनबुद्ध्यव्याप्तेः । न च
तत्तत्कालकलाविशिष्टतया तत्राप्यनधिगतार्थत्वमुपपादनियम् ; क्षणो-
पाधीनामनाकलनात् । न चाज्ञातेष्वपि विशेषणेषु तज्जनितविशिष्टता
प्रकाशते इति कल्पनीयम् ; स्वरूपेण तज्जननेऽनागतादिविशिष्टताऽनुभव-
विरोधात् । तज्ज्ञानेन तु तज्जनने सूर्यगत्यादीनामज्ञाने तद्विशिष्टताऽनु-
त्पादान् । न चैतस्यां प्रमाणमस्ति । नन्वनुपकार्यानुपकारयोर्विशेषण-
विशेष्यभावे कथमतिप्रसङ्गो वारणीयः ? । व्यवच्छित्तिप्रत्यायनेन
व्यवच्छित्तौ स्वभावेन । अन्यथा तत्राप्यनवस्थानादिति ।

अनधिगतार्थत्वनिषेधे सिद्धसाधनमित्याह — यथार्थेत्यादिना । साध्यसमत्वा-
च्चेति । भवन्मते प्रमात्वाभावस्य गृहीतग्राहित्वरूपत्वादिति भावः । प्रमाशब्दवाच्यत्व-
निषेधे साध्ये प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तरहितत्वस्य घटादौ साध्यव्यापकस्य पक्षे साधना-
व्यापकस्य चोपाधित्वमित्याह — व्यवहारनिषेधेत्यादिना । उपाधेः साधनव्याप-
कत्वाशङ्क्य निराकरोति — न चानधिगतेति । तन्निमित्तमिति । प्रमाशब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । धारावाहिकबुद्धीनामपि पूर्वपूर्वाज्ञातकालगोचरतयाऽनधि-
गतार्थत्वमस्त्वित्याशङ्क्य कालोपाधीनामज्ञाततया तादृशकालभानोपगमो न सम्भ-
वतीत्याह — क्षणोपाधीनामिति । किञ्च कालोपाधीनां सत्तया भासकत्वे अना-
गतादिभानं न स्यात् । तदुपाधीनामिदानीमभावादित्याह — स्वरूपेणेति ।
एतस्यां = विशिष्टतायाम् । विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरेव तां गमयतीत्याशङ्क्य
विशेषणविशेष्ययोः परस्परसम्बन्धेनैवेतरव्यावृत्तिसिद्धौ विशिष्टता नापेक्षणीयेत्याह —
नन्वित्यादिना । अनवस्थानादिति । विशेषणविशेष्यभावार्थं वैशिष्ट्यम् ।
तस्यापि विशेषणत्वात्तेन विशेषणविशेष्यभावसिद्धयर्थं वैशिष्ट्यान्तरमित्यनवस्था

ज्ञाततैवोपाधिरिति चेन्न । निराकरिष्यमाणत्वात् । तत्सञ्ज्ञावेऽपि वा स्मृतेरपि तथैव प्रामाण्यप्रसङ्गात् । जनकागोचरत्वेऽप्युत्तरोत्तरस्मृतौ पूर्वपूर्वस्मरणजनितज्ञातताऽवभासनात् । अस्तु वा प्रत्यक्षे यथा तथा, गृहीतविस्मृतार्थश्रुतौ का वार्ता । अप्रमैवाऽसाविति चेत् ; गतमिदानीं वेदप्रामाण्यप्रत्याशया । न ह्यनादौ संसारे 'स्वर्गकामो यजेते' ति वाक्यार्थः केनचिन्नावगतः । सन्देहेऽपि प्रामाण्यसन्देहात् । न च तत्रापि कालकलाविशेषाः परिस्फुरन्ति । न चैकजन्मावच्छेदपरिभाषयेदं लक्षणम् । तत्राप्यनुभूतविस्मृतवेदार्थं प्रति अप्रामाण्यप्रसङ्गात् । कथं तर्हि स्मृतेर्व्यवच्छेदः ? । अननुभवत्वेनैव । यथार्थो ह्यनुभवः प्रमेति प्रामाणिकाः पश्यन्ति । 'तत्त्वज्ञानात्' इति सूत्रणात् । 'अव्यभिचारि ज्ञानमि'ति च ।

ननु स्मृतिः प्रमैव किं न स्यात् ? यथार्थज्ञानत्वात्, प्रत्यक्षाद्यनुभूतिवदिति चेन्न । सिद्धे व्यवहारे निमित्तानुसरणात् । न च स्वेच्छाकल्पितेन निमित्तेन लोकव्यवहारनियमनम् ; अव्यवस्थया लोकव्यवहारविप्लवप्रसङ्गात् । न च स्मृतिहेतौ प्रमाणाभिधुक्तानां महर्षीणां प्रमाणव्यवहारोऽस्ति, पृथगनुपदेशात् । उक्तेष्वन्तर्भावादानुपदेश इति चेन्न । प्रत्यक्षस्यासाक्षात्कारिफलत्वानुपपत्तेः, लिङ्गशब्दादेश्च सत्तामात्रेण प्रतीत्यसाधनत्वादिति ।

प्रसङ्ग इति भावः । ननु धाराबाहिकबुद्धौ पूर्वपूर्वज्ञानोत्पादितज्ञातताविशिष्टं भासत इत्यनधिगतार्थत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह — निराकरिष्येति । जनकेति । स्मृतेः स्वसमानविषयकानुभवजन्यत्वेन प्राथमिकस्मृतौ तदभावेऽपीत्यर्थः । भवन्मते वेदस्याप्यधिगतार्थगोचरतया प्रामाण्यं दुरुपपादमित्याह — अस्तु वेत्यादिना । स्वमते स्मृतिव्यवच्छेदं सूचयति — अननुभवत्वेनैवेति । एवञ्च लक्षणे अनुभवत्वं निविष्टमिति भावः । अत्रार्थे सूत्रकारसंमतिमाह — तत्त्वज्ञानेति । ज्ञानपदमनुभवपरम् । ननु यथार्थज्ञानत्वमेव प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तमस्तु, किमनुभवत्वनिवेशेन ? । एवञ्च स्मृतेरपि प्रमात्वं निर्बाधमित्याशङ्क्य निराकरोति — ननु स्मृतिरित्यादिना । स्मृतेः प्रमात्वेऽपि तत्करणस्य प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भावान्न पृथगनुपदेश इत्याशङ्क्य निराकरोति — प्रत्यक्षस्येत्यादिना । स्मृतिः न प्रमा,

एवं व्यवस्थिते तर्क्यतेऽपि । यदियमनुभवैकविषया सती तन्मुखनिरीक्षणेन तद्यथार्थत्वायथार्थत्वे अनुविधीयमाना तत्प्रामाण्यमव्यवस्थाप्य न यथार्थतया व्यवहर्तुं शक्यते इति । व्यवहारेऽपि पूर्वा-
नुभव एव प्रमितिरनपेक्षत्वात् । न तु स्मृतिः, नित्यं तदपेक्षणात् ।
असमीचीने ह्यनुभवे स्मृतिरपि तथैव ।

नन्वेवमनुमानमध्यप्रमाणमापद्येत, मूलप्रत्यक्षानुविधानात् । न ।
विषयभेदात् । आगमस्तर्हि न प्रमाणं, तद्विषयमानान्तरानुविधानात् ।
न । प्रमातृभेदात् । धाराबाहिकबुद्ध्यस्तर्हि न प्रमाणम्, आद्यप्रमा-
णानुविधानात् । न । कारणविशुद्धिमात्रापेक्षया प्रथमवदुत्तरासामपि
पूर्वमुखनिरीक्षणाभावात् कारणबलायातं काकतालीयं पौर्वापर्यमिति ।

स्वान्यूनानतिरिक्तविषयकस्वजनकानुभवगत प्रामाण्यव्याप्तप्रामाण्यकत्वादित्यनुमाने-
ऽनुप्राहकं तर्कमाह— एवं व्यवस्थित इत्यादिना । स्मृतिर्यदि प्रमा स्यातर्हि स्वान्यू-
नानतिरिक्तविषयकस्वजनकानुभवगतप्रामाण्यव्याप्तप्रामाण्यका न स्याद्व्यतिरेकेणेच्छा-
दिवदिति तर्कोऽत्रानुसन्धेयः । अत्र प्रमापदं यथार्थानुभवपरम् । प्रामाण्यपदद्वयं
यथार्थानुभवत्वपरम् । तेनेच्छादेः दृष्टान्तत्वसिद्धिः ।

नन्वनुमानस्यापि कारणीभूतव्याप्तिप्रत्यक्षप्रामाण्याधीनप्रामाण्यकतया अप्रा-
माण्यं स्यादित्याशङ्क्य, व्याप्तिज्ञाने लिङ्गलिङ्गिनोर्भानम् । अनुमितौ तु पक्षतावच्छे-
दकस्यापीति न समानविषयकानुभवप्रामाण्यापेक्षेत्याह— विषयभेदादिति । ननु
शाब्दबोधस्य वक्तृगतशब्दप्रयोगमूर्त्तिभूतज्ञानप्रामाण्याधीनप्रामाण्यकतया न प्रमात्व-
मित्याशङ्क्य, तत्र वक्तृश्रोतृरूपप्रमातृभेदोऽस्ति । स्मृतौ तु तन्नास्तीत्याह— प्रमातृ-
भेदादिति । तथाच स्वजनकानुभवस्य सामानाधिकरण्यं निवेशनीयमिति भावः ।
धाराबाहिकबुद्धिस्थले तूत्तरोत्तरबुद्धीनां न पूर्वपूर्वमुखनिरीक्षणम् । किन्तु मूलका-
रणपरिशुद्ध्यादेव तासामुत्पत्तिरित्याह — कारणविशुद्धीत्यादिना । यद्यपि
धाराबाहिकस्थले क्रमान्यथानुपपत्त्या पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति विशेषणज्ञानविधयः
कारणत्वमङ्गीकर्तव्यम् । तथापि तदतिरिक्तस्यैव परमुखनिरीक्षकस्याप्रमाणत्वाङ्गी-
कारान्न दोषः । ननु स घट इत्याकारकस्मृतावतीतानुभववैशिष्ट्यरूपतत्तावगाहिन्य

यदि हि स्मृतिर्न प्रमितिः पूर्वानुभवे किं प्रमाणम् । स्मृत्यन्यथा-
ऽनुपपत्तिरिति चेन्न । तथा कारणमात्रसिद्धेः । न तु तेनानुभवेनैव भवि-
तव्यमिति नियामकमस्ति । अननुभूतेऽपि तर्हि स्मरणं स्यादिति चेत् ;
किं न स्यात् । न ह्यत्र प्रमाणमस्ति । पूर्वानुभवाकारोल्लेखः स्मृतेर्दृ-
श्यते, सोऽन्यथा न स्यादिति चेत् ; तर्त्तिक बौद्धवद्विषयाकारान्यथा-
ऽनुपपत्त्या विषयसिद्धिस्त्वयाऽपीष्यते, तथाभूतं ज्ञानमेव वा तत्सिद्धिः ? ।
आद्ये तद्देवानैकान्तिकत्वम् । न हि यदाकारं ज्ञानं तत्पूर्वकत्वं तस्येति
नियमः, अनागतज्ञाने विभ्रमे च व्यभिचारात् ।

द्वितीये तु स्मृतेप्रामाण्यमवर्जनीयम् । मा भूत्पूर्वानुभवसिद्धिः,
किं नश्छिन्नमिति चेत् ; न तर्हि स्मृत्यनुभवयोः कार्यकारणभावसिद्धि-
रिति । न । तदप्रामाण्येऽपि पूर्वापरावस्थावदात्मप्रत्यभिज्ञानप्रामाण्यादेव
तदुपपत्तेः । ‘ योऽहमन्वभवममुमर्थं मोऽहं स्मरामी ’ ति मानसप्रत्यक्ष-
मस्तीति । न च गृहीतग्राहित्वमीश्वरज्ञानस्य ; तदीयज्ञानान्तरागोचर-
त्वाद्विश्वस्य । न च तदेव ज्ञानं कालभेदेनाप्रमाणम् ; अनपेक्षत्वंस्या-
परावृत्तेः । तथापि वा अप्रामाण्येऽतिप्रसङ्गादिति ।

सत्यामतीतानुभवः प्रतीयत इति स्मृतेरनधिगततत्ताऽवगाहितया प्रमात्वं सिद्धयती-
त्याशङ्कते — यदीत्यादिना — तर्हीत्यन्तेन । तथाभूतं ज्ञानमेवेति । विषयगो-
चरं ज्ञानमेव तत्सिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयेत्विति । तत्तागोचरं ज्ञानमेव तत्तासिद्धिः ।
तच्च ज्ञानं स्मृतिरेव । तथाच स्मृतेरनधिगतार्थगोचरत्वेन प्रमात्वमवर्जनीयमिति
भावः । अतीतानुभवविशिष्टे आत्मनि स्मृतिवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यादेव
स्मृत्यनुभवयोः कार्यकारणभावसिद्धौ न स्मृतेः प्रमात्वं सिद्धयतीत्याह — न, तद-
प्रामाण्येऽपीत्यादिना । ईश्वरज्ञानस्य नित्यतया तस्याऽप्यगृहीतग्राहित्वं सूपपाद-
मेव । पुरुषान्तरज्ञानमादायाधिगतार्थत्वे कुत्रापि प्रमा न स्यादित्याह — न चेत्या-
दिना । नन्वीश्वरज्ञानस्य नित्यत्वेऽपि पूर्वक्षणगृहीतस्यैव द्वितीयक्षणे ग्रहणात्
गृहीतग्राहित्वमित्याशङ्क्य स्मृतिवदनुभवस्य पूर्वग्रहणापेक्षा नास्तीति प्रागेवोक्त-
मित्याह — अनपेक्षत्वस्येति । अतिप्रसङ्गादिति । ज्ञानानां द्विक्षणावस्था-

स्यादेतत् ! अनुपकारकं विषयस्य, तदीयमेतदीयं वा न भवितु-
मर्हत्यविशेषात् । न च तस्येत्यनियतं तत्र प्रमाणमतिप्रसङ्गात् । न च
तदभिन्नमन्तरेण तदुपकारस्योत्पत्तिः, तथाऽनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे
वा, कार्यत्वस्यानैकान्तिकत्वात् । अत्रोच्यते —

स्वभावनियमाभावादुपकारोऽपि दुर्घटः ।

सुघटत्वेऽपि सत्यर्थेऽसति का गतिरन्यथा ॥ २ ॥

विशेषाभावात्तत्रैव फलं नान्यत्रेत्यस्यापि नियमस्यानुपपत्तेः ।
स्वभावनियमेन चोपपत्तौ तथैव विषयव्यवस्थोपपत्तेः । अवश्यश्चैतदनु-
मन्तव्यम्, अतीतादिविषयत्वानुरोधात् । न हि तत्र ज्ञानेन किञ्चित्
क्रियते इति शक्यमवगन्तुम्, असत्त्वात् । न च तद्धर्मसामान्याधारं

यित्वेन द्वितीयक्षणे प्रथमक्षणगृहीतप्राहित्वेनाप्रमात्वप्रसङ्गादित्यर्थः । ‘अर्थेनैव
विशेषो हि निराकारतया धियामि’ त्यभियुक्तोक्तेर्ज्ञानस्य विषयनियम्यत्वं वाच्यम् ।
तच्च ज्ञानेन विषये विशेषाधानमन्तरा दुर्घटम् । स च विशेषः ज्ञाततारूपः ।
तथा च ज्ञानजन्यज्ञातनाश्रयत्वमेव वस्तुनः ज्ञानविषयत्वम् । एवञ्च ज्ञाततारूप-
धर्मस्योपादानज्ञानजन्यत्वं न सम्भवति । तदुत्पत्तेः प्रागर्थस्य तदुपादानस्य ज्ञान-
विषयत्वाभावात् । तस्य तदजन्यत्वाङ्गीकारे च क्षित्यादीनां सकर्तृकत्वसाधकः
कार्यत्वं हेतुस्तत्र व्यभिचरतीत्याशङ्कते — स्यादेतदित्यादिना ।

निराकरोति — उच्यते इति । ज्ञाततोत्पत्तेः पूर्वं घटस्य ज्ञानविषयत्वाभावे
घटज्ञानेन घट एव ज्ञाततोत्पाद्यते । न तु पट इति व्यवस्था दुःशका, नियामकाभा-
वात् । स्वभावादेव तथेति चेत्, ज्ञाततानङ्गीकारेऽपि स्वभावादेव घटस्य विषयत्वम-
ङ्गीक्रियताम् । किञ्च वर्तमाने घटे यथाकथञ्चित् ज्ञाततोत्पत्तिरस्तु । अतीतेऽनागते वा
घटादौ ज्ञाततोत्पत्तिर्दुर्घटा, आश्रयाभावादिति निराकर्तुराशयः । नन्वतीतानागतादौ
घटत्वे ज्ञाततोत्पत्तिरिति चेत्तर्हि घटस्याविषयत्वापत्तिः । घटत्वघटयोस्तादाम्याद्वटस्य
विषयत्वमिति चेद्वटरसयोरपि तादाम्याद्वटज्ञाने रसस्यापि भानापत्तिरित्याह — न
हि तत्र ज्ञानेनेत्यादिना । ननु धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वम् । एवञ्च

किञ्चित् क्रियते इति युक्तम् ; तेन तस्यैव विषयत्वप्राप्तेः । तादात्म्या-
द्विशेषस्यापि सैव ज्ञाततेति चेत् ; तर्हि चक्षुषा घटे ज्ञायमाने रसोऽपि
ज्ञायते, तादात्म्यात् । घटाकारेण ज्ञायत एवासौ रसः इति चेत् ; अथ
रसाकारेण किं न ज्ञायते ? तेन रूपेण ज्ञातताऽनाधारत्वादिति चेत् ; न
तर्हि, वर्तमानसामान्यज्ञानेऽप्यतीतानागतादिज्ञानम्, तेनाकारेण प्राक-
ट्यानाधारत्वादिति ।

ननु क्रियया कर्मणि किञ्चित् कर्तव्यमिति व्याप्तेरस्त्वनुमानम् ? । न ।

अनैकान्त्यादसिद्धेर्वा न च लिङ्गमिह क्रिया ।

तद्वैशिष्ट्यप्रकाशत्वान्नाध्यक्षानुभवोऽधिके ॥ ३ ॥

धात्वर्थमात्राभिप्रायेण प्रयोगे संयोगादिभिरनेकान्तात् । न हि
अरसंयोगेन गगने किञ्चित् क्रियते, अन्त्यशब्दाभिव्यक्त्या वा । स्पन्दा-
भिप्रायेणासिद्धेः । व्यापाराभिप्रायेण शब्दलिङ्गेन्द्रियव्यापारैर्व्यभिचा-
रात् । न हि तैः प्रमेये किञ्चित् क्रियते, अपि तु प्रमातर्येव ।
फलाभिप्रायेणापि तथा । अन्ततस्तेनैवानेकान्तात्, अनवस्थानाच्च ।

‘घटं जानाती’ त्यादौ घटस्य ज्ञानक्रियाकर्मत्वेन ज्ञानजन्यज्ञाततारूपफलाश्रय-
त्वात् ज्ञाततासिद्धिरित्याशङ्क्य निराकरोति — न, अनैकान्त्यादित्यादिना ।
अधिके = ज्ञाततारूपधर्मे । क्रिया लिङ्गं न भवति, अनैकान्त्यादसिद्धेश्च । भव-
द्विज्ञाततायां प्रमाणत्वेनोपन्यस्तोऽपि घटानुभवः घटे ज्ञानवैशिष्ट्यमवगाह्य इति
सोऽपि न तत्र प्रमाणमिति कारिकार्थः । धात्वर्थमात्रस्य क्रियापदार्थत्वे गगने,
अन्त्यशब्दे च व्यभिचारमाह — धात्वर्थमात्रेति । स्पन्दस्य क्रियापदार्थत्वे ज्ञान-
स्पन्दयोर्भेदादसिद्धो हेतुः । व्यापारमात्रस्य तथात्वे दोषमाह — व्यापारेति ।
ननु यद्यत्फलं तत्तत्प्रमेये किञ्चिज्जनकमिति फलमेवात्र क्रियेत्युक्तिरपि न सङ्गच्छते ।
फलपरम्पराम्युपगमेऽनवस्था । कचिद्विश्रामे चरमफलस्याकिञ्चित्करत्वेन तत्रैव
व्यभिचार इत्याह — फलाभिप्रायेणेति । ननु क्रियाया आशुविनाशित्वादाशु-
विनाशी क्रियापदार्थ इत्यपि न । चतुःक्षणानवस्थायित्वरूपाऽऽशुविनाशित्वस्य

आशुविनाशिधर्माभिप्रायेण द्वित्वादिभिरनियमात् । आशुकारकाभिप्रायेण कर्मण्यासद्देः । कर्मण्याशुकारकं ज्ञानमित्येव हि साध्यम् । कर्तर्याशुकारकत्वस्य कर्मोपकारत्वेनाव्याप्तेः । शब्दादिव्यापारैरेवानेकान्तात् ।

स्यादेतत् । अनुभवसिद्धमेव प्राकट्यम् । तथाहि — ज्ञातोऽयमर्थ इति सामान्यतः, साक्षात्कृतोऽयमर्थ इति विशेषतो विषयविशेषणमेव किञ्चित् परिस्फुरतीति चेत् ; तदसत् । यथा हि —

अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम् ।

तथा— क्रिययैव विशेषो हि व्यवहारेषु कर्मणाम् ॥ ४ ॥

किं न पश्यसि, घटाक्रिया पटाक्रियेतिवत् कृतो घटः, करिष्यते घट इत्यादि । तथैव गृहाण, घटज्ञानं पटज्ञानमिति वत् ज्ञातो घटो ज्ञास्यते ज्ञायते इति । कथमसम्बद्धयोर्धर्मधर्मिभाव इति चेत् ; ध्वस्तो घट इति यथा । एतदपि कथमिति चेत् ; नूनं ध्वंसेनापि घटे किञ्चित् क्रियते इति वक्तुमध्यवसितोऽसि । तन्निरूपणाधीननिरूपणो ध्वंसः स्वभावादेव तदीय इति किमत्र सम्बन्धान्तरेणेति चेत् ; प्रकृतेऽप्येवमेव । एतेन फलानाधारत्वादर्थः कथं कर्मेति निरस्तम् । विनाश्यवत् करणव्यापारविषयत्वेन तदुपपत्तेः । स्वाभाविकफलनिरूपकत्वञ्च तुल्यम् ।

द्वित्वादिसाधारण्यादित्याह — आशुविनाशीति । आशुकारकत्वं क्रियात्वमित्यपि न साधु । कर्मण्याशुकारकत्वस्य साध्याविशिष्टतया न हेतुत्वम् । कर्तर्याशुकारकत्वं प्रकृतानुपयोगि । शब्दलिङ्गादिव्यापारे पदार्थोपस्थितिपरामर्शादौ व्यभिचारि चेत्याह — आशुकारकेत्यादिना । ज्ञानानां निराकारतया घटाद्यर्थैरेव घटज्ञानमित्यादौ ज्ञानस्य विशेषरूपेण भानम् । एवमेव 'ज्ञातो घट' इत्यादौ ज्ञानक्रिययैव घटाद्यर्थानां विशिष्टतया भानम्, न तु तत्र ज्ञाने घटे वा आधेयमतिशयान्तरमस्तीत्याशयेन कारिकोत्तरार्धं व्याकुरुते — स्यादेतदित्यादिना । क्रियाजन्यफलाश्रयत्वं न कर्मत्वं, किन्तु करणव्यापारगोचरत्वमेव । तथाच क्रियाजन्यफलानाश्रयत्वादृतादीनां कर्मत्वं न स्यादिति शङ्का निरस्तेत्याह — एतेनेति । स्वाभाविकेति । कर्तृव्यापारफलस्य विनाशस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्ववत् करणव्यापार-

ननु ज्ञानमतीन्द्रियत्वादसाधारणकार्यानुमेयं तदभावे कथमनुमीयेत? । अमतीतञ्च कथं व्यवहारपथमवतरेदिति ज्ञानव्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या ज्ञातताकल्पनम् । तदप्यसत् । परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । ज्ञाततया हि ज्ञानमनुमीयेत, ज्ञाते च तद्व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिस्तां ज्ञापयेत् । कुतश्च ज्ञानमतीन्द्रियम्? । इन्द्रियेणानुपलभ्यमानत्वादिति चेन्न । अनुमानोपन्यासे साध्याविशिष्टत्वात् । अनुपलब्धिमात्रोपन्यासे तु योग्यताऽविशेषिताऽसौ कथमैन्द्रियकोपलम्भाभावं गमयेत् । तद्विशेषणे तु कथमतीन्द्रियं ज्ञानमिति । तथाविधज्ञातताऽनाश्रयत्वादिति चेन्न । आश्रयासिद्धेः । व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्यैव सिद्ध आश्रय इति चेन्न । ज्ञानहेतुनैव तदुपपत्तेः । तस्याऽऽत्ममनःसंयोगादिरूपस्य सत्त्वेऽपि सुषुप्तिदशायामर्थव्यवहाराभावाच्चैवमिति चेन्न । तावन्मात्रस्य व्यवहाराहेतुत्वात् । अन्यथा ज्ञानस्वीकारेऽपि तुल्यत्वात् । स्मरणान्यथाऽनुपपत्त्येति चेन्न । तस्याप्यसिद्धेः ।

अस्ति तावद्व्यवहारनिमित्तं किञ्चिदिति चेत् ; किमतः? । न होतावता ज्ञानं तदिति सिद्ध्यति, तस्यैवासिद्धेः । तथापि नियतस्य फलस्य ज्ञानस्यापि विषयनिरूप्यत्वं स्वाभाविकमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण ज्ञाततासिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति—परस्परेति । ज्ञाने सिद्धे तद्व्यवहारः, तदनुपपत्त्या ज्ञाततासिद्धिः । ज्ञाततासिद्धौ ज्ञानसिद्धिरिति परस्पराश्रयप्रसङ्ग इति भावः । इदानीं ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वमेव नास्तीत्याह—कुतश्चेत्यादिना । इन्द्रियेणानुपलभ्यमानत्वेनातीन्द्रियत्वे साध्ये साध्यहेत्वोरैक्यात्सन्दिग्धासिद्धिर्दोषः । अनुपलब्धिमात्रेणाभावो न सिद्ध्यति । योग्यानुपलब्ध्या तत्साधने ज्ञानस्यैन्द्रियकत्वमङ्गीकर्तव्यमेवेत्याह — तद्विशेषणे त्विति । ज्ञाततानाश्रयत्वेन तदभावसाधने दोषमाह — आश्रयासिद्धेरिति । आश्रयस्य ज्ञानस्य प्रमाणान्तरेणासिद्धेरित्यर्थः । ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वे तत्सिद्धिरेव न स्यात्प्रमाणाभावादिति भावः । तावन्मात्रस्येति । अयं भावः — सुषुप्तौ ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गादात्ममनःसंयोगमात्रस्य यथा न ज्ञानहेतुत्वं तथा न व्यवहारेहेतुत्वमपीति । तस्याप्यसिद्धेरिति । स्मरणस्यापि ज्ञानत्वेन प्रमाणाभावादसिद्धेरित्यर्थः । तस्यैवासिद्धेरिति । ज्ञानस्यैवासिद्ध्या व्यवहारे तस्य निमित्तत्वं न सम्भवतीति

कर्तुः प्रवृत्तेः कर्तृधर्मेणैव केनचित्प्रवृत्तिहेतुना भवितव्यमिति चत्
अस्तिवच्छा प्रत्यक्षसिद्धा, न तु ज्ञानम् । सैव कथं नियताधिकरणे
उत्पद्यतामिति चेन्न । ज्ञानाभ्युपगमेऽपि तुल्यत्वात् । स्वहेतोः कुतश्चि-
दिति चेत् ; तत एव इच्छा अस्तु, किं ज्ञानकल्पनयेति ।

स्यादेतत् । प्रकाशमाने खल्वर्थे तदुपादित्सादिरूपजायते, न तु
सुषुप्त्यवस्थायामप्रकाशमानेऽप्यर्थे इत्यनुभवसिद्धम् । तत इच्छायाः
कारणं विलक्षणमेव किञ्चित्परिकल्पनीयं, यस्मिन् सति सुष्वापलक्षण-
मौदासीन्यमर्थविषयमात्मनो निवर्तते इति चेत् ; हन्तैवं सुष्वाप-
निवृत्तिमनुभवसिद्धां प्रतिजानानेन ज्ञानमेवापरोक्षमिष्यते । अचेतयन्नेव
हि सुषुप्त इत्युच्यते, अचैतन्यनिवृत्तिरेव हि चैतन्यं ज्ञानमिति । तथाच
कालात्ययापदिष्टो हेतुः ।

एतेन क्षणिकत्वादिति निरस्तम् । अपिच — किमिदं क्षणिकत्वं
नाम ? । यद्याशुतरविनाशित्वं, तदाऽनैकान्तिकम् । अथैकक्षणावस्था-
यित्वं, तदसिद्धं प्रमाणाभावात् ।

ननु स्थायिविज्ञानं यादृशमर्थक्षणं गृह्णदुत्पद्यते, द्वितीयेऽपि क्षणे
किं तादृशमेव गृह्णाति, अन्यादृशं वा, न वा कम्पीति । न प्रथमः,
तस्य क्षणस्यातीत्वात् । प्रत्यक्षज्ञानस्य च वर्तमानाभत्वात् । न चाती-
तमेव वर्तमानाभतयोल्लिखति; भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, विरम्य-

भावः । कर्तुः प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या ज्ञानसिद्धिरित्याशङ्क्य, इच्छया तदुपपत्तिरि-
त्याह — अस्तिवत्यादिना । ननु सुषुप्तिलक्षणौदासीन्यनिवृत्तिमन्तरार्धप्रकाश-
भावादौदासीन्यनिवर्तकमिच्छाकारणं किञ्चित्सिद्धम् । तदेव ज्ञानमिति चेत्तर्हि
ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमेव सिद्धयतीति समाधत्ते — स्यादेतदित्यादिना । ज्ञानस्या-
ऽतीन्द्रियत्वसाधने बाधोपन्यासेन क्षणिकत्वहेतुरपि निरस्त इत्याह — एतेनेति ।
अनैकान्तिकमिति । इच्छादाविति शेषः । स्थायित्वानुपपत्त्या क्षणिकत्वं सिद्धय-
तीति बौद्धमतमाशङ्कते — नन्वित्यादिना । वर्तमानाभत्वादिति । वर्तमान-
विषयत्वादित्यर्थः । अनागतस्यापि प्रत्यक्षत्वापत्त्या एकदा निखिलक्षणावस्थाहित्व-

व्यापारायोगात् । प्रथमतोऽपि तथाऽभ्युपगमेऽनागतावेक्षणप्रसङ्गात् । न तृतीयः, ज्ञानत्वहानेरिति महाव्रतीयाः ।

तदसत् । ज्ञानं गृहातीत्यस्यैवार्थस्याऽनभ्युपगमात् । अपि तु तदेव ग्रहणमित्यभ्युपगमः । तथाच ज्ञानं प्रथमे क्षणे यमर्थमालम्ब्य जातं, द्वितीयेऽपि क्षणे तदालम्बनमेव तन्न वेति प्रश्नार्थः । तत्र तदालम्बनमेव तदिति परमार्थः । न चैवं भ्रान्तत्वम् ; विपरीतानवगाहनात् । तथापि ज्ञेयनिवृत्तौ कथं ज्ञानाऽनुवृत्तिः ? । तदनुवृत्तौ वा कथं ज्ञेयनिवृत्तिरिति चेत् ; किमस्मिन्ननुपपन्नम् ? । न हि ज्ञानमर्थश्चेत्येकं तत्त्वमेकायुक्तं वेति ।

सत्यपि वा क्षणिकत्वे कथमप्रत्यक्षम् ? । इत्थं, यथोच्यते — न स्वप्रकाशं, वस्तुत्वादितरवस्तुवत् । न च ज्ञानान्तरग्राह्यम् ; ज्ञानयौगपद्य-निषेधेन समानकालस्य तस्याभावात् । ग्राहककाले ग्राह्यस्यातीतत्वेन वर्तमानाभत्वानुपपत्तेः । ग्राह्यकाले च ग्राहकस्यानागतत्वादिति चेत् ; नन्वेवं ज्ञातताऽपि न प्रत्यक्षा स्यात्, क्षणिकत्वात् । कथम् ? । इत्थम् — न स्वप्रकाशा, वस्तुत्वात् । न जनकग्राह्या; अनागतत्वात्, विरम्य व्यापारायोगाच्च । न समसमयज्ञानग्राह्या; ज्ञानजनकेन्द्रियसम्बन्धाननुभवात् । न च तदुत्तरज्ञानग्राह्या; तदानीमतीतत्वादिति । क्षणिकत्वमेव तस्याः कुत इति चेत् ; त्वदुक्तयुक्तेरेव । तथाहि — यं क्षणमाश्रित्य जाता ततः परमपि तमेवाऽऽश्रयतेऽन्यं वा ? । न वा कमपीति । तत्र न प्रथमः, तस्य तदानीमसत्त्वात् । न

मपि न सम्भवतीत्याह — प्रथमतोऽपीति । निराकरोति — तदसदित्यादिना । ज्ञानार्थयौगपद्येऽनुपपत्तिर्नास्ति । तयोरैक्याभावेनान्यतरविगमेऽप्यनुपपत्तिर्नास्तीत्याह — किमस्मिन्नित्यादिना । एवं ज्ञानस्य स्थायित्वे नानुपपत्तिरित्युक्ता क्षणिकत्वेऽपि नातीन्द्रियत्वमिति वक्तुं शङ्कते — सत्यपि वेत्यादिना । न स्वप्रकाशमिति । न स्वेन ग्राह्यमित्यर्थः । ज्ञानस्य क्षणिकत्वेनातीन्द्रियत्वे ज्ञातताया अप्येषा दुरवस्थेत्याह — नन्वेवं ज्ञातताऽपीत्यादिना । ननु ज्ञानं ज्ञाततां जनयित्वा पश्चात् तां गृहातीत्यत आह — विरम्येति । ज्ञाततायाः क्षणिकत्वं साधयति — तथा-

द्वितीयः, अप्रतिसंक्रमात् । एकक्षणावगाहिनि च ज्ञाने तदन्यक्षणा-
ऽऽश्रयज्ञातताफलत्वेन भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । रजतावगाहिनि पुरोवर्ति-
वृत्तिज्ञातताफल इव । न चान्यमपि क्षणं ज्ञानमवगाहते; तदानीं तस्या-
सत्त्वात् । न तृतीयः, निःस्वभावताप्रसङ्गात् । न ह्यसौ तदानीं तदीया
अन्यदीया वेति । अतीतेनापि तेनैव क्षणेनोपलक्षिताऽनुवर्तते इति
चेत्; एवं तर्हि वर्तमानार्थता प्रकाशस्य न स्यात् । अन्यथा ज्ञानस्यापि
तथाऽनुवृत्तेः को दोषः ? । न हि वर्तमानार्थप्रकाशसम्बन्धमन्तरेण ज्ञान-
स्यान्या वर्तमानावभासता नाम । अर्थनिरपेक्षप्रकाशनानुवृत्तिमात्रेण
तथात्वे भूतभाविविषयस्यापि ज्ञानस्य तथाभावप्रसङ्गात् । अथ माभू-
दयं दोष इति स्थूल एव वर्तमानः प्रकाशेनाऽऽश्रीयते इत्यभ्युपगमः;
तदा तज्ज्ञानस्यापि स एव विषय इति तस्यापि न क्षणिकत्वमिति ।

ननु ज्ञानमैन्द्रियकं चेत्; विषयसञ्चारो न स्यात्, सञ्जा-
तसम्बन्धत्वात् । न च जिज्ञासानियमान्नियमः; तस्याः संशयपूर्व-
कत्वात् । तस्य च धर्मिज्ञानपूर्वकत्वात् । धर्मिणश्च सन्निधिमात्रेण
ज्ञाने जिज्ञासाऽपेक्षणे वा उभयथाऽप्यनवस्थानादिति । तन्न ।

हीत्यादिना । वर्तमानार्थता, वर्तमानावगाहितेत्यर्थः । वर्तमानार्थनिरपेक्षस्याप्यव-
भासस्य वर्तमानार्थतास्वीकारे दोषमाह—भूतभाविविषयस्यापीति । तथाभाव-
प्रसङ्गादिति । वर्तमानार्थताप्रसङ्गादित्यर्थः । ज्ञाततायाः क्षणिकत्वापत्तिवार-
णार्थं वर्तमानस्थिरपदार्थाश्रयत्वाङ्गीकारे ज्ञानस्यापि स एव विषय इति न क्षणि-
कत्वमित्याह — मा भूदयमित्यादिना । ज्ञानस्यैन्द्रियकत्वे दोषमाशङ्कते —
नन्विति । विषयसञ्चारो न स्यादिति । मनःसंयुक्तसमवायरूपस्य
सन्निकर्षस्य सार्वदिकत्वेन ज्ञानपरम्पराया एव ग्राह्यत्वादिति भावः । ज्ञानसन्नि-
कर्षस्य सार्वदिकत्वेऽपि जिज्ञासारूपकारणान्तरविरहात् ज्ञानप्रवाहस्यापत्तिरित्या-
शङ्क्य निराकरोति — अनवस्थानादिति । सामान्यतोज्ञाते विशेषतश्चाज्ञाते
जिज्ञासा जायत इति ज्ञानजिज्ञासार्थं सामान्यतोज्ञानस्यानुभवो वाच्यः । तस्य च
जिज्ञासानिरपेक्षसन्निकर्षमात्राधीनत्वे तद्ग्रहणपरम्पराया अविच्छेदादनवस्था

ज्ञाततापक्षेऽपि तुल्यत्वात् । तस्या अपि हि ज्ञेयत्वे तत्परम्पराज्ञानापा-
ताजिज्ञासानियमस्य च तद्वदनुपपत्तेः । न च इन्द्रियसम्बन्धविच्छेदा-
द्विराम इति युक्तम् ; आत्मप्राकट्याव्यापनात् । स्वभावत एव काचि-
दसावजिज्ञासिताऽपि ज्ञायते, न तु सर्वेति चेत्तुल्यम् । प्रागुत्पन्नज्ञातता-
स्मरणजनितजिज्ञासः समुन्मीलितनयनः सञ्जातज्ञानसमुत्पादितप्राकट्यं
जिज्ञासुरेव प्रतिपद्यते इत्यतो नानवस्थेति चेत् ; तुल्यमेतत् ।

ननु ज्ञानं न सविकल्पकग्राह्यं, तस्य निर्विकल्पकपूर्वकत्वात्,
निर्विकल्पकगृहीतस्य तावत्कालानवस्थानात्, तस्य तेनैव विनाशात् ।
नाऽपि केवलनिर्विकल्पकवेद्यम् ; तस्य सविकल्पकोन्नेयत्वेन तदभावे
प्रमाणाभावात् । न च समवायाभाववन्निर्विकल्पकनिरपेक्षसविकल्पक-
गोचरत्वं ज्ञानस्येति साम्प्रतम् ; तयोर्विशेषणांशस्य प्राग्ग्रहणादनुमा-
नादिवत्तदुपपत्तेः । प्रकृते तु ज्ञानत्वादेरनुपलब्धेरगृहीतविशेषणायाश्च

जिज्ञासासापेक्षत्वे तत्रापि धर्मिज्ञानं, तत्र च जिज्ञासेत्युभयथाऽप्यनवस्थेति भावः ।
किञ्चित् ज्ञानमजिज्ञासितमेव ज्ञायते, किञ्चिज्जिज्ञासितम्, किञ्चिच्च न ज्ञायत
एवेति समाधातुमादौ प्रतिबन्दी तावदाह—ज्ञाततापक्षेऽपीति । आत्मप्राकट्या-
व्यापनादिति । चक्षुरादीन्द्रियसम्बन्धस्य विच्छेदेऽप्यात्ममनःसम्भोगस्याविच्छे-
दादिति भावः । ननु प्रागुत्पन्नज्ञाततायाः सामान्यतोज्ञाने इदानींतनाऽपि ज्ञातता
ज्ञातैवेति तत्संस्कारात् ज्ञाततासामान्यजिज्ञासावशादिदानीन्तनी ज्ञातता ज्ञायत
इत्याशङ्क्य ज्ञानस्थलेऽप्येतत्तुल्यमित्याह — प्रागुत्पन्नेत्यादिना । प्रकारान्तरेण
ज्ञानस्य प्रत्यक्षासम्भवमाशङ्कते — ननु ज्ञानमिति । तस्य तेनैव विनाशा-
दिति । योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरोत्पन्नविशेषगुणनाशयत्वादिति भावः ।
समवायाभाववदिति । समवायाभावयोरिवेत्यर्थः । अनुमानादिवदिति ।
यथा पूर्वं गृहीतस्यैव साध्यस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यमनुमितौ भासते तद्वदित्यर्थः ।
सर्वस्यापि सविकल्पकविषयस्य निर्विकल्पकज्ञानविषयत्वनियमो नास्तीत्यतो निर्वि-
कल्पकज्ञानाविषयस्यैव सविकल्पकस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वांमेत्याशयन समाधत्त

बुद्धेर्विशेष्यानुपसंक्रमात्कथमेवं स्यात् । न । उत्पन्नमात्रस्यैव बाह्यविषय-
ज्ञानस्यालोचनात् । ततस्तत्पुरःसरं प्रथमत एव तज्जातीयस्य ज्ञानान्ति-
रस्य विकल्पनात् । इन्द्रियसन्निकर्षस्य तदैव विशेषणग्रहणलक्षणसह-
कारिसम्पत्तेः । व्यक्त्यन्तरसमवेतमपि हि सामान्यं तदेवेत्युपयुज्यते ।
अन्यथा अनुमानादिविकल्पानामनुत्पादप्रसङ्गः । तद्वतस्य विशेषण-
स्याग्रहणात्, अन्यगतस्य चानुपयोगात्, किं लिङ्गग्रहणसहकारि
स्यादिति । एतेन शब्दादिप्रत्यक्षं व्याख्यातमिति ।

स्यादेतत् । विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमिष्यते । न चातीन्द्रियस्य
परमाण्वादेर्मनसा वेदनमस्ति । न चाऽगृहीतस्य विशेषणत्वम् । न च
नित्यपरोक्षस्यापरोक्षविशिष्टबुद्धिविषयत्वम् ; व्याघातादिति । न ।
बाह्येन्द्रियग्राह्यस्याग्राह्यस्य वा पूर्वज्ञानोपनीतस्यैव मनसा वेदनात् ।
अन्यथाऽतीन्द्रियस्मरणस्याप्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । इयांस्तु विशेषः —
तस्मिन् सति तद्वलादेव, असति तु तज्जनितवासनाबलात् । न चैवं

उत्पन्नमात्रस्यैवेत्यादिना । अयं भावः — आदौ सविकल्पकज्ञानम्, ततस्त-
द्वतज्ञानत्वस्य निर्विकल्पकम्, तदनन्तरं सविकल्पकान्तरम्, तदनन्तरं तस्यानु-
व्यवसाय इति । ननु व्यक्त्यन्तरवृत्तितया गृहीतं सामान्यं तज्जातीयव्यक्त्यन्तरे
कथं विशिष्टज्ञानं जनयतीत्याशङ्क्य, महानसे गृहीतस्य बह्वेः पर्वतादौ विशिष्टानु-
मितिजनकत्वबुद्धुपपद्यत इति समाधत्ते — व्यक्त्यन्तरसमवेतमपीत्यादिना ।
एवमेकगकारगततया गत्वनिर्विकल्पकाच्च व्यक्त्यन्तरे गकारे गत्वविशिष्टबुद्धुपपत्ति-
रित्याह — एतेनेति । प्रकारान्तरेण ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वमेवेति शङ्कते — विषय-
निरूप्यमित्यादिना । अयं भावः — विषयावच्छिन्नमेव ज्ञानं मानसे भासते ।
तथाचातीन्द्रियगोचरं ज्ञानं न मानसम्, परमाण्वादेर्मनसा सन्निकर्षाभावात् ।
एवञ्च तद्वदेवान्यस्यापि मनसा सन्निकर्षाभावादिति । मनसा स्वसंयुक्तसमवेतविशे-
षणतारूपसन्निकर्षस्य परमाण्वाद्यतीन्द्रियसाधारण्यान्नातीन्द्रियज्ञानस्य मानसत्वानुप-
पत्तिरिति समाधत्ते — न, बाह्येन्द्रियेत्यादिना । विषयसन्निधाने मानसं प्रत्य-
क्षम्, अन्यथा स्मरणमिति मानसप्रत्यक्षस्मरणयोर्भेदमाह — इयांस्त्विति ।

सति स्मरणमेतत्, अगृहीतज्ञानगोचरत्वात् । न च विषयांशे तत्तथा स्यादिति युक्तम् ; अवच्छेदकतया प्रागवस्थावदवभासनात् । न च प्रत्यभिज्ञानमपि ग्रहणस्मरणाकारम् ; विरोधात् । अथ ग्रहणस्मरणयोः कियती सामग्री ? । अधिकोऽर्थसन्निकर्षो ग्रहणस्य, संस्कारमालं सन्निकर्षः स्मरणस्य ।

अथ ग्रहणत्वेऽपि कुत एतदपरोक्षाकारम् ? । कारणान्तरनिरपेक्षेण संस्काराधिकसन्निकर्षवतेन्द्रियेण जनितत्वात् । अथ कः सन्निकर्षः ? । ज्ञानेन संयुक्तसमवायः, तदर्थेन संयुक्तसमवेतविशेषणत्वमिति । मनसो निरपेक्षस्य बहिर्व्यापारेऽन्धबधिराद्यभावप्रसङ्ग इति चेत् ; ज्ञानावच्छेदकं प्रति नाऽयं दोषः । न च ज्ञानापेक्षया बहिरित्यस्ति । नाऽपि तद्विषयापेक्षया निरपेक्षत्वम् ; तस्यैव ज्ञानस्यापेक्षणात् । अथाऽपि ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यत्र किं प्रमाणम् ? । प्रत्यक्षमेव । यदसूत्रयत् — ‘ज्ञानविकल्पानां भावाभावसंवेदनादध्यात्मम्’ (न्याय ०. ५ - १ - ३१) इति ।

ननु नेश्वरज्ञानं प्रमा, नित्यत्वेनाफलत्वात् । नाऽपि प्रमाणम्, अकारकत्वात् । अत एव च न तदाश्रयः प्रमातेति । उच्यते —

मितिः सम्यक्परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता ।

तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते ॥ ५ ॥

अवच्छेदकतयेति । यथा प्रत्यभिज्ञायां तत्तारूपप्रागवस्था विशेषणतया भासते, तद्वद्विषयोऽपि ज्ञानांशे विशेषणतया भासत इत्यर्थः । तथा च विशेषणांशे गृहीतप्राहित्वेऽपि न स्मृतिव्यमिति भावः । प्रत्यभिज्ञायाः प्रत्यक्षत्वं कथमित्याशङ्क्य समाधत्ते — कारणान्तरेति । कारणान्तरनिरपेक्षस्य मनसः बहिर्व्यापारे दोषमाशङ्क्य ज्ञानसापेक्षस्यैव प्रवृत्तिः, न निरपेक्षस्येति समाधत्ते — ज्ञानावच्छेदकं प्रतीति । ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे सूत्रकारसंमतिमाह — ज्ञानविकल्पानामिति । तानविशेषाणां प्रत्यक्षादीनां अध्यात्मम् = आत्मनि भावाभावसंवेदनात् ज्ञानं प्रत्यक्षमिति सूत्रार्थः । नन्वीश्वरज्ञानमजगन्त्यत्वेन प्रमा न भवति । व्यापाराभावाकरणमपि न भवतीत्याशङ्कते — नन्विति । निराकरोति — उच्यत इति ।

समीचीनो ह्यनुभवः प्रमेति व्यवस्थितम् । तथाचानित्यत्वेन विशेषणमनर्थकम् । नित्यानुभवसिद्धौ तद्व्यवच्छेदस्यानिष्टत्वात्, असिद्धौ च व्यवच्छेद्याभावात् । न चेदमनुमानम् ; आश्रयासिद्धिबाधयोरन्यतराक्रान्तत्वात् ! न तत्प्रमाकरणमिति त्विष्यत एव, प्रमया सम्बन्धाभावात् । तदाश्रयस्य तु प्रमातृत्वमेतदेव, यत् तत्समवायः । कारकत्वे सतीति तु विशेषणं पूर्ववभिरर्थकमनुसन्धेयम् । यद्येवं, 'आप्तप्रामाण्यात्' (न्याय०. २-२-६७) इति सूत्रविरोधः । तेन ईश्वरस्य प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते, न तु प्रमातृत्वमिति चेन्न । निमित्तसमावेशेन व्यवहारसमावेशाविरोधात् । प्रमासमवायो हि प्रमातृव्यवहारनिमित्तं, प्रमया त्वयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धः प्रमाणव्यवहारनिमित्तं, तदुभयश्चेश्वरे । अत्रापि कार्ययेति विशेषणं पूर्ववदनर्थकमूहनीयम् ।

स्यादेतत् । प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणं, प्रमिणोतीति प्रमातेति कारक-शब्दत्वमनयोः । तथाच कथमकारकमर्थ इति चेन्न । एतस्य व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । प्रवृत्तिनिमित्तं तु यथोपदर्शितमेव, व्यवस्थापनात् । अन्यथा अस्मदादिषु न प्रमातृव्यवहारः स्यात् । सर्वत्र स्वातन्त्र्याभावात् । कारणव्यवहारस्त्वन्यत्र यद्यप्यन्यनिमित्तकोऽपि, तथापीहोक्तनिमित्तविवक्षयैवेति । एवं तर्हि पञ्चमप्रमाणाभ्युपगमेऽपसिद्धान्तः । न हि तत्प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा, अनिन्द्रियलिङ्गशब्दकरणत्वात् । न । साक्षात्कारिप्रमावत्तया प्रत्यक्षान्तर्भावात्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वस्य च लौकिकमात्रविषयत्वात् ।

ईश्वरज्ञानं न प्रमा, अफलत्वादित्यनुमानमपि ज्ञानासिद्धावाश्रयासिद्ध्या, तत्सिद्धौ बाधेन च दूषितमित्याह— न चेदमिति । ईश्वरस्य प्रमाणत्वे पञ्चमप्रमाणापत्तिमाशङ्क्य प्रत्यक्षेऽन्तर्भावमाह— प्रत्यक्षान्तर्भावादिति । नन्वीश्वरज्ञानस्य सर्वविषयकत्वेन सविषयकभ्रमविषयकत्वं वाच्यम् । तथा च भ्रमविषयविषयकत्वेनेश्वरज्ञानस्यापि भ्रमत्वापत्तिरित्याशङ्क्य, भ्रमे श्रुतौ रजतत्वं प्रकारः । ईश्वरज्ञाने तु भ्रमे रजतत्वप्रकारकत्वं प्रकार इति नेश्वरज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तिरिति परिहरति—

स्यादेतत् । तथापीश्वरज्ञानं न प्रमा, विपर्ययत्वात् । यदा खल्वेतदस्मदादिविभ्रमानालम्बते, तदैतस्य विषयमस्पृशतो न ज्ञानावगाहनसम्भव इति तदर्थोऽप्यालम्बनमभ्युपेयम् । तथाच तदपि विपर्ययः, विपरीतार्थालम्बनत्वात् । तदनवगाहने वा अस्मदादेर्विभ्रमानविदुषस्तदुपशमायोपदेशानामसर्वज्ञपूर्वकत्वमिति । न । विभ्रमस्याप्रामाण्येऽपि तद्विषयस्य तत्त्वमुल्लिखतोऽभ्रान्तत्वात् । अन्यथा भ्रान्तिसमुच्छेदप्रसङ्गः, प्रमाणाभावान् । तथाऽप्यारोपितार्थावच्छिन्नज्ञानाऽऽलम्बनत्वेन कथं न भ्रान्तत्वमिति चेन्न । यत् यत्र नास्ति तत्र तस्यावगतिरिति भ्रान्त्यर्थत्वात् । एतदालम्बनस्य चैवमुल्लिखतः सर्वत्र यथार्थत्वात् । न हि न तद्रजतं, नाऽपि तत्रासत्, नाऽपि तन्नावगतमिति ।

साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ

भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ताविवस्तुक्रमः ।

लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टिविगमप्रभ्रष्टशङ्कातुषः

शङ्कोन्मेषकलङ्किभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिवः ॥ ६ ॥

॥ इति श्रीन्यायकुसुमाञ्जली चतुर्थस्तवकः ॥ ४ ॥

विभ्रमस्याप्रामाण्येऽपीति । ननु सविषयकभ्रमालम्बनत्वेन कुतो न भ्रमत्वमित्याशङ्क्य भ्रमलक्षणाभावान्न भ्रमत्वमित्याह — तथाऽप्यारोपितार्थेत्यादिना । इदं ज्ञानं शुक्तौ रजतत्वावगाहीत्याकारकमीश्वरज्ञानं तु प्रमेवेत्याह — एतदालम्बनस्येति । ईश्वरस्तुत्या स्तवकमुपसंहरति — साक्षात्कारिणीति । नित्यसम्बद्धे इतरानपेक्षे यथार्थे प्रत्यक्षानुभवे निविष्टः निखिलानां प्रस्तुतानां वस्तूनां क्रमो यस्य सः । लेशादृष्टिः = विशेषादर्शनं, तन्निमित्ता या दुष्टिः = दूषणं, तस्य विगमेन प्रभ्रष्टः शङ्कातुषः = स्वनिर्मितवेदप्रामाण्यशङ्कालेशः यस्मात्सः । शिवः मे प्रमाणम्, शरण्यमित्यर्थः । शङ्कोन्मेषकलङ्किभिरपरैः किं फलमिति संक्षेपः ।

इति श्रीमद्राममूर्तिबुधेन्द्रचरणकमलसेवासमासादितन्यायविद्याबैशद्येन

श्रीमद्वरदाचार्यवर्यव्यवस्थापितनारसिंहसंस्कृतकलाशाला-

न्यायालङ्कारपण्डितेन सोमशेखरशास्त्रिणा निर्मि-

तायां कुसुमाञ्जलिटिप्पण्यां चतुर्थः स्तवकः ।

॥ शुभमस्तु ॥

श्रीगणेशाय नमः

सामोदे न्यायकुसुमाञ्जली

पञ्चमः - स्तवकः

नन्वीश्वरे प्रमाणोपपत्तौ सत्यां सर्वमेतदेवं स्यात्, तदेव तु न पश्याम इति चेत् ; न ह्येष स्याणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति । तथाहि—
कार्यायोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः ।

वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः॥ १ ॥

क्षित्यादि कर्तृपूर्वकं, कार्यत्वादिति ।

न बाधोऽस्योपजीव्यत्वात् प्रतिबन्धो न दुर्बलैः ।

सिद्धयसिद्धयोर्विरोधो नो नासिद्धिरनिबन्धना ॥२॥

तथाहि — अत्र ये शरीरप्रसङ्गमुद्धाटयन्ति, कस्तेषामाशयः ? ।

किमीश्वरं पक्षयित्वा कर्तृत्वाच्छरीरित्वम् ; ततः शरीरव्यावृत्तेरकर्तृत्वम् ।

पञ्चमीं विप्रतिपत्तिं निराकर्तुमुपक्रमते — नन्वित्यादिना । हेत्वष्टकेनेश्वर-
सद्भावमाह—कार्येति । प्रथमहेतुं विवृणोति— क्षित्यादीति । अनुमाने दोषानु-
द्धरति — न बाध इति । अस्य कार्यत्वस्योपजीव्यत्वान्न बाधः । अयं भावः—
व्यापकानुपलब्ध्या बाधः, प्रतिरोधरूपश्चेति बाधो द्विविधः । अत्र चेश्वरं पक्षी-
कृत्य कर्तृत्वव्यापकशरीरानुपलब्ध्या कर्तृत्वाभावरूपबाधोद्भावनेन न सम्भवति ।
प्रमितसाध्याभाववद्धर्मिण एव बाधत्वेन धर्मिसाधकहेतूनां कार्यतोपजीवनात् ।
नापि क्षित्यादिकं पक्षीकृत्य शरीराजन्यत्वादिभिरकार्यत्वापादनम्, तेषां दुर्बल-
त्वात् । नापि परकीयव्याप्तिस्तम्भनार्थं विपरीतव्याप्युद्भावेनेन विरोधः । कार्यत्वे
पक्षधर्मत्वसिद्ध्या, परकीयहेतौ तदसिद्ध्या तुल्यबलत्वाभावात् । विपक्षबाधकर्तृका-
भावाज्जातिग्राहकोपाधिविरहप्रदर्शनाभावाच्च, अनिबन्धना = शिथिला असिद्धिरपि
नास्तीति कारिकातात्पर्यार्थः । एतदेव विवृणोति — तथा हीत्यादिना ।

अथ क्षित्यादिकमेव पक्षयित्वा कार्यत्वाच्छरीरिकर्तृकत्वम् । यद्वा शरीराजन्यत्वादकार्यत्वं , तत एव वाऽकर्तृकत्वं, परव्याप्तिस्तम्भनार्थं विपरीतव्याप्त्युपदर्शनमात्रं वेति । तत्र प्रथमद्वितीययोराश्रयासिद्धिबाधापसिद्धान्तप्रतिज्ञाविरोधाः । तृतीये तु व्याप्तौ सत्यां नेदमनिष्टम् । असत्यां तु न प्रसङ्गः । चतुर्थे बाधानैकान्तिकौ । पञ्चमे त्वसमर्थविशेषणत्वम् । षष्ठेऽपि नागृह्यमाणविशेषया व्याप्त्या बाधः । न चागृह्यमाणविशेषव्याप्त्या गृह्यमाणविशेषायाः सत्प्रतिपक्षत्वम् । अस्ति च कार्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्मतापरिग्रहो विशेषः । कर्ता शरीरी, विपरीतो न कर्तेति चाऽनयोस्तद्विरहः ।

ननु यत् बुद्धिमद्देतुकं तच्छरीरहेतुकमिति नियमे, यच्छरीरहेतुकं न भवति तद्बुद्धिमद्देतुकमपि न भवतीति विपर्ययनियमोऽपि स्यात् । तथाच पक्षधर्मताऽपि लभ्यते इति चेन्न । गगनादेः सपक्षभागस्यापि सम्भवात् केवलव्यतिरेकत्वानुपपत्तेः । अन्वये तु विशेषणासामर्थ्यात् । तत्र प्रथमद्वितीययोरिति । धर्मिणः ईश्वरस्याग्रहे आश्रयासिद्धिः । तद्ग्रहे तद्प्राहकमानेन बाधः । ईश्वरस्य शरीराङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः । आदौ कर्तृत्वेन शरीरं प्रतिज्ञायाऽधुना तदभावाङ्गीकारे प्रतिज्ञाहानिः । चतुर्थ इति । क्षित्यादेः सर्वस्य पक्षत्वे बाधः । कस्यचिदपक्षत्वे तत्रैव व्यभिचार इत्यर्थः । पञ्चम इति । अजन्यत्वमात्रस्यैव गमकत्वाच्छरीराजन्यत्वं व्यर्थविशेषणघटितत्वेन व्याप्यत्वासिद्धमिति भावः । परव्याप्तिस्तम्भनमित्यत्र स्तम्भनं बाधः, प्रतिरोधो वा वक्तव्यम् । तच्च न सम्भवतीत्याह — षष्ठेऽपीति । ननु क्षित्यादिकं न चेतनजन्यं, शरीराजन्यत्वादित्यत्र यच्चद्वुद्धिमद्देतुकं तत्तच्छरीरजन्यमिति व्यतिरेकव्याप्तौ पक्षधर्मतालाभसम्भवादस्मदीयहेतुरपि न दुर्बल इत्याशङ्कते — नन्वित्यादिना । किमयं हेतुः केवलव्यतिरेकी ? उतान्वयव्यतिरेकी ? । तत्र गगनादीनां सपक्षत्वात् केवलव्यतिरेकित्वं न सम्भवति । अन्वयव्यतिरेकित्वेऽपि अजन्यत्वस्यैव हेतुत्वसम्भवे शरीराजन्यत्वं व्यर्थविशेषणघटितत्वेन व्याप्यत्वासिद्धम् । तथाचाऽव्याप्तस्य पक्षधर्मतासत्त्वमाकिञ्चिःकरमिति समाधत्ते—न, गगनादेरित्यादिना । क्षित्यादिकमकर्तृकं

हेतुव्यावृत्तिमात्रमेव हि तत्र कर्तृव्यावृत्तिव्याप्तं, न तु शरीररूपहेतुव्यावृत्तिरित्युक्तम् । व्याप्तश्च पक्षधर्म उपयुज्यते, न त्वन्योऽतिप्रसङ्गात् ।

एतेन तद्व्यापकरहितत्वादिति सामान्योपसंहारस्यासिद्धत्वं वेदितव्यम् । न हि यद्व्यावृत्तिर्यदभावेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपसंहर्तुमशक्या, तत् तस्य व्यापकं नामेति । विशेषविरोधस्तु विशेषसिद्धौ सहोपलम्भेन, तदसिद्धौ मिथोधर्मिपरिहारानुपलम्भेन निरस्तो नाशङ्कामप्यधिरोहतीति ।

स्यादेतत् । अस्ति तावत् कार्यस्यावान्तरविशेषो यतः शरीरिर्कर्तृकत्वमनुमीयते । तथाच तत्प्रयुक्तमेव व्याप्तिमुपजीवेत् कार्यत्वसामान्यमिति स्यात् । न स्यात् । न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकम् । तथा सति सौरभकटुत्वनीलिमाऽऽदिविशेषे सति न धूमसामान्यमग्निं गमयेत् । किं नाम साधकसामान्ये साध्यसामान्यमाश्रित्य प्रवर्तमाने तद्विशेषः साध्यविशेषव्याप्तिमाश्रयेत् । न तु विशेषे सति सामान्यमकिञ्चित्करम् ; तस्यापि विशेषान्तरापेक्षयाऽकिञ्चित्करत्व-

तद्व्यापकरहितत्वादित्यपि प्रत्युक्तमित्याह — एतेनेति । अयं भावः — सामान्यतः कर्तृव्यापकरहितत्वमप्रसिद्धम् । शरीरजन्यत्वरहितत्वं तु व्यर्थविशेषणघटितमेवेति । एतदेवाह — न हीति । यदभावे साध्ये व्यावृत्तिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टान्ते उपसंहर्तुं शक्यते तदेव तद्व्यापकम् । यथा धूमाभावे साध्ये वह्निव्यावृत्तिस्तादृशीति वह्निर्धूमस्य व्यापकः । प्रकृते च व्यर्थविशेषणघटितत्वेन न व्याप्यव्यापकभावसिद्धिरिति भावः । प्रकारान्तरेण सिद्धयसिद्धयोरिति व्याचष्टे — विशेषविरोधस्त्विति । व्याप्तिपक्षधर्मतारूपविशेषविशिष्टयोः शरीरित्वाशरीरित्वयोः सिद्धौ, तयोः कर्तरि सहोपलम्भेन रूपरसयोरिव न विरोधः । तदसिद्धौ = कर्तरि तदुभयासिद्धौ, अन्यत्र परस्परधर्मिप्रतिक्षेपस्यानुपलम्भेन विशेषविरोधो निरस्त इत्यर्थः । ननु कार्यविशेषे घटादौ शरीरजन्यत्वस्य दृष्टत्वात् कार्यसामान्येऽपि शरीरस्य प्रयोजकत्वं सिद्धयतीति शरीरजन्यत्वं कार्यत्वहेतावुपाधिरित्याशङ्क्य, कार्यत्वसामान्यस्य कर्तृजन्यत्वव्याप्तौ कार्यविशेषप्रयोजकः शरीराजन्यत्वादिर्नोपाधिरिति परिहरति — स्यादेतदित्यादिना — बहुलं लोक इत्यन्तेन । ननु घटादिकार्य-

प्रसङ्गात् । सौरभादिविशेषं विहायापि धूमे वह्निर्दृष्टो, न तु विशेषं विहाय कार्यं कर्तेति चेन्न । कार्यविशेषः कारणविशेषे व्यवतिष्ठते, न तु कार्यकारणसामान्ययोः प्रतिबन्धमन्यथाकुर्यादिति । किं न दृष्टं कार्यं कारणमात्रे, अङ्कुरो बीजे, तद्विशेषो धान्ये, तद्विशेषः शालौ, तद्विशेषः कलमे इत्यादि बहुलं लोके । क्व वा दृष्टमणुद्रव्यारभ्यं द्रव्यं नित्यरूपाद्यारब्धं रूपादि । तथापि सामान्यव्याप्तेरविरोधात्सिद्धयत्येव । अवश्यञ्चैतदेवमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा कार्यत्वस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् ।

स्यादेतत् । अन्वयव्यतिरेकि तावदिदं कार्यत्वमिति परमार्थः । तत्राऽऽकाशादेर्विपक्षात् किं कर्तृव्यावृत्तेः कार्यत्वव्यावृत्तिराहोस्वित् कारणमात्रव्यावृत्तेरिति सन्दिह्यते । तदसत् । कर्तुरपि कारणत्वात् । कारणेषु चान्यतमव्यतिरेकस्यापि कार्यानुत्पत्तिं प्रति प्रयोजकत्वात् । अन्यथा कारणत्वव्याघातात्, करणादिविशेषव्यतिरेकसन्देहप्रसङ्गाच्च ।

जाते शरीरजन्यत्वस्य प्रत्यक्षतया कार्यसामान्यस्य शरीर्यशरीरिसाधारणकर्तृजन्यत्वमिति व्याप्तिर्न सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य विशेषव्याप्तिप्रत्यक्षेण सामान्यकार्यकारणभावबाधने व्युत्पादादीनां परमाणुजन्यत्वं न स्यादित्याह — क्व वा दृष्टमिति । कार्यत्वसर्कर्तृत्वव्याप्तौ विपक्षबाधकमाह — अन्यथेति । कारणान्तरस्येव कर्तृत्वस्यभावेन कार्यमाकस्मिकं स्यादित्यर्थः । ननु भवदीयकार्यत्वहेतोरप्यन्वयव्यतिरेकितया तत्र व्यतिरेकांशे विशेषसन्देहान्न व्याप्तिनिश्चयः सम्भवतीत्याशङ्कते — स्यादेतदिति । कार्यानुत्पादप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वं कारणत्वम् । तथा च कर्तुरपि कारणत्वात्कर्तृव्यावृत्तौ न कार्योत्पाद इति तत्र कारणमात्रव्यावृत्तेरनपेक्षणाभेतादृशशङ्काबकाश इति समाधत्ते — तदसदिति । एवमनङ्गीकारे दोषमाह — करणादीति । अयं भावः — सन्देहात्कर्तृव्यावृत्त्या कार्यत्वव्यावृत्त्य-

१. प्रतिक्षिप्तश्चाकस्मिकत्ववादः प्रथमे । किञ्चान्तर्दृष्ट्या विमृश्य तत्त्वविद्धिराकस्मिकत्व-
वादेऽज्ञानप्रभव इति निरणाथि । ययोः कार्यकारणयोरज्ञानात्कारणतां कार्यताञ्च नोपलभा-
महे, तत्रेदमाकस्मिकमित्यभिमन्यामहे । अभिमानश्चायं 'कारणाभावात्कार्याभावः' इति
पश्यता भगवता कणादेन समूलमुन्मूलितः ।

कथं हि निश्चीयते किमाकाशात् कारणव्यावृत्त्या कार्यत्वव्यावृत्तिः, उत कारणव्यावृत्त्या ? । एवं किमुपादानव्यावृत्त्या, किमसमवायिव्यावृत्त्या, किं निमित्तव्यावृत्त्येति । कार्यत्वात्करणमुपादानमसमवायि निमित्तं वा बुद्ध्यादिषु न सिद्धयेत् । कर्तुः कारणत्वे सिद्धे सर्वमेतदुचितम्, तदेव त्वसिद्धमिति चेत् ; किं पटादौ कुविन्दादिरकारणमेव कर्ता, प्रस्तुते वोदासीन एव साधयितुमुपक्रान्तः ? । तस्माद्यत्किञ्चिदेतदपीति ।

ननु कर्ता कारणानामधिष्ठाता साक्षाद्वा शरीरवत्, साध्यपरम्परया वा दण्डादिवत् ? । तत्र न पूर्वः, परमाण्वादीनां शरीरत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, द्वाराभावात् । न हि कस्यचित् साक्षादधिष्ठेयस्याऽभावे परम्परया अधिष्ठानं सम्भवति ।

तदयं प्रमाणार्थः - परमाण्वादयो न साक्षाच्चेतनाधिष्ठेयाः, शरीरेतरत्वात् । यत्पुनः साक्षादधिष्ठेयं न तदेवं, यथाऽस्मच्छरीरमिति । नापि परम्परया अधिष्ठेयाः, स्वव्यापारे शरीरानपेक्षत्वात्, स्वचेष्टायामस्मच्छरीरवत् । व्यतिरेकेण वा दण्डाद्युदाहरणम् । एवं क्षित्यादि न चेतनाधिष्ठितहेतुकं, शरीरेतरहेतुकत्वादित्यतिपीडया सत्प्रतिपक्षत्वम् । अपि च - पटादौ कुविन्दादेः किं कारकाधिष्ठानार्थमपेक्षा तेषामचेतनानां स्वतोऽप्रवृत्तेः, आहो कारकत्वेन ? । न पूर्वः, तेषां परमेश्वरेणैवाधिष्ठानात् । न ह्यस्य ज्ञानमिच्छा प्रयत्नो वा वेमादीन् न व्याप्नोतीति सम्भवति । न चाधिष्ठितानामधिष्ठात्रन्तरापेक्षा, तदर्थमेव ।

नङ्गीकारे कारणव्यावृत्त्या, कारणव्यावृत्त्या, समवायिव्यावृत्त्या, असमवायिव्यावृत्त्या, निमित्तव्यावृत्त्या वा कार्यत्वव्यावृत्तिरिति सन्देहाविश्रान्तेः कुत्रापि कारणसमवाय्यसमवायिनिमित्तानि न सिद्धयेरन्निति । कर्तुः कारणत्वमेव नास्तीत्याशङ्क्य कुविन्दादिवेतत्प्रत्यक्षसिद्धं नाऽपह्नेयमित्याह - कर्तुः कारणत्वे इत्यादिना । ईश्वरो न क्षित्यादीनां कर्ता, अधिष्ठेयरहितत्वात् । क्षित्यादिकं वा न चेतनाधिष्ठितहेतुकम् । शरीरेतरहेतुकत्वादिति सत्प्रतिपक्षं शङ्कते - ननु कर्तेत्यादिना । कार्यत्वहेतौ सिद्धसाधनमभिधातुमुपक्रमते - अपि चेति ।

तथा सत्यनवस्थानादेवाऽविशेषात् । न द्वितीयः, अधिष्ठातृत्वस्याऽनङ्गत्वप्रसङ्गे दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वापत्तेः । न च हेतुत्वेनैव तस्यापेक्षाऽस्तित्वेति वाच्यम् । एवं तर्हि यत्कार्यं तत्सहेतुकमिति व्याप्तिः, न तु सकर्तृकमिति । तथाच तथैव प्रयोगे सिद्धसाधनात् । किञ्चाऽनित्यप्रयत्नपूर्वकत्वप्रयुक्तां व्याप्तिमुपजीवत् कार्यत्वं न बुद्धिमत्पूर्वकत्वेन स्वभावप्रतिबद्धम् । न ह्यनित्यप्रयत्नोऽपि बुद्ध्या शरीरवत् कारणत्वेनापेक्ष्यते, येन तन्निवृत्तावप्यकार्यबुद्धिर्न निवर्तते इति ।

तदेतत् प्रागेव निरस्तप्रायं नोत्तरान्तरमपेक्षते । तथाहि—साक्षादधिष्ठातरि साध्ये परमाप्वादीनां शरीरत्वप्रसङ्ग इति किमिदं शरीरत्वं, यत् प्रसज्यते ? । यदि साक्षात्प्रयत्नवदधिष्ठेयत्वं, तादिष्यत एव ।

दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वापत्तेरिति । क्षित्यादौ चेतनाधिष्ठितहेतुजन्यत्वे साध्ये साध्यविकलः पटादिदृष्टान्त इत्यर्थः । किञ्च क्षित्यादौ बुद्धिमत्पूर्वकत्वसाधने, सकर्तृकत्वसाधने वा अनित्यप्रयत्नस्योपाधित्वाच्च न कार्यत्वहेतुः साध्यसाधक इत्याह—किञ्चाऽनित्येत्यादिना । कार्यमनित्यप्रयत्नप्रयुक्तमित्यनेनोपाधेः साध्यप्रयोजकत्वमुक्तम् । अनित्यप्रयत्नानिवृत्तावनित्यैव बुद्धिर्निवर्तते, न तु नित्येत्यपि वक्तुं न शक्यते । शरीरस्याऽनित्यबुद्धिं प्रति कारणतया तन्निवृत्तावनित्यैव बुद्धिर्निवर्तते, न तु नित्येति युज्यते । अनित्यप्रयत्नस्तु न बुद्धिं प्रति कारणं, किन्तु व्यापकः । तथाच तन्निवृत्तौ बुद्धिसामान्यस्यैव निवृत्तिरिति साध्यव्यतिरेकस्योपाधिव्यतिरेकानुयायित्वमपि दर्शितम् । तथाच साध्यव्यापकत्वे सति साध्यप्रयोजकत्वादनित्यप्रयत्नस्योपाधित्वं सुस्थमिति भावः । दूषणान्युद्धरति — तदेतत्प्रागेवेत्यादिना । परमाप्वादीनां प्रयत्नवदधिष्ठेयत्वं शरीरत्वमित्युक्तावापाद्यापादकयोरैक्यादिष्टापत्तिमाह — इष्यत एवेति । अनित्यज्ञानप्रयत्नयोरिन्द्रियापेक्षायामपि नित्यज्ञानप्रयत्नयोस्तदन-

१. साक्षात्प्रयत्नवदधिष्ठेयत्वमिति शरीरलक्षणमादायैवैश्वरस्य जगच्छरीरकत्वं श्रुत्युक्तं सङ्गमनीयम् । एवञ्च परमाणुकलेवर ईश इष्टः । 'चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमि' ति सूत्रोक्त-शरीरं तु ईश्वरस्य नाङ्गीकुर्मः, तस्य भोगावच्छेदकत्वात् । न च क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरा-मृष्टस्य भोगः सम्भवतीत्याशयः ।

न च ततोऽन्यत्प्रसङ्गकमपि । अथेन्द्रियाश्रयत्वम् ? । तन्न । तदवच्छिन्न-
प्रयत्नोत्पत्तौ तदवच्छिन्नज्ञानजननद्वारेणेन्द्रियाणामुपयोगात् । अनव-
च्छिन्ने प्रयत्ने नाऽयं विधिः, नित्यत्वात् । अत एव नाऽर्थाश्रयत्वम् ।
न हि नित्यज्ञानं भोगरूपमभोगरूपं वा यत्नपेक्षते, तस्य कारणविशे-
षत्वात् ! न च नित्यसर्वज्ञस्य भोगसम्भावनाऽपि ; विशेषादर्शनाभावे
मिथ्याज्ञानानवकाशे दोषानुत्पत्तौ धर्माधर्मयोरसत्त्वात् ।

तस्मात्, साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठेयत्वात्, स्वव्यापारे तदनपेक्षत्वा-
च्चेति द्वयं साध्याविशिष्टम् । अनिन्द्रियाश्रयत्वादभोगायतनत्वात्,
स्वव्यापारे तदनपेक्षत्वाच्चेति त्रयमप्यन्यथासिद्धम् । अभोगायतनत्वा-
दनिन्द्रियाश्रयोऽपि, भोक्तृकर्मणुपग्रहादभोगायतनमपि, स्पर्शवद्देगव-
द्द्व्यानुद्यत्वात्तदनपेक्षमपि स्यात् । अचेतनत्वाच्चेतनाधिष्ठितमपि

पेक्षणादिन्द्रियाश्रयत्वं विनाऽपि प्रयत्नवदधिष्ठितत्वं सम्भवतीत्याह — नाऽयं
विधिरिति । यथा भोगाभावादिन्द्रियाश्रयत्वं नास्ति, एवमेव भोगाभावादार्था-
श्रयत्वमपि नास्तीत्याह — अत एवेति । एवं शरीरापत्तिप्रसङ्गे दूषणमभिधाय
शरीरेतरत्वादित्यादिहेतुदूषणमाह — तस्मादिति । भवदुक्तदिशा साक्षात्प्रयत्न-
वदनधिष्ठेयत्वं शरीरेतरत्वमिति, सिद्धम् । तथा स्वव्यापारे शरीरानपेक्षत्वमपि
प्रयत्नाधियानपेक्षत्वमेव । तथाच साध्याविशिष्टो हेतुरित्याह — साध्या-
ऽविशिष्टमिति । यदिचेन्द्रियाश्रयत्वं भोगाश्रयत्वं वा शरीरत्वं तदेन्द्रियाऽनाश्रय-
त्वाद्भोगानाश्रयत्वादित्याद्यहेतुः । स्वव्यापारे इन्द्रियाश्रयानपेक्षत्वाद्भोगाश्रयानपेक्ष-
त्वादिति च द्वितीयो हेतुश्च पर्यवस्यतः । तथाचाऽन्यथामिद्विरित्यन्यथासिद्धि-
माह — अभोगायतनत्वादिति । अयं भावः — परमेश्वरे अदृष्टाभावाद्भोगो
नास्ति । भोगानवच्छेदकत्वात्परमाणूनामिन्द्रियाश्रयत्वं नास्ति । स्पर्शवद्देगवद्द्व्या-
न्तरप्रेर्यमाणत्वात्तेषां क्रियोत्पत्तौ शरीरापेक्षाऽपि नास्ति । अचेतनत्वाच्चेतनाधिष्ठिताश्च
भवन्तीति न विरोध इति । क्षित्यादिकं न चेतनाधिष्ठितहेतुकं, शरीरेतरजन्मश्च-

स्यादिति को विरोधः ? । तथाच साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितेतरजन्यत्वादिति साध्यसमः । इन्द्रियाश्रयेतरजन्यत्वात्, भोगायतनेतरजन्यत्वादिति द्वयमप्यन्यथासिद्धम् । कार्यज्ञानाद्यनपेक्षत्वाच्छरीरेतरजन्यमपि स्यात् । अचेतनहेतुकत्वाच्चेतनाधिष्ठितमपीति को विरोधः ? । अप्रसिद्धविशेषणश्च पक्षः । न हि चेतनानाधिष्ठितहेतुकत्वं कचित्प्रमाणसिद्धम् । न च चेतनाऽधिष्ठितहेतुकत्वनिषेधः साध्यः, हेतोरसाधारण्यप्रसङ्गात् । गगनादेरपि सपक्षाध्यावृत्तेः ।

यत्पुनरुक्तं, कुविन्दादेः पटादौ कथमपेक्षेति । तत्र कारकतयेति कः सन्देहः ? । किन्तु कारकत्वमेव तस्य ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवतो न स्वरूपतः । तदेव चाधिष्ठातृत्वम् ।

यच्चधिष्ठिते किमधिष्ठानेनेति । तर्हि कुविन्द उद्धार्यते, ईश्वरो वा, अनवस्था वाऽऽपाद्यते ? । न प्रथमः, अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, परमाण्वदृष्टाद्यधिष्ठातृत्वसिद्धौ ज्ञानादीनां सर्वविषयत्वे वेमाद्यधिष्ठानस्यापि न्यायप्राप्तत्वात् । न तु तदधिष्ठानार्थमेवेश्वरसिद्धिः । न तृतीयः, तस्मिन् प्रमाणाभावात् । तथाऽप्येकाधिष्ठितमपरः किमर्थमधिष्ठितितीति प्रश्ने किमुत्तरमिति चेत् ; हेतुप्रश्नोऽयं, प्रयोजन-प्रश्नो वा ? । नाद्यः, ईश्वराधिष्ठानस्य नित्यत्वात् । कुविन्दाद्यधिष्ठानस्य स्वहेत्वधीनत्वात् । न द्वितीयः, कार्यनिष्पादनेन भोगसिद्धेः स्पष्टत्वात् । एकाधिष्ठानेनैव कार्यं स्यादिति चेत् ; स्यादेव । तथापि न सम्भेदेऽन्यतरवैयर्थ्यम् । परिमाणं प्रति सङ्ख्यापरिमाणप्रचयवत् प्रत्येकं सामर्थ्योपलब्धौ सम्भूयकारित्वोपपत्तेः । अस्ति तत्र वैजात्यमिति चेत् ; इहापि किञ्चिद्भविष्यतीति । न चाकुर्वतः कुलालादेः कायसंशो-

दित्यत्र शरीरपदार्थविकल्पत्रयेऽपि दोषानाह — तथा चेत्यादिना । साध्याप्रसिद्धिमप्याह — अप्रसिद्धेति । हेतोरिति । शरीरेतरजन्यत्वस्य गगनादावभावादिति भावः । प्रमाणाभावादिति । कार्यं प्रति कर्तृत्वेन कारणत्वम्, न द्विकर्तृत्वेनेति नाऽनवस्थेति भावः । इहापीति । यथा परिमाणादौ प्रत्येककारण-

भादिसाध्यो भोगः सिद्धवेदिति तदर्थमस्य कर्तृत्वमीश्वरोऽनुमन्यते;
तदर्थमात्रत्वादौर्ध्वस्येति ।

यत्त्वानित्यप्रयत्नेत्यादि, भवेदप्येवं यद्यनित्यप्रयत्नानिवृत्तावेवं
बुद्धिरपि निवर्तते । न त्वेतदस्ति, उदासीनस्य प्रयत्नाभावेऽपि बुद्धि-
सद्भावात् । हेतुभूता बुद्धिर्निवर्तते इति चेन्न । उदासीनबुद्धेरपि
संस्कारं प्रति हेतुत्वात् । कारकविषया बुद्धिर्निवर्तते इति चेन्न । उदा-
सीनस्यापि कारकबोद्धत्वात् । न हि घटादिकमकुर्वन्तश्चक्रादिकं नेक्षा-
महे । हेतुभूता कारकबुद्धिर्निवर्तते इति चेन्न । अयतमानस्यापि दुःख-
हेतुभूताया अपि तद्धेतुकण्टकस्पर्शबुद्धेरभावात् । चिकीर्षाहेतुभूतोऽनु-
भवो निवर्तते इति चेन्न । केनचिन्निमित्तेनाकुर्वतोऽपि चिकीर्षातद्धेतु-
बुद्धिसम्भवात् । अनपेक्षकृतिहेतुचिकीर्षाकारणं बुद्धिर्निवर्तते इति चेत् ;
न तर्हि बुद्धिमात्रम् । तथाचानित्यप्रयत्नहेतुकत्वप्रयुक्तं विशिष्टप्रयत्नचिकी-
र्षाहेतुबुद्धिमत्पूर्वकत्वमिति तन्निवृत्तौ तदेव निवर्ततां, न तु बुद्धिमत्पूर्व-
कत्वमात्रम् । तत्र तस्याप्रयोजकत्वादिति बुद्धिमत्पूर्वकत्वसाध्यपक्षे परी-
हारः । सकर्तृकमिति प्रयत्नप्रधानपक्षे शङ्कैव नास्ति, तस्यैव तत्रानुपाधि-
त्वात् । एतेन शरीरसम्बन्धे बुद्धिगतकार्यत्ववत् बुद्धिसम्बन्धे प्रयत्नगत-
कार्यत्वमुपाधिरिति निरस्तम् । यो हि बुद्ध्या शरीरवच्छरीरनिवृत्त्या
बुद्धिनिवृत्तिवद्वा प्रयत्नेन बुद्धिः, बुद्धिनिवृत्त्या प्रयत्ननिवृत्तिं साधयेत्,

जन्यव्यावृत्तं वैजात्यमस्ति, एवं प्रत्येककर्तृकपृथिव्यादिव्यावृत्तं वैजात्यं घटादाव-
प्यस्तीति भावः । तदर्थमात्रत्वादिति । जीवभोगप्रधानार्थत्वादित्यर्थः । अनि-
त्यप्रयत्नेत्यादिनोद्भावितमुपाधिं निराकरोति — यत्त्वित्यादिना । तद्धेतुकण्टकेति ।
दुःखहेतोः कण्टकस्पर्शस्य बुद्धिसत्त्वादित्यर्थः । बुद्धिमद्धेतुकत्वे साध्येऽनित्यप्रय-
त्नस्योपाधित्वं नास्ति, तत्र तस्याप्रयोजकत्वादित्याह — तत्र तस्येति । कृति
विषयत्वसाधनेऽनित्यप्रयत्नस्योपाधित्वशङ्कैव नास्तीत्याह — सकर्तृकमिति । अनि-
त्यप्रयत्नस्यानुपाधित्वप्रदर्शनेन शरीरजन्यत्वे साध्ये बुद्धिजन्यत्वं, बुद्धिजन्यत्वे
साध्ये अनित्यप्रयत्नस्योपाधिरिति निरस्तमित्याह — एतेनेति । कार्याकारणानु-

स एवं कदाचिदुपालभ्यः । वयं त्ववगतहेतुभावं कलितसकलशक्ति-
कारकप्रयोक्तारं कार्यदेवानुमिमाना नैवमास्कन्दनीयाः, तत्र तस्यानुपा-
धित्वात् । न च प्रयत्न आत्मलाभार्थमेव मतिमपेक्षते; विषयलाभार्थ-
मप्यपेक्षणात् । ततः प्रयत्नाद्बुद्धिः, तन्निवृत्तेश्च प्रयत्ननिवृत्तिः सिद्ध्यत्ये-
वेति विस्तृतमन्यत्र । कार्यबुद्धिनिवृत्त्या तु कार्य एव प्रयत्नो निवर्तते,
न नित्यः । नित्ये च प्रयत्ने नित्यैव बुद्धिः प्रवर्तते, नानित्या । न हि
तया तस्य विषयलाभसम्भवः, शरीरादेः प्राक् तदसम्भवे देहानुपपत्तौ
सर्वानुपपत्तेः । शरीराजन्यत्ववच्चाऽनित्यप्रयत्नाजन्यत्वमिति संक्षेपः ।

तर्काभासतयाऽन्येषां तर्काशुद्धिरदूषणम् ।

अनुकूलस्तु तर्कोऽत्र कार्यलोपो विभूषणम् ॥ ३ ॥

कारकव्यापारविगमे हि कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः । चेतनाचेतन-
व्यापारयोर्हेतुफलभावावधारणात् कारणान्तराभावे इव कर्त्रभावे कार्या-
ऽनुत्पत्तिप्रसङ्गः, कर्तुरपि कारणत्वात् ।

मानवादिनामस्माकं नायं दोषः, अनित्यप्रयत्नस्य तत्रानुपाधित्वादित्याह — वयं
त्वित्यादिना । किञ्चाऽनित्यप्रयत्नः स्वोत्पत्त्यर्थं स्वविषयसिद्ध्यर्थञ्चानित्यां बुद्धि-
मपेक्षते इत्यनित्यप्रयत्नेनानित्या बुद्धिः सिद्ध्यतीत्याह — न च प्रयत्न इत्यादिना ।
किञ्च शरीराजन्यत्वं यथा व्यर्थविशेषणघटितमेवमेवानित्यप्रयत्ताजन्यत्वमपीत्याह—
शरीराजन्यत्ववदिति । ‘ ईश्वरो यदि कर्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादि ’ ति परकीय-
तर्कानामीश्वरसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातेनाऽऽभासत्वम्, स्वमतेऽनुकूलतर्कञ्चाह —
तर्काभासतयेति । ननु कर्त्रभावेऽपि कारकान्तरव्यापारात्कार्योत्पत्तिरित्याशङ्क्य,
अचेतनव्यापारं प्रति चेतनव्यापारस्य कारणत्वात्कर्तुरभावे तन्न सिद्ध्यति ।
किञ्चकारणविगमेऽपि कार्यं नोत्पद्यत इत्याह—कारकव्यापारेत्यादिना । ननु
कृतिसामान्यकार्यमात्रयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां न व्याप्तिरसम्भवः, नित्यकृतेर्व्यतिरे-
कासम्भवात् । कृतिविशेषकार्यविशेषयोर्व्याप्तिरिति सिद्धावपि न तावताऽदृश्यकृति-
सिद्धिः । तथा सति धूमैनादृश्यजाठरदहनस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात्, शास्त्राकम्पेन

यस्त्वाह, प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्या तदुत्पत्तिनिश्चयो दृश्ययोरेव, न त्वदृश्ययोः । प्रत्यक्षस्यानुपलम्भस्य च तावन्मात्रविधिनिषेधसमर्थत्वात् । धूमाग्निवत्, कम्पमारुतवच्च । न हि धूमः कार्योऽनलस्येति उदर्यस्यापि, न हि शाखाकम्पो मातरिश्चन इति स्तिमितस्यापि स्यात्, किन्तु भौमस्पृश्ययोरेव । तथेहापि शरीरवत् एव कारणत्वमवगन्तुमुचितं, नान्यस्येति । तदसत् । प्रत्यक्षाऽनुपलम्भौ हि दृश्यविषयावुपायस्तदुत्पत्तिनिश्चये, न तु दृश्यतैव तत्रोपेया । किं नाम दृश्याश्रितं सामान्यद्वयम् । तदालीढस्य हि तदुत्पत्तिनिश्चये दृश्यमदृश्यं वा सर्वमेव तज्जातीयं तदुत्पत्तिमन्त्रया निश्चितं भवति । यथा स्पर्शरूपरसगन्धानामुत्तरोत्तरनिमित्ततायां तव, अस्माकश्चातीन्द्रियसमवायादिसिद्धौ । न चेदेवमुदाहृतयोरेव दहनपवनयोरालोकरूपवतोस्तदुत्पत्तिनिश्चये कथमनालोकनिरस्तरूपयोः सिद्धिः, यदुदर्यस्तिमितसाधारणी सिद्धिः स्यादिति । तद्वेदप्येवं यदि शरीरादिकं विना कार्यमिव भौमं स्पर्शवद्वेगवन्तञ्च विनाऽग्निमात्रात्, पवनमात्राद्वा धूमकम्पौ स्याताम् । न त्वेवम् । न चैवं चेतनव्याभिचारोऽपि शक्याभिधान इत्यलं बालप्रलापानां समाधानैः ।

स्तिमितवायोश्चानुमानप्रसङ्गाच्चेति बौद्धशङ्कामाह — यस्तिवति । असति बाधके कृतिविशेषकार्यविशेषयोरेवान्वयव्यतिरेकौ कृतिसामान्यकार्यसामान्ययोरपि व्याप्तिप्राहकौ भवतः, बहिर्धूमविशेषयोरन्वयव्यतिरेकौ तत्सामान्ययोरिव । अन्यथाऽनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गादित्याशयेन समाधत्ते — प्रत्यक्षानुपलम्भाविति । कचिदन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावस्य, व्याप्यव्यापकभावस्य वाऽवगतौ तद्वलादसति बाधके तज्जातीये दृश्येऽदृश्ये वा तत्सिद्धिरिति तत्र दृश्याश्रये प्रयोजनं नास्तीत्याह — किं नामेति । एवमनङ्गीकारे जाठराग्नेः, नीरूपस्य वायोश्च सिद्धिर्न स्यात् । धूमं प्रत्यालोकात्मकभौमस्यैव, कम्पं प्रति रूपवद् व्यस्यैव प्रत्यक्षेण हेतुत्वदर्शनादित्याह — न चेदेवमित्यादिना । नन्वेवं धूमेनादृश्यजाठरवह्निसिद्धिः कुतो नेति बौद्धशङ्काया उत्तरमाह — भवेदप्येवमित्यादिना । शरीरं विना कार्योत्पत्त्यसिद्धा-

तदुत्पत्तेरसिद्धावपि तत्तदुपाधिविधूननेन स्वाभाविकत्वस्थितौ यदि कर्तारमतिपत्यं कार्यं स्यात्, स्वभावमेवातिपतेदिति कार्यविलोप-प्रसङ्ग इति । एतच्च सर्वमात्मतत्त्वाविवेके निपुणतरमुपपादितमिति नेह प्रतन्यते । एवञ्च सिद्धे प्रतिबन्धेन प्रतिबन्ध्यादेः क्षुद्रोपद्रवस्यावकाशः । प्रतिबन्धसिद्धाविष्टापादनात् । तदसिद्धौ तत एव तत्तिसञ्चरप्रसङ्गादिति ।

ननु तस्य सर्वदा सर्वत्राविशेषे कार्यस्य सर्वदोत्पत्तिप्रसङ्ग इति निरपेक्षेश्वरपक्षे दोषः, सापेक्षे उपेक्षणीय एवास्त्विति बालस्य प्रदीपकलिकाक्रीडयैव नगरदाहः । तन्न । स्थेमभाजो जगत् एवाकार-णत्वप्रसङ्गात् । ॐमिति ब्रुवतः सौगतस्य दत्तमुत्तरं प्राक् ।

आर्षं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

तमिममर्थमागमः संवदति, विसंवदति तु परेषां विचारम् —

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।

सम्बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्घावाभूमी जनयन् देव एकः ॥

अत्र प्रथमेन सर्वज्ञत्वं, चक्षुषा दृष्टेरुपलक्षणात् । द्वितीयेन सर्व-वक्तृत्वं, मुखेन वागुपलक्षणात् । तृतीयेन सर्वसहकारित्वं, बाहुना सहकारित्वोपलक्षणात् । चतुर्थेन व्यापकत्वं, पदा व्याप्तेरुपलक्षणात् ।

वपि भवदुपदर्शितोपाधिविधूननेन कार्यत्वसकर्तृकत्वव्याप्तिसिद्धौ कार्यस्य कर्त्रति-पाते स्वभावातिपातापत्तिरित्याह — तदुत्पत्तेरिति । प्रतिबन्ध्यादेरिति । पशु-त्वेन हेतुना शशेऽदृश्यशृङ्गापादनमित्यर्थः । तयोरपि व्याप्तिसिद्धौ तदपि स्यादेव । तदभावे न सिद्धयेदेवेत्याह — प्रतिबन्धसिद्धाविति । नन्वाश्वरस्य निरपेक्षस्य कारणत्वे सर्वदा कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । सापेक्षस्य तथात्वेऽस्वतन्त्रतयोपेक्षणी-यत्वापत्तिरिति लघुतरशङ्कयैव भवदीयसिद्धान्तह निरित्याशङ्क्य, ईश्वरस्य कारणत्वानङ्गीकारे जगतो निर्हेतुकत्वप्रसङ्गः । इष्टापत्तौ कादाचित्कत्वहानिरि-त्याह — दत्तमुत्तरं प्रागिति । आगमेनेश्वरसिद्धावपि न्यायस्य सहकारि-त्वमाह — आर्षमिति । स्वमतस्याऽऽगममध्यनूकलमित्याह — तमिममिति ।

पञ्चमेन धर्माधर्मलक्षणप्रधानकारणत्वं, तौ हि लोकयात्रावहनाद्वाहू ।
षष्ठेन परमाणुरूपप्रधानाधिष्ठेयत्वं, ते हि गतिशीलत्वात्पतन्त्रव्यपदेशः,
पतन्तीति । सन्धमति, सञ्जनयन्निति च व्यवहितोपसर्गसम्बन्धः । तेन
संयोजयति समुत्पादयन्नित्यर्थः । द्यावा इत्यूर्ध्वसप्तलोकोपलक्षणं,
भूमीत्यधस्तात्, एक इत्यनादितेति । स्मृतिरपि —

‘अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते’ इत्यादि ।

एतेन ब्रह्मादिप्रतिपादका आगमा बोद्धव्याः । आयोजनात्स्वत्वपि —
स्वातन्त्र्ये जडताहानिर्नादृष्टं दृष्टघातकम् ।

हेत्वभावे फलाभावो विशेषस्तु विशेषवान् ॥ ४ ॥

परमाण्वादयो हि चेतनायोजिताः प्रवर्तन्ते, अचेतनत्वात्,
वास्यादिवत् । अन्यथा कारणं विना कार्यानुत्पत्तिरसङ्गः । अचेतन-
क्रियायाश्चेतनाधिष्ठानकार्यत्वावधारणात् । क्रियाविशेषविश्रान्तोऽय-
मर्थो, न तु तन्मात्रगोचरः । चेष्टा हि चेतनाधिष्ठानमपेक्षते इति चेत्;

एतेन ब्रह्मादीति । ब्रह्मविष्ण्वादिशरीरमास्थायेश्वर एव तत्तत्कार्याणि
करोतीति भावः । द्वितीयहेतुं विवृणोति — आयोजनादिति । आयुज्यन्ते
अनेनेत्यायोजनम् । अणुकारम्भकसंयोगजनकं परमाणुकर्म अत्राऽऽयोजनमि-
त्युच्यते । तस्मादपीश्वरसिद्धिः । तदेवाह — स्वातन्त्र्येति । परमाणूनां
स्वातन्त्र्ये चेतनानधिष्ठितानामेव परमाणूनां तत्कर्माङ्गीकारे जडताहानिः ।
अदृष्टविशेषात्तदङ्गीकारे अदृष्टादेव अणुकाद्युत्पत्तिरपि स्यादिति हेत्वन्तरोच्छेदा-
पत्तिः । एतावता सर्गाद्यकालीनअणुकोत्पादकं कर्म स्वसमानकालीनप्रयत्नजन्यम्,
कर्मत्वाच्चेष्टावदित्यनुमानमीश्वरे मानमुक्त्वा विपक्षे बाधकतर्कमाह—हेत्वभाव इति ।
हेतोश्चेतनव्यापारस्याभावे क्रियारूपफलस्याप्यभावप्रसङ्गः । ननु चेष्टारूपक्रिया-
विशेष एव चेतनव्यापारप्रयोज्य इत्याशङ्क्याह — विशेषस्त्विति । चेष्टारूप-
क्रियाविशेषः भोक्तृप्रयत्नप्रयोजनः । क्रियामात्रं चेतनव्यापारप्रयोज्यमिति कारिकार्थः ।
एतदेव विवृण्वन् तर्कोपकार्यमनुमानं, तर्कश्चाह — परमाण्वादय इति । ननु
क्रियापक्षकानुमाने चेष्टात्वमुपाधिरित्याशङ्क्य, चेष्टात्वं यदि प्रयत्नवदात्माधिष्ठित-

अथ केयं चेष्टा नाम ? । यदि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणिका क्रिया, प्रयत्नपात्रकारणिकेति वा विवक्षितम् । तन्न । तस्यैव तत्रानुपाधित्वात् । अथ हिताहितप्राप्तिपरिहारफलत्वं तत्त्वम् । तन्न । विषभक्षणोद्धन्धनाद्यव्यापनात् । इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारफलत्वमिति चेत् ; कर्तारं प्रत्यन्यं वा ? । उभयथाऽपि परमाण्वादिक्रियासाधारण्यादविशेषः । भ्रान्तसमीहाया अतथाभूताया अपि चेतनव्यापारापेक्षणाच्च । शरीरसमवायिक्रियात्वं तदिति चेन्न । मृतशरीरक्रियाया अपि चेतनपूर्वकत्वप्रसक्तेः । जीवत इति चेन्न । नेत्रस्पन्ददेशे तनाधिष्ठानाभ्युपगमप्रसङ्गात् । स्पर्शवद्भव्यान्तराप्रयोगे सतीति चेन्न । ज्वलनपवनादौ तथाभावाभ्युपगमापत्तेः । शरीरस्य स्पर्शवद्भव्यान्तराप्रयुक्तस्येति चेन्न । चेष्टयैव शरीरस्य लक्ष्यमाणत्वात् । सामान्यविशेषश्चेष्टात्वं, यत उन्नीयते प्रयत्नपूर्विकेयं क्रियेति चेन्न । क्रियामात्रेणैव तदुन्नयनात् । भोक्तृबुद्धिमत्पूर्व-

क्रियात्वं तदा तस्य साध्याविशिष्टत्वेन साधनव्यापकत्वान्नोपाधित्वमित्याह - तस्यैव तत्रानुपाधित्वादिति । इष्टानिष्टप्राप्तीति । एवञ्च विषभक्षणानुकूलक्रियाऽपीच्छाविषयविषभक्षणप्रापकत्वान्नोपाधिरिति भावः । परमाणुक्रियासाधारण्यादिति । परमाणुक्रियाया अपि तत्कर्तुरीश्वरस्याऽस्मदादेशेच्छाविषयार्थसाधनत्वादित्यर्थः । तथाच साध्याविशिष्टत्वान्नोपाधिरिति भावः । भ्रान्तसमीहेति । अतथाभूतायाः, इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाराफलिकाया इत्यर्थः । एवञ्चात्रोपाधेः साध्याव्यापकत्वमित्युक्तम् । मृतशरीरेति । वायुवशान्मृतशरीरे क्रियायां तत्र साध्याव्यापकत्वमित्यर्थः । जीवत इति विशेषणेऽपि नेत्रस्पन्दे साध्याव्यापक इत्याह - नेत्रेति । स्पर्शवद्भवेति । नेत्रस्पन्दस्य वायुप्रयुक्तत्वान्न दोष इति भावः । त्वन्मते ज्वलनक्रियाया अदृष्टवदात्मसंयोगजन्यायाः प्रयत्नाजन्यतया तत्र साध्याव्यापकत्वमित्याह - ज्वलनेति । चेष्टयैव शरीरेति । तथाच चेष्टानिरुक्तौ शरीरस्य, शरीरलक्षणे चेष्टायाश्चानुप्रवेशादन्वोन्याश्रय इति भावः । ननु प्रयत्नजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषोऽस्मात्त्वमित्याशङ्क्य, क्रियासामान्यगतं क्रियात्वमेव प्रयत्नजन्यतावच्छेदकं, न चेष्टात्वमित्याह - सामान्यविशेष इत्यादिना । ननु भोक्तृप्रयत्नजन्यता-

कत्वं यत इति चेत् ; तर्हि तद्विश्रान्तत्वमेव तस्य । न चैतावतैव क्रिया-
मात्रं प्रत्यचेतनमात्रस्य चेतनाधिष्ठानेन व्याप्तिरपसार्यते; विशेषस्य
विशेषं प्रति प्रयोजकतया सामान्यव्याप्तिं प्रत्यविरोधकत्वात् । अन्यथा
सर्वसामान्यव्याप्तेरुच्छेदादित्युक्तम् ।

एतेनाऽशरीरत्वादिना सत्प्रतिपक्षत्वमपास्तम् । अत्राप्यागमसंवादः—

यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।

यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः स्रूयते सचराचरम् ।

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ॥ इत्यादि ।

अत्र जागरस्वापौ सहकारिलाभालाभौ । ईश्वरप्रेरणायामज्ञत्व-
मप्रयतमानत्वञ्च हेतू दर्शितौ परमाणवादिसाधारणौ । स्वर्गश्वभ्रे चेष्टा-
ऽनिष्टोपलक्षणे । एतदेव सर्वाधिष्ठानमुत्तरत्र विभाव्यते, मयेत्यादिना ।
न केवलं प्रेरणायामहमधिष्ठाता, अपि तु प्रतिरोधेऽपि । यो हि यत्र
प्रभवति, स तस्य प्रेरणावधारणेऽपि समर्थः । यथाऽर्वाचीनः शरीर-
प्राणप्रेरणधारणयोरिति दर्शितं तपामीत्यादिना ।

धृतेः खल्वपि । क्षित्यादि ब्रह्माण्डपर्यन्तं हि जगत् साक्षात्
परम्परया वा विधारकप्रयत्नाधिष्ठितं, गुरुत्वे सत्यपतनधर्मकत्वात्,
वियतिविहङ्गमशरीरवत्, तत्संयुक्तद्रव्यवच्च । एतेनेन्द्राग्रियमादिलोकपाल-

ऽवच्छेदकजातिविशेषश्चेष्टात्वमिति चेदेवं सति प्रयत्नविशेषजन्यचेष्टया न क्रियाप्रयत्न-
योर्व्याप्यव्यापकभावस्य हानिरित्याह — न चैतावतेति । परमाणवश्चेतनाधिष्ठितां
न प्रवर्तन्ते, शरीरेतरत्वादिति सत्प्रतिपक्षोऽपि नेत्याह — एतेनेति । परमाणु-
क्रियायां चेष्टात्वाभावेन भोक्तृप्रयत्नाजन्यत्वेऽपि सामान्यतः प्रयत्नजन्यत्वस्यानपाया-
दिति भावः । स्वानुकूलं परप्रतिकूलमागममाह — यदा स इत्यादिना ।
तृतीयं हेतुमाह — धृतेरिति । एतेन = धारकप्रयत्नधृतत्वव्युत्पादनेन ।

प्रतिपादका अप्यागमा व्याख्याताः । सर्वावेशनिबन्धनश्च सर्व-
तादात्म्यव्यवहारः, 'आत्मैवेदं सर्वमि' ति । यथैक एव मायावी अश्वो,
वराहो, व्याघ्रो, वानरः, किन्नरो, भिक्षुस्तापसो, विप्र इत्यादि ।

अदृष्टादेव तदुपपत्तेरन्यथासिद्धमिदमिति चेत् ; तद्भावेऽपि
प्रयत्नान्वयव्यतिरेकानुविधानेन तस्यापि स्थितिं प्रति कारणत्वात् ।
कारणैकदेशस्य च कारणान्तरं प्रत्यनुपाधित्वात् । उपाधित्वे वा सर्व-
षामकारणत्वप्रसङ्गात् । शरीरस्थितिरेवं, न त्वन्यस्थितिरिति चेन्न ।
प्राणेन्द्रिययोः स्थितेरव्यापनात् । प्राङ्मन्यायेनापास्तत्वाच्च । अत्रा-
ऽप्यागमः । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ
विधृते तिष्ठतः' इति । प्रशासनं दण्डभूतः प्रयत्नः ।

‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

इति स्मृतिः । अत्रोत्तमत्वमसंसारित्वं, सर्वज्ञत्वादि च । परमत्वं सर्वो-
पास्यता । लोकत्रयमिति सर्वोपलक्षणम् । आवेशो ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्न-
वतः संयोगः । भरणं धारणम् । अव्ययत्वमागन्तुकविशेषगुणशून्य-
त्वम् । ऐश्वर्यं सङ्कल्पाप्रतिघातः, इति । एतेन कूर्मादिविषया
अप्यागमा व्याख्याताः ।

संहरणात्खल्वपि । ब्रह्माण्डादि व्यणुकपर्यन्तं जगत्, प्रयत्नव-
द्दिनाश्यं, विनाश्यत्वात्, पाटयमानपटवत् । अत्राप्यागमः —

‘एष सर्वाणि भूतानि समभिव्याप्य मूर्तिभिः ।

जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं सम्भ्रामयति चक्रवत् ॥

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकीम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम्’ ॥

इत्यादि । एतेन रौद्रमंशं प्रतिपादयन्तोऽप्यागमा व्याख्याताः ।

सर्वावेशेति । आवेशः—अविनाभावः । प्राङ्मन्यायेनेति । विशेषे विशेषो हेतुरिति

पदात् खल्वपि —

कार्यत्वान्निरुपाधित्वमेवं धृतिविनाशयोः ।

विच्छेदेन पदस्यापि प्रत्ययादेश्च पूर्ववत् ॥ ५ ॥

पदशब्देनात्र पद्यते गम्यते व्यवहाराङ्गमर्थोऽनेनेति वृद्धव्यवहार एवोच्यते । अतोऽपीश्वरसिद्धिः । तथाहि — यदेतत् पटादिनिर्माण-
नैपुण्यं कुविन्दादीनां, वाग्व्यवहारश्च व्यक्तवाचां, लिपितत्कमव्यवहा-
रश्च बालानां, स सर्वः स्वतन्त्रपुरुषविश्रान्तो, व्यवहारत्वात्, निपुणतर-
शिल्पिनिर्मितापूर्वघटघटनानैपुण्यवत्, चैत्रमैत्रादिपदवत्, पत्राक्षरवत्,
पाणिनीयवर्णनिर्देशक्रमवच्चेति । आदिमान् व्यवहार एवम्, अयं त्व-
नादिरन्यथाऽपि भविष्यतीति चेन्न । तदसिद्धेः । आदिमत्तामेव साध-
यितुमयमारम्भः । न चैवं संसारस्यानादित्वभङ्गप्रसङ्गः, तथापि
तस्याविरोधात् । न हि चैत्रादिव्यवहारोऽयमादिमानिति भवस्याप्यना-
दिता नास्ति । तदनादित्वे वा न चैत्रादिपदव्यवहारोऽप्यादिमानिति ।
अस्त्वर्वाग्दर्शी कश्चिदेवात्र मूलमिति चेन्न । तेनाऽशक्यत्वात् ।
कल्पादावादर्शाभासस्याप्यसिद्धेः । साधितौ च सर्गप्रलयौ ।

न्यायेनेत्यर्थः । तुरीयहेतुं व्याख्यातुमादत्ते — पदादिति । अत्र ग्रन्थलाघवार्थं
वृत्तवर्तिष्यमाणहेतूनां निरुपाधित्वग्राहकः कार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्गरूपो विपक्षबा-
धकस्तर्क इत्याह — कार्यत्वादिति । पदस्य कार्यत्वादेवोपाधिरहित्यं सिद्धम् ।
एवं धृतिविनाशयोरपि कार्यत्वान्निरुपाधित्वम् । प्रलयसद्भावेन वेदस्यापि कार्यत्वं
सिद्ध्यति । एवं प्रत्ययादेरपि कार्यत्वमेवेति कारिकार्थः । व्यक्तवाचां = मनुष्या-
णाम् । स्वतन्त्रपुरुषेति । पुरुषे स्वातन्त्र्यं सजातीयव्यवहारानुपजीव्यत्वम् ।
अन्यथाऽपीति । स्वतन्त्रपुरुषं विनाऽपीत्यर्थः । तथापीति । पूर्वकल्पीयव्यव-
हारस्यापि भवमूलकत्वेन व्यवहारस्य सादित्वेऽपि संसारस्य भवस्य चाऽनादित्वम-
व्याहतमिति भावः । 'तदनादित्वं' इत्यत्रापि न हीत्यनुवर्तनीयम् । अशक्यत्वा-
दिति । असर्वज्ञत्वादिति भावः । नन्वाश्वरस्य शरीराभावात्कथं व्यवहारप्रयोजकत्व-

ननु व्यवहारयितृवृद्धः शरीरी समधिगतो, न च ईश्वरस्तथा; तत्कथमेवं स्यात् । न । शरीरान्वयव्यतिरेकानुविधायिनि कार्ये तस्यापि तद्वत्त्वात् । गृह्णाति हि ईश्वरोऽपि कार्यवशाच्छरीरमन्तरान्तरा, दर्शयति च विभूतिमिति । अत्राप्यागमः—

‘पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

तथा — यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम्’ ॥ इति ।

एतेन ‘नमः कूलालेभ्यः कर्मारिभ्यः’ इत्यादि यजूंषि बोद्धव्यानि ।

प्रत्ययोऽपि । प्रत्ययशब्देनात्र समाश्वासविषयप्रामाण्यमुच्यते ।

तथाच प्रयोगः — आगमसंप्रदायोऽयं कारणगुणपूर्वकः, प्रमाणत्वात्, प्रत्यक्षादिवत् । न हि प्रामाण्यप्रत्ययं विना कचित् समाश्वासः । न चाऽसिद्धस्य प्रामाण्यस्य प्रतीतिः । न च स्वतः प्रामाण्यमित्यावेदितम् । न च नेदं प्रमाणं, महाजनपरिग्रहादित्युक्तम् । न चासर्वज्ञो धर्माऽधर्मयोः स्वातन्त्र्येण प्रभवति । न चासर्वज्ञस्य गुणवत्तेति निःशङ्कमेतत् ।

श्रुतेः खल्वपि । तथाहि — सर्वज्ञप्रणीता वेदाः, वेदत्वात् । यत्पुनर्न सर्वज्ञप्रणीतं नाऽसौ वेदो, यथेतरवाक्यम् । ननु किमिदं वेदत्वं नाम ? वाक्यत्वस्यादृष्टविषयवाक्यत्वस्य च विरुद्धत्वात् । अदृष्टविषय-प्रमाणवाक्यत्वस्य चासिद्धेः । मन्वादिवाक्ये गतत्वेन विरोधाच्चेति चेन्न । अनुपलभ्यमानमूलान्तरत्वे सति महाजनपरिगृहीतवाक्यत्वस्य

मित्याशङ्क्य, शरीरं गृहीत्वैश्वरः व्यवहरतीति समाधत्ते — गृह्णाति हीत्यादिना । ईश्वरस्यादृष्टाभावेऽपि अस्मदाद्यदृष्टादेवास्मदनुग्रहार्थं स्वेच्छया शरीराणि गृह्णातीति भावः । लोकाः, प्रामाणिकव्यवहारा इत्यर्थः । एतेनेति । घटादिव्यवहारस्यापीश्वरमूलकत्वप्रदर्शनेनेत्यर्थः । पञ्चमं हेतुमाह — प्रत्ययोऽपीति । कारण-गुणपूर्वक इति । प्रामाण्यप्रयोजकपदार्थप्रामाण्यपूर्वक इत्यर्थः । षष्ठं हेतुमाह — श्रुतेरिति । विरुद्धत्वादिति । प्रतारकवाक्ये व्यभिचारादित्यर्थः । एवं व्यति-

तत्त्वात् । न ह्यस्मदादीनां प्रत्यक्षादि मूलम् । नाऽपि भ्रमविप्रल्लिप्से, महाजनपरिग्रहादित्युक्तम् । नाऽपि परम्परैव मूलं; महाप्रलये विच्छेदादित्युक्तम् ।

अन्वयतो वा । वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि, वाक्यत्वात्, अस्मदादिवाक्यवत् । अस्मर्यमाणकर्तृकत्वान्नैवमिति चेन्न । असिद्धेः ।

अनन्तरश्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ।

प्रतिमन्वन्तरश्चैषा श्रुतिरन्या विधीयते ॥

वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्' इति स्मृतेः । 'तस्माद्यज्ञात्सर्व-
हुत ऋचः सामानि जज्ञिरे' इत्यादिश्रुतिपाठकस्मृतेश्च ।

अर्थवादमात्रमिदमिति चेन्न । कर्तृस्मरणस्य सर्वत्राऽविध्यर्थ-
त्वात् । तथाचास्मरणे कालिदासादेरस्मरणात् । एवञ्च कुमारसम्भ-
वादेरकर्तृकत्वप्रसङ्गः । अनैकान्तिकत्वं वा हेतोः । प्रमाणान्तरागोच-
रार्थत्वात् सत्प्रतिपक्षत्वमिति चेन्न । प्रणेतारं प्रत्यासिद्धेः, अन्यं प्रत्य-
नैकान्तिकत्वात् । आकस्मिकस्मितबीजसुखानुस्मृतेः कारणविशेषस्यान्यं
प्रति प्रमाणान्तरागोचरस्यापि तेनैव वक्त्रा प्रतिपाद्यमानत्वात् । वक्तैव
प्रकृते न सम्भवति; हेत्वभावे फलाभावात्, चक्षुरादीनां तत्राऽसाम-

रेकेण वेदेभ्य ईश्वरं प्रसाध्य, अन्वयेनापि साधयितुं सत्तमं हेतुमाह—अन्वयतो वेत्या-
दिना । ननूदाहृतश्रुतिस्मृत्योरर्थवादत्वेन न तेन वेदस्य सकर्तृकत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य,
कर्तृस्मरणस्य कुत्राप्यविधेयत्वेन कालिदासग्रन्थानामप्यकर्तृकत्वापत्तिरित्याह—एव-
ञ्चेति । प्रमाणान्तरागोचरत्वादित्ययं प्रतिहेतुर्धदि वेदप्रणेतृप्रमाणान्तरागोचर इत्यु-
च्यते तदा तदीयप्रत्यक्षगोचरार्थत्वादसिद्धः । पुरुषान्तरीयप्रमाणाऽपेक्षयाऽनैकान्तिक
इत्याह—प्रणेतारं प्रतीत्यादिना । ननु वाक्यार्थज्ञानसामग्र्यभावाद्वेदस्य सर्वज्ञप्रणीतत्वं
न सम्भवति । तथाहि—ईश्वरो नाऽतीन्द्रियार्थदर्शी, पुरुषत्वादस्मदादिवत् । तज्ज्ञानं
नातीन्द्रियार्थगोचरं, ज्ञानत्वात् । तदिन्द्रियं नातीन्द्रियार्थग्राहि, इन्द्रियत्वात् । तन्मनः
नातीन्द्रियग्राहि, मनस्वादित्यनुमानान्यत्र प्रमाणमित्याशङ्क्य, एते प्रयोगा आश्रया-
सिद्धया प्रागेव निरस्ता इत्याह—वक्तैवेत्यादिना । सामग्र्यभावात्कार्यज्ञानाभावेऽपि

ध्यात अस्मदादीन्द्रियवत् । मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् । न । चेतनस्य ज्ञानस्येन्द्रियस्य, मनसो वा पक्षीकरणे आश्रयासिद्धेः प्रागेव प्रवृत्तनात् । नित्यनिराकरणे चासामध्यात् । परमाण्वादयो न कस्यचित्प्रत्यक्षाः, तत्सामग्रीरहितत्वादिति चेन्न । द्रष्टारं प्रत्यसिद्धेः, अन्यं प्रति सिद्धसाधनात् । तथापि वाक्यत्वं न प्रमाणम्, अप्रयोजकत्वात् । प्रमाणान्तरगोचरार्थत्वप्रयुक्तं तत्र पौरुषेयत्वं, न तु वाक्यत्वप्रयुक्तम् । न । सुगताऽऽद्यागमानामपौरुषेयत्वप्रसङ्गात् । प्रमाणवाक्यस्य सत इति चेन्न । प्रणेतृप्रमाणान्तरगोचरार्थत्वस्य साध्यानुप्रवेशात् । स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं हि पौरुषेयत्वम् । अर्थप्रतीत्येकविषयौ हि विवक्षाप्रयत्नौ स्वातन्त्र्यम् । मन्वादिवाक्यस्यापौरुषेयत्वप्रसङ्गाच्च, तदर्थस्य शब्देतरप्रमाणागोचरत्वात् । प्रयुज्यमानवाक्येतरगोचरार्थत्वमात्रमिति चेन्न । तस्य वेदेऽपि सत्त्वात् । एकस्याप्यर्थस्य शाखाभेदेन बहुभिर्वाक्यैः प्रतिपादनात् । अस्त्वेवं, न तु तेषां मिथो मूलमूलीभाव इति चेन्न । उक्तोचरत्वात् ।

नित्यज्ञानस्य न निवृत्तिरित्याह — नित्येति । परमाण्वादीनामस्मदादिप्रत्यक्षाविषयत्वेऽपीश्वरप्रत्यक्षविषयत्वमस्तीत्याह — द्रष्टारं प्रतीति । ननु पौरुषेयत्वसाधकवाक्यत्वहेतौ प्रमाणान्तरगोचरार्थत्वमुपाधिरित्याशङ्क्य, सुगतवाक्ये साध्याव्यापकत्वान्नायमुपाधिरित्याह — तथापीत्यादिना । ननु प्रमाणवाक्यत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽयमुपाधिरित्याशङ्क्य, व्याप्तेर्भेदनियतत्वात्प्रणेतृपुरुषप्रमाणान्तरगोचरार्थस्य साध्याविशिष्टत्वान्न साध्यव्यापकत्वमित्याह — प्रणेत्रिति । किञ्च प्रमाणान्तरगोचरार्थत्वमित्यस्य शब्देतरप्रमाणगोचरार्थत्वमित्यर्थविवक्षायां मन्वादिवाक्ये साध्याव्यापकत्वम् । प्रयुज्यमानवाक्येतरगोचरार्थत्वविवक्षायां पक्षे साधनव्यापकत्वमित्याह — मन्वादीत्यादिना । उक्तोचरत्वादिति । प्रणेतारं प्रत्यसिद्धेः, अन्यं प्रत्यनैकान्तिकत्वादित्यनेनापौरुषेयत्वसाधकहेतोर्निराकरणादिति भावः । अणुकादिपरिमाणकारणीभूतसंख्याविशेषोत्पादकाऽपेक्षाबुद्ध्याश्रयतया चेश्वरसिद्धिर-

संख्याविशेषात् खल्वपि । अणुकव्यणुके तावत् परिमाणवती, द्रव्यत्वात् । तच्च परिमाणं कार्यं, कार्यगुणत्वात् । न च तस्य परमाणु-परिमाणं अणुकपरिमाणं वा कारणम् ; नित्यपरिमाणत्वात्, अणुपरिमाणत्वाच्च । अन्यथा अनाश्रयकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । अणुकस्य महत्त्व-प्रसङ्गाच्च, व्यणुकवदण्वारभ्यत्वाविशेषात् । तत्र कारणबहुत्वेन महत्त्वे अणुपरिमाणस्यानारम्भकत्वस्थितेरणुत्वमेव महदारम्भे विशेष इत्यपि न युक्तम् ; महतो महदनारम्भप्रसङ्गात् । अणुत्वमहत्त्वयोर्विरुद्धतया एकजातीयकार्यानारम्भकत्वमसङ्गात् । बहुभिरपि परमाणुभिर्द्वाभ्या-मपि अणुकाभ्यामारम्भप्रसङ्गाच्च !

एवं सति को दोष इति चेत् ; परमाणुकार्यस्य महत्त्वप्रसङ्गः, कारणबहुत्वस्य तद्धेतुत्वात् । अन्यथा द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिरित्यनियमे-नाप्यण्वारम्भे तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अणुन एव तारतम्याभ्युपगमस्तु संख्यामवधीर्य न स्यात् । अस्तु महदारम्भ एव त्रिभिरिति चेन्न । महतः कार्यस्य कार्यद्रव्यारभ्यत्वनियमात् । तथापि वा तारतम्ये

त्यष्टमं हेतुमाह — संख्याविशेषादिति । अत्र प्रथमहेतौ गगनपरिमाणं, द्वितीय-हेतौ मनःपरिमाणं च दृष्टान्त इति बोध्यम् । अन्यथेति । आकाशमनसो-द्रव्यानारम्भकत्वेन तत्परिमाणस्य परिमाणान्तरजनकत्वे अनाश्रयकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इति भावः । व्यणुके कारणबहुत्वस्य परिमाणारम्भकत्वे अणुत्वस्याकारणत्वं सिद्धमित्याह — तत्र कारणेति । ननु अणुकगतविजातीयाणुत्वमेव व्यणुकमहत्त्वे कारणमित्याशङ्क्य, तथा सति व्यभिचारान्महत्त्वे महत्परिमाणस्याकारणत्वप्रसङ्ग इत्याह — महतो महदिति । किञ्च संख्यां विहायाणुपरिमाणस्यैव कारणत्वे दोषमाह — बहुभिरपीति । नन्वणुद्वयारब्धस्येवाणुत्रयारब्धस्याप्यणुत्वमेवाङ्गी-क्रियत इत्याशङ्क्य, तथा सति त्रित्वादिसंख्यावैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्याह — अन्यथेति । नन्वणुगतसंख्यावैचित्र्यादेव परिमाणतारतम्योपपत्तिरित्याशङ्क्य, सिद्धं तर्हि संख्यायाः परिमाणकारणत्वमित्याह — अणुन एवेत्यादिना । ननु व्यणुकपरिमा-णस्य परिमाणान्न्यत्वे प्रचयजन्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य, तत्र शिथिलावयवसंयोगे

संख्यैव प्रयोजिकेति । न च प्रचयोऽपेक्षणीयः, अवयवसंयोगस्याभावात् । तस्मात् परिमाणप्रचयौ महत् एवारम्भकाविति स्थितिः । अतोऽनेकसंख्या परिशिष्यते । सा अपेक्षाबुद्धिजन्या, अनेकसंख्यात्वात् । न चास्मदादीनामपेक्षाबुद्धिः परमाणुषु सम्भवति । तत् यस्यासौ सर्वज्ञः । अन्यथा अपेक्षाबुद्धेरभावात् संख्याऽनुत्पत्तौ तद्वत्परिमाणानुत्पादेऽपरिमितस्य द्रव्यस्यानारम्भकत्वात् त्र्यणुकानुत्पत्तौ विश्वानुत्पत्तिप्रसङ्गः । अस्मदादीनामेवाऽऽनुमानिक्यपेक्षाबुद्धिरस्त्विति चेन्न । इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । जाते हि स्थूलकार्ये तेन परमाण्वाद्यनुमानं, तस्मिन् सति त्र्यणुकादिक्रमेण स्थूलोत्पत्तिः । अस्त्वदृष्टादेव परिमाणं, कृतमपेक्षाबुद्धयेति चेन्न । अस्तु तत एव सर्वं, किं दृष्टकारणेनेत्यादेरसमाधेयत्वप्रसङ्गादिति । अथवा, कार्येत्यादिकमन्यथा व्याख्यायते ।

उद्देश एव तात्पर्यं व्याख्या विश्वदृशः सती ।

ईश्वरादिपदं सार्थं लोकवृत्तानुसारतः ॥ ६ ॥

आम्नायस्य हि भाव्यार्थस्य कार्ये पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्ती । भूतार्थस्य तु यद्यपि नाहत्य प्रवर्तकत्वं निवर्तकत्वं वा, तथापि तात्पर्यतस्तत्रैव प्रामाण्यम् । तथाहि — विधिशक्तिरेवावसीदन्ती स्तुत्यादिभिरुत्तभ्यते । प्रशस्ते हि सर्वः प्रवर्तते, निन्दिताच्च निवर्तते इति स्थितिः ।

तत्र पदशक्तिस्तावदभिधा, तद्वलायातः पदार्थः । आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति चाऽन्वयशक्तिः पदानां पदार्थानां वा वाक्यं, तद्वलायातो वाक्यार्थः । तात्पर्यार्थस्तु चिन्त्यते । तदेव परं साध्यं, प्रतिपाद्यं, प्रयी-

नास्तीत्याह — न च प्रचय इति । कार्यं नामोद्देश्यत्वम् । तच्च तात्पर्यवक्तुरिच्छारूपम् । सा चेच्छा वेदार्थविषये नास्मदादीनां सम्भवतीति तदाश्रयेश्वरसिद्धिरिति प्रकारान्तरेण कार्येति कारिकां व्याख्याति — अथवेति । उद्देश एवेति । अत्र प्रथमपादेन कार्यत्वस्य, द्वितीयपादेनाऽऽयोजनेत्यस्य, उत्तरार्धेन पदादित्यस्य च व्याख्या कृता । तदेव विवृणोति — आम्नायस्य हीत्यादिना ।

जनमुद्देश्यं वा यस्य तदिदं तत्परम् । तस्य भावस्तत्त्वम् । तत् यद्विषयं स तात्पर्यार्थ इति स्यात् । तत्र न प्रथमः, प्रमाणेनार्थस्य कर्मणोऽसाध्यत्वात् । फलस्य च तत्प्रतिपत्तितोऽन्यस्याभावात् । प्रशस्तनिन्दितस्वार्थप्रतिपादनद्वारेण प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं साध्यं परमुच्यते इति चेन्न । 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र तीरस्याप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्यासाध्यस्यापि परत्वात् । तीरविषये प्रवृत्तिनिवृत्ती साध्ये इति तीरस्यापि परत्वमिति चेन्न । स्वरूपाख्यानामात्रेणापि पर्यवसानात् ।

न द्वितीयः, पदवाक्ययोः पदार्थतत्संसर्गौ विहाय प्रतिपाद्यान्तराभावात् । पदशक्तिसंसर्गशक्ती विना स्वार्थाविनाभावेन प्रतिपाद्यं परमुच्यते इत्यपि न साम्प्रतम् । न हि यत् यच्छब्दार्थाविनाभूतं तत्र तत्र तात्पर्यं शब्दस्य, अतिप्रसङ्गात् । तदा हि 'गङ्गायां जलमि' त्याद्यपि तीरपरं स्यात् । अविनाभावस्य तादवस्थयात् । मुख्ये बाधके सति तत्तथा स्यादिति चेन्न । तस्मिन्नसत्यपि भावात् । तद्यथा —

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥ इति ।

मुख्यार्थाबाधनेऽपि वारणे तात्पर्यम् । न च परं व्यापकमेव; अव्यापकेऽपि तात्पर्यदर्शनात् । तद्यथा — 'मञ्चाः क्रोशन्ती' ति पुरुषे तात्पर्यम् । न च मञ्चपुरुषयोरविनाभावः, नापि पुरुषक्रोशनयोः । नापि तृतीयः, तद्वि प्रतिपाद्यापेक्षितं, प्रतिपादकापेक्षितं वा स्यात्? । नाद्यः, शब्दप्रामाण्यस्यातदधीनत्वात् । तथात्वे वाऽतिप्रसङ्गात् । यस्य यदपेक्षितं, तं प्रति तस्य परत्वप्रसङ्गात् ।

स्वरूपाख्यानेति । प्रवृत्त्यादौ तात्पर्याभावेऽपि तीरस्य तात्पर्यविषयत्वादिति भावः । अतदधीनत्वात्, प्रतिपाद्यानधीनत्वादित्यर्थः । परत्वप्रसङ्गादिति । श्रोतृभेदेन तात्पर्यभेदाद्वाक्यभेदापत्तिरिति भावः । ननु शब्दार्थेन साध्यं प्रतिपाद्यापेक्षितं यत्तत्परमित्याशङ्क्य, शब्दार्थसाध्यस्यापि कार्यज्ञाप्यभेदेन नानात्वाद्वाक्यभेदापत्तिरित्याह —

तदर्थसाध्यत्वेनापेक्षानेयम् इति चेन्न। कार्यज्ञाप्यभेदेन साध्यस्य बहुविध-
त्वे भिन्नतात्पर्यतया वाक्यभेदप्रसङ्गात्। धूमस्य हि प्रदेशश्यामलता मशक-
निवृत्त्याद्यनेकं कार्यम् । आर्द्रन्धनदहनान्धनेकं ज्ञाप्यम् । तथाचेह प्रदेशे
धूमोद्गम इत्यभिहिते तात्पर्यतः को वाक्यार्थो भवेत् ? । चेतनापेक्षया
नियन्तुमशक्यत्वात् । नाऽपि प्रतिपादकापेक्षितं; वेदे तदभावात् । चतु-
र्थस्तु स्यात् । यदुद्देशेन यः शब्दः प्रवृत्तः स तत्परः, तथैव लोकव्युत्पत्तेः ।
तथाहि—प्रशंसावाक्यमुपादानमुद्दिश्य लोके प्रयुज्यते, तदुपादानपरम् ।
निन्दावाक्यं हानमुद्दिश्य प्रयुज्यते, तज्ज्ञानपरम् । एवमन्यत्रापि स्वय-
मूहनीयम् । तस्माल्लोकानुसारेण वेदेऽप्येवं स्वीकरणीयम् । अन्यथा अर्थ-
वादानां सर्वथैवानर्थक्यप्रसङ्गात् । स चोद्देशो व्यवसायोऽधिकारोऽभि-
प्रायो, भाव, आशय, इत्यनर्थान्तरमिति तदाधारप्रणेतृपुरुषधौरेय
सिद्धिः । तथाच प्रयोगः—वैदिकानि प्रशंसावाक्यानि उपादानाभि-
प्रायपूर्वकाणि, प्रशंसावाक्यत्वात्, 'परिणतिसुरसमाम्रफलमि' त्यादि-
लोकवाक्यवदिति । एवं निन्दावाक्यानि हानाभिप्रायपूर्वकाणि, निन्दा
वाक्यत्वात्, 'परिणतिविरसं पनसफलमि' त्यादिवाक्यवत् । अन्यथा
निरर्थकत्वप्रसङ्गश्च विपक्षे बाधकमुक्तम् ।

अपि च—नो चेदेवं, श्रुतार्थापत्तिरपि हीयेत । सिद्धो ह्यर्थः
प्रमाणविषयो, न तु तेनैव कर्तव्यः । न च 'पीनो देवदत्तो दिवा न
भुङ्क्ते' इत्यत्र रात्रौ भुङ्क्त इति वाक्यशेषोऽस्ति, अनुपलम्भबाधित-
त्वात् । उत्पत्त्यभिव्यक्तिसामग्रीतात्वादिव्यापारविरहात् । अयोग्यस्या-
शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । तस्मादभिप्रायस्थ एव परिशिष्यते, गत्यन्तरा-
ऽभावात् । स चेद्वेदे नास्ति, नास्ति श्रुतार्थापत्तिरिति तद्व्युत्पादनानर्थ-
क्यप्रसङ्गः । तस्मात् कार्यात्तात्पर्यादप्युन्नीयते, अस्ति प्रणेतैति ।

तदर्थसाध्येत्यादिना । वेदे तदभावादिति । त्वया वेदकर्तुरनङ्गीकारादित्यर्थः ।
किञ्च वेदस्येश्वरेच्छामूलकत्वानङ्गीकारे त्वन्मते श्रुतार्थापत्तिः शब्दाध्याहाररूपा न स्या-
दित्याह—अपि चेत्यादिना । गत्यन्तराभावादिति । वेदेऽपि परस्परसमभि-

आयोजनात् खल्वपि । न हि वेदादव्याख्यातात् कश्चिदर्थमधि-
गच्छति । न चैकदेशदर्शिनो व्याख्यानमादरणीयम् ; 'पौर्वापर्यापरा-
मृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मतिम्' इति न्यायेनाऽनाश्वासात् । त्रिचतुरपद-
कादपि वाक्यादेकदेशश्राविणोऽन्यथाऽर्थप्रत्ययः स्यात्, किमुताती-
न्द्रियादन्तरान्तरवाक्यसम्भेददुरधिगमात् । ततः सकलवेदवेदार्थ-
दर्शी कश्चिदेवाभ्युपेयः, अन्यथाऽन्धपरम्पराप्रसङ्गात् । स च श्रुता-
धीतावधृतस्मृतसाङ्गोपाङ्गवेदवेदार्थस्ताद्विपरीतो वा न सर्वज्ञादन्यः सम्भ-
वति । को ह्यप्रत्यक्षीकृतविश्वतदनुष्ठान 'एतावानेवायमान्नाय' इति
निश्चिनुयात् ? । कश्चाऽर्वागृह्ण निःशेषाः श्रुतीर्ग्रन्थतोऽर्थतो वाऽधीयीत,
अध्यापयेद्वा ? । अत्रापि प्रयोगः—वेदाः कदाचित् सर्ववेदार्थविज्ञाख्याताः,
अनुष्ठातृमतिचलनेऽपि निश्चलार्थानुष्ठानत्वात्, यदेवं तत्सर्वं तदर्थ-
विज्ञाख्यातं, यथा मन्वादिसंहितेति । अन्यथा त्वनाश्वासेनाव्यवस्था-
नादननुष्ठानमव्यवस्था वा भवेदनादेशिकत्वात् । अनुष्ठातार एवाऽऽदे-
ष्टार इति चेन्न । तेषामनियतबोधत्वात् । वेदवद्वेदानुष्ठानमप्यनादीति
चेन्न । तद्धि स्वतन्त्रं वा, वेदार्थबोधतन्त्रं वा ? । आद्ये निर्मूलत्व-
प्रसङ्गः । द्वितीये त्वनियमापत्तिः । न ह्यसर्वज्ञाविशेषे पूर्वेषां तदवबोधः
प्रमाणं, न त्विदानीन्तनानामिति नियामकमस्ति ।

पदात् खल्वपि । श्रूयते हि प्रणवेश्वरेशानादिपदम् ! तच्च सार्थ-
कम्, अविगानेन श्रुतिस्मृतीतिहासेषु प्रयुज्यमानत्वात्, घटादिपदव-
दिति सामान्यतः सिद्धे, कोऽस्यार्थः ? इति व्युत्पित्सोर्विर्मर्शे सति
निर्णयः, स्वर्गादिपदवत् ।

व्याहृतपदानामर्थप्रतिपादने सामर्थ्योपलब्धेस्तस्य चोच्चारणाभिप्रायोभयनियतत्वे-
नेश्वरसिद्धिरिति भावः । वेदव्याख्यानादपीश्वरसिद्धिरिति द्वितीयहेतुमाह — आयो-
जनादिति । सकलवाक्यार्थविधारणादपीश्वरसिद्धिरिति तृतीयहेतुमाह — स च
श्रुताधीतेति । चतुर्थहेतुमाह — पदादिति । अविगानेन, निरर्थकत्वप्रसिद्ध-
भावेनेत्यर्थः । स्वर्गादिपदवदिति । यथा स्वर्गपदस्यार्थवादवशाच्छक्तिर्निर्णय-

‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः’ ॥ इत्यर्थवादात् ।

यववराहादिवद्वाक्यशेषाद्वा । तद्यथा ईश्वरप्रणिधानमुपक्रम्य श्रूयते —

‘सर्वज्ञता वृत्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।

अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य’ ॥ इति ।

एवम्भूतोऽर्थः प्रमाणबाधित इति चेन्न । प्रागेव प्रतिषेधात् । तथापि न तत्र प्रमाणमस्तीति चेत् ; स्वर्गे अस्तीति का श्रद्धा ? । न ह्युक्तविशेषणे सुखे किञ्चित्प्रमाणमस्त्यस्मदादीनाम् ।

याज्ञिकप्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या तथैव तदित्यवधार्यते इति चेन्न । इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । अवधृते हि स्वर्गरूपे तत्र प्रवृत्तिः, प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या च तदवधारणमिति । पूर्ववृद्धप्रवृत्त्या तदवधारणेऽयमदोष इति चेन्न । अन्धपरम्पराप्रसङ्गात् । विशिष्टादृष्टवशात् कदाचित् कस्यचिदेवंविधमपि सुखं स्यादिति नास्ति विरोधः । तन्निषेधे प्रमाणाभावादिति चेत् ; तुल्यमितरत्रापि । अत्रापि प्रयोगः — यः शब्दो यत्र वृद्धैरसति वृत्त्यन्तरे प्रयुज्यते स तस्य वाचकः, यथा स्वर्गशब्दः सुखविशेषे प्रयुज्यमानस्तस्य वाचकः । प्रयुज्यते चायं जगत्कर्तरीति । अन्यथा निरर्थकत्वप्रसङ्गे सार्थकपदकदम्बसमभिव्याहारानुपपत्तिरिति । एतेन रुद्रोपेन्द्रमहेन्द्रादिदेवताविशेषवाचका व्याख्याताः ।

अपि च — अस्मत्पदं लोकवद्वेदेऽपि प्रयुज्यते । तस्य च लोके नाचेतनेष्वन्यतमदर्थः, तत्र सर्वथैवाप्रयोगात् । नाप्यात्ममात्रमर्थः, परात्मन्यपि प्रयोगप्रसङ्गात् । अपि तु यस्तं स्वातन्त्र्येणोच्चारयति तमेवाह । तथैवान्वयव्यतिरेकाभ्यामवसायात् । ततो लोकव्युत्पत्तिमनतिक्रम्य

स्तथेत्यर्थः । रुद्रादिपदानामपि वाक्यशेषादर्थनिर्णय इत्याह — एतेनेति । स्वातन्त्र्येणेति । अन्यकर्तृकत्वेन तात्पर्याविषयत्वं स्वातन्त्र्यम् । तथाच ‘वाक्यस्त्वया मद्धचनात्स राजे’ त्यत्र कवेरिव ‘गृभ्णामि ते सौभगत्वाये’ त्यादा-

वेदेऽप्यनेन स्वप्रयोक्तैव वक्तव्यः । अन्यथाऽप्रयोगप्रसङ्गात् । न च यो यदोच्चारयति वैदिकमहंशब्दं स एव तदा तस्यार्थ इति युक्तम् ; तथा सति 'मामुपासीते' त्यादौ स एवोपास्यः स्यात् । 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इत्युपाध्यायशिष्यपरम्परैवात्मन्यैश्वर्यं समधिगच्छेत् । तथाच उपासनां प्रत्युन्मत्तकेलिः स्यात् । लोकव्यवहारश्चोच्छिद्येत । तस्मान्नानुवक्ताऽस्य वाच्यः । अपि तु वक्तैवेति स्थिते प्रयुज्यते । वेदे अस्मच्छब्दः स्वप्रयोक्तृवचनः, अस्मच्छब्दत्वाल्लोकवदिति ।

एवमन्येऽपि यः कः स इत्यादिशब्दा द्रष्टव्याः । तेषां बुद्धयुपक्रमप्रश्नपरामर्शाद्युपहितमर्यादित्वात् । तस्य च वक्तृधर्मत्वात् । बुद्धयुपक्रमो हि प्रकृतत्वं, जिज्ञासाऽऽविष्करणञ्च प्रश्नः, प्रतिसन्धानञ्च परामर्श इति । एवञ्च संशयादिवाचका अप्युन्नेयाः । न च जिज्ञासा-संशयादयः सर्वज्ञे प्रतिषिद्धा इति युक्तम् ; शिष्यप्रतिबोधनायाहार्यत्वेनाविरोधात् । को धर्मः ? कथं लक्षणक इत्यादिभाष्यवदिति । एतेन धिगहो बत हन्तेत्यादयो निपाता व्याख्याताः ।

प्रत्ययादपि । लिङादिप्रत्यया हि पुरुषधौरेयनियोगार्था भवन्तस्तं प्रतिपादयन्ति । तथाहि —

प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र सा चेच्छातो यतश्च सा ।

तज्ज्ञानं विषयस्तस्य विधिस्तज्ज्ञापकोऽथवा ॥ ७ ॥

वपि नेश्वरबोधकत्वं तच्छब्दस्येति भावः । अस्मच्छब्दत्वादिति । स्वतन्त्रास्मच्छब्दत्वादित्यर्थः । यथा बुद्धिस्थत्वादीनां कर्तृधर्मत्वमेवं गर्हाविस्मयखेदादीनामपि वक्तृधर्मत्वम् । तेनापि वेदकर्तुरीश्वरसिद्धिरित्याह — एतेनेति । पञ्चमं हेतुमाह — प्रत्ययादिति । नियोगः = अभिप्रायः । अत्र प्रवृत्तिः = कृतिः । सा चेच्छातो जायते, इच्छा तु ज्ञानजन्या । तथाच प्रवृत्तिकारणीभूतेच्छाजनकज्ञानविषयो विधिरित्यर्थः । स्वमतमाह — तज्ज्ञापक इति । तादृशविषयज्ञापक इत्यर्थः ।

प्रवृत्तिः खलु विधिकार्या सती न तावत्कायपरिस्पन्दमात्रम् ; आत्मा ज्ञातव्य इत्याद्यव्यापनात् । नापीच्छामात्रम्, तत एव फलासिद्धौ कर्मा-
ऽनारम्भप्रसङ्गात् । ततः प्रयत्नः परिशिष्यते । आत्मज्ञानभूतदयादावपि
तस्याभावात् । तदुक्तं 'प्रवृत्तिरारम्भः' इति । सेयं प्रवृत्तिर्यतः
सत्तामात्रावास्थितात्, नासौ विधिः; तत्र शास्त्रवैयर्थ्यात् । अप्रतीता-
देव कुताश्चित् प्रवृत्तिसिद्धौ तत्प्रत्यायनार्थं तदभ्यर्थनाभावात् । न च
प्रवृत्तिसिद्धौ तत्प्रत्यायनार्थं तदभ्यर्थनाभावात् । न च प्रवृत्तिहेतुजन-
नार्थं तदुपयोगः, प्रवृत्तिहेतोरिच्छाया ज्ञानयोनित्वात् ज्ञानमनुत्पाद्य
तदुत्पादनस्याशक्यत्वात्, तस्य च निरालम्बनस्यानुत्पत्तेरप्रवर्त्तक-
त्वाच्च । नियामकाभावात् । तस्माद्यस्य ज्ञानं प्रयत्नजननीमिच्छां
प्रसूते, सोऽर्थविशेषस्तज्ज्ञापको वाऽर्थविशेषो विधिः, प्रेरणा, प्रवर्तना,
नियुक्तिर्नियोग, उपदेश इत्यनर्थान्तरमिति स्थिते विचार्यते । स हि
कर्तृधर्मो वा स्यात्, कर्मधर्मो वा, करणधर्मो वा, नियोक्तृधर्मो वेति ।

इष्टहाने रनिष्टाप्तेरप्रवृत्ते विरोधतः ।

असत्त्वात्प्रत्ययत्यागात्कर्तृधर्मो न सङ्करात् ॥ ८ ॥

स हि न स्पन्द एव, आत्मानमनुपश्येदित्याद्यव्याप्तेः । 'ग्रामं
गच्छती'त्यादावतिव्याप्तेश्च । नाऽपि तत्कारणं प्रयत्नः, तस्य
सर्वाख्यातसाधारणत्वात् ।

विधिकार्येति । विधिज्ञानकार्येत्यर्थः । आत्मा ज्ञातव्य इति ! तत्र चेष्टाभावादित्यर्थः । शास्त्रवैयर्थ्यादिति । शास्त्रस्य ज्ञापकतया सत्तया हेतौ तस्यानावश्य-
कत्वादिति भावः । स हीति । कर्तृधर्मः = स्पन्दः, इच्छा, प्रयत्नो वा । कर्मधर्मः
कार्यत्वादिति । करणधर्मः इष्टसाधनत्वम् । शब्दधर्मो भावना । नियोक्तृधर्मोऽभि-
प्रायविशेषः । न प्रथम इति । अव्याप्यतिव्याप्तिभ्यां न स्पन्दो विधिः । यत्तमात्र-
स्यानिष्टसाधनसाधारण्यान्न विधित्वम् । इच्छाया विधित्वे स्वेनैव स्वजननाद्विरोधः ।

ननु न सर्वत्र प्रयत्न एव प्रत्ययार्थः । करोतीत्यादौ प्रकृत्यर्था-
तिरेकिणस्तस्याभावात् । संख्यामात्राभिधानेन प्रत्ययस्य चरितार्थ-
त्वात् । ततो लिङादिवाच्य एव प्रयत्न इति । न । कुर्यादित्यत्रापि
तुल्यत्वात् । प्रयत्नमात्रस्य प्रकृत्यर्थत्वेऽपि तस्य पराङ्गतापन्नस्य प्रत्य-
यार्थत्वान्न तुल्यत्वमिति चेन्न । तथापि तुल्यत्वात् । न चैकस्य तद्वाच-
कत्वेऽन्यस्य तद्विपर्यय आपद्येत; एको द्वौ बहव एषिषतीत्यादौ व्यभि-
चारात् । तत्र द्वितीयसंख्येच्छादिकल्पने करोति, प्रयतते इत्यादावपि
तथा स्यात् । प्रत्येकमन्यत्र सामर्थ्यावधृतौ सम्भेदे तथा कल्पनायास्तु-
ल्यत्वात् । 'रथो गच्छतीत्यादौ' तदसम्भवे का गतिरिति चेत् ; तन्तवः
पटं कुर्वन्तीत्यत्र या । लोकोपचारोऽयमपर्यनुयोज्य इति चेत् ; तुल्यम् ।

किञ्च लिङश्रवणकाले इच्छाया असत्त्वाल्लिङः इच्छाकारणत्वे ज्ञानस्य
कारणत्वस्याग्रेसङ्गादिष्टसाधनताज्ञानसङ्कीर्णत्वाच्चेच्छायाः तदपेक्षयेष्टसाधनत्वमेव
विध्यर्थ इति न कर्तृधर्मो विधिरिति कारिकार्थः । ननु सर्वत्र यत्नस्य प्रत्ययार्थत्वे
करोतीत्यादौ धातुना प्रत्ययस्य पौनरुक्त्यापत्तिः । अतस्तत्र यत्नो धात्वर्थः,
संख्या प्रत्ययार्थः । तथाच लिङ एव यत्नार्थकत्वमित्याशङ्क्य, कुर्यादित्यत्र पौन-
रुक्त्यापत्त्या लिङोऽपि न यत्नार्थकत्वमित्याह — ननु सर्वत्रेत्यादिना ।

कुर्यादित्यत्र यत्नो धात्वर्थः । तत्सम्बन्धित्वमनुकूलत्वं वा प्रत्ययार्थ इति विशेष
इति चेत्प्रकृतेऽपि तुल्यमित्याह—तथापि तुल्यत्वादिति । किञ्च प्रकृतिप्रत्ययोरै-
कार्थकत्वमेकः, द्वावित्यादौ दृष्टत्वेन करोतीत्यादावपि प्रकृतिप्रत्ययोरप्येकार्थत्वं न
दोषायेत्याह — न चैकस्येति । एकस्य, प्रकृतेः । अन्यस्य, प्रत्ययस्येत्यर्थः ।
नन्वेकः, द्वावित्यादौ प्रकृत्यर्थैकत्वादितो भिन्नमेवैकत्वादिकं प्रत्ययार्थः । तयोरेक-
स्यैव पदार्थान्तरेणान्वयः स्वीक्रियत इति चेत्प्रकृतेऽपि तुल्यमित्याह — तत्र
द्वितीयेत्यादिना । ननु 'रथो गच्छती' त्यादौ नाऽख्यातस्य यत्नार्थकत्वमुपपन्न-
मित्याशङ्क्य, तन्तवः पटं कुर्वन्तीत्यादौ धातोरिवात्रापि लाक्षणिकोऽयं प्रयोग
इति समाधत्ते — रथ इत्यादिना । वृद्धव्यवहाराल्लिङो यत्नार्थकत्वं सिद्धमिति

लिङः कार्यत्वे वृद्धव्यवहाराद्युत्पत्तौ सर्वं समञ्जसम् । आख्यातमात्रस्य तु न तथेति चेन्न । विवरणादेरपि व्युत्पत्तेः । अस्ति च तदिह । किं करोति? पचति, पाकं करोतीत्यर्थः इत्यादिदर्शनात् । तथापि फलानुकूलताऽऽपन्नधात्वर्थमात्राभिधाने तदतिरिक्तप्रयत्नाभिधानकल्पनायां कल्पनागौरवं स्यात् । अतो विवरणमपि तावन्मात्रपरमिति चेत्; भवेदप्येवं, यदि पाकेनेति विवृणुयात् । न त्वेतदस्ति । धात्वर्थस्यैव पाकमिति साध्यत्वेन निर्देशात् । ततस्तं प्रत्येव किञ्चिदनुकूलताऽऽपन्नं प्रत्ययेनाभिधानीयमिति युक्तम् । तथापि तेन प्रयत्नेनैव भवितव्यं, न त्वन्येनेति कुत इति चेत्; नियमेन तथा विवरणात् । बाधकं विना तस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

स्यादेतत् । यस्य कस्यचित् फलं प्रत्यनुकूलतापत्तिमात्रमेव करोत्यर्थो, न तु प्रयत्न एव । सोऽपि ह्यनेनैवोपाधिना प्रत्ययेन वक्तव्यो, न तु यत्नत्वमात्रेण, प्रयत्नपदेनाविशेषप्रसङ्गात् । तद्वरं तावन्मात्रमेवास्तु लाघवाय । अन्यथा त्वनुकूलत्वप्रयत्नत्वे द्वावुपाधी कल्पनीयौ । अचेतनेषु सर्वत्र गौणार्थास्तित्वाऽऽसति बाधके कल्पनीया इति चेत्;

चेद्विवरणेनाख्यातस्यापि तत्सिद्धमित्याह — लिङ इत्यादिना । ननु पचतीत्यादौ पचधात्वर्थः तण्डुलतुषापनयनादिव्यापारमात्रम् । तत्र रूपपरावृत्तिरूपफलानुकूलत्वं प्रत्ययार्थः । तत्रैवं सति यत्तार्थकत्वकल्पनं गौरवप्रतप्तमित्याशङ्क्य, तर्हि पचतीत्यस्य 'पाकेन करोती' त्यपि विवरणं स्यात्, 'अदेनं काष्ठेन पचती' तिवदिति समाधत्ते — भवेदप्येवमिति । तथाच फलमुख्यगौरवं न दोषापेति भावः । शङ्कते—स्यादेतदिति । अयं भावः—'पाकं करोती' त्यादौ करोतिर्न यत्तार्थकः, किन्त्वनुकूलव्यापारार्थकः । प्रत्ययोऽध्यनुकूलव्यापारत्वेनैव यत्नं बोधयति, न तु यत्नत्वेन । तथा सति यत्नपदेन पर्यायतापत्तेः । अनुकूलत्वयत्नत्वयोः प्रवृत्तिनिमित्तापत्तेश्च । 'रथो गच्छती' त्यचेतनेषु सर्वत्र बाधकं विना गौणार्थताकल्पनाप्रसङ्गश्चेति । समाधत्ते — अत्रोच्यत इति । अयं भावः — क्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि प्रयत्नजन्यत्वप्रतिसन्धाने घटादौ कुत इति व्यवहारदर्शनात् ।

अतोच्यते -

कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया ।

यत्न एव कृतिः पूर्वा परस्मिन् सैव भावना ॥ ९ ॥

यत्नपूर्वकत्वं हि प्रतिसन्धाय घटादौ कृत इति व्यवहारात् । हेतु-
सत्त्वप्रतिसन्धानेऽपि यत्नपूर्वकत्वप्रतिसन्धानविधुराणामङ्कुरादौ तदव्यव-
हारात् करोत्यर्थो यत्न एव तावदवसीयते । अन्यथा हि यत्किञ्चिदनु-
कूलपूर्वकत्वाविशेषात् घटादयः कृताः, न कृतास्त्वङ्कुरादय इति कुतो
व्यवहारनियमः । तेन च सर्वमाख्यातपदं विव्रियते इति सर्वत्र स
एवार्थ इति निर्णयः । तथाच समुदिते प्रवृत्तं पदं तदेकदेशेऽपि प्रयु-
ज्यते, विशुद्धिमात्रं पुरस्कृत्य ब्राह्मणे श्रोत्रियपदवत् । अन्यथाऽपि
मध्यमोत्तमपुरुषगामिनः प्रत्ययाः, प्रथमे पुरुषे जानाति, इच्छति, प्रय-
तते, अध्यवस्यति, शेते, संशेते इत्यादयश्च गौणार्था एवाचेतनेषु ।
न च वृत्त्यन्तरेणापि प्रयोगसम्भवे शक्तिकल्पना युक्ता ; अन्यायश्चाने-
कार्थत्वमिति स्थितेः । अत एवानुभवोऽपि, यावदुक्तं भवति, पाकानु-
कूलवर्तमानप्रयत्नवांस्तावदुक्तं भवति, पचतीति । एवं तथाभूतातिवृत्त-
प्रयत्नोऽपाक्षीदिति । एवं तथाभूतभाविप्रयत्नः पक्षयतीति, न तु पच-

तदननुसन्धाने अङ्कुरादौ तददर्शनाच्च करोतिर्यत्तार्थकः । किञ्च तृजन्तकृधातु-
निष्पन्नकर्तृशब्दस्य यत्नाश्रय एवार्थः, न तु व्यापाराश्रयः । तथा सति सर्वकार-
काणां कर्तृत्वापत्तेः । एवञ्च कृधात्वर्थकृतिरेव यत्नः । तदुत्तरप्रत्ययेऽपि सैव
कृतिर्भावनाफलसाधनीभूता भासते । तथाच फलसाधनीभूतयत्नस्य प्रत्ययार्थ-
त्वात् केवल्यत्नार्थकयत्नशब्देन न प्रत्ययस्य पर्यायतापत्तिरिति । श्रोत्रियपदव-
दिति । अध्येतृब्राह्मणशक्तं श्रोत्रियपदं विशुद्धिमात्रमुपेक्ष्यानध्येतृब्राह्मणेऽपि प्रयु-
ज्यते, एवमेव 'रथो गच्छती' त्यादावपि अनुकूलयत्नार्थकः प्रत्ययः अनुकूलयत्ना-
भिप्रायेण प्रयुज्यत इति भावः । 'रथो गच्छती' त्यादौ गौणार्थभिया
प्रत्ययस्य यत्नार्थकत्वं परित्यजता त्वयाऽपि अचेतनेषु मध्यमोत्तमपुरुषयोर्जा-
नातीत्यादौ प्रथमपुरुषेऽपि गौणार्थत्वमवश्यमङ्गीकर्तव्यमेवेत्याह - अन्याऽपीत्या-
दिना । प्रत्ययस्य नानार्थत्वं कल्पत इत्याशङ्क्य निराकरोति - न चेति ।

तीति पाकानुकूलयत्किञ्चिद्वानिति । अन्यथाऽतिथावपि परिश्रमशयाने पचतीति प्रत्ययप्रसङ्गात् ।

अपि च — कर्तृव्यापार एव कृत्वर्थः, चेतनश्च कर्ता, अन्यथा तद्व्यवस्थाऽनुपपत्तेः । न ह्यभिधीयमानव्यापारवत्त्वं कर्तृत्वम्, अनभिधानदशायां कुर्वतोऽप्यकर्तृत्वप्रसङ्गात् । नाऽप्याख्यातप्रत्ययाभिधानयोग्यव्यापारशालित्वं कर्तृत्वं; योग्यताया एवानिरूपणात् । फलानुगुणमात्रस्य सर्वकारकव्यापारसाधारणत्वात् । नापि विवक्षातो नियमः, अविवक्षादशायामनियमप्रसङ्गात् । स्वव्यापारे नेदमनिष्टमिति चेत्; एवं तर्हि 'स्वव्यापारे च कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके' इति न्यायेन करणादिविलोपप्रसङ्गः । न स्वव्यापारापेक्षया करणादिव्यवहारः, किन्तु प्रधानक्रियापेक्षया । अस्ति हि काञ्चित् क्रियामुद्दिश्य प्रवर्तमानानां कारकाणामवान्तरव्यापारयोगो, न त्ववान्तरव्यापारार्थमेव तेषां प्रवृत्तिरिति चेत्; तर्हि तदपेक्षयैव कर्तृकर्मादिव्यवहारविशेषनियमे किं कारणमिति चिन्त्यताम् । स्वातन्त्र्यादीति चेत्; ननु तदेव किमन्यत् प्रयत्नादिसमवायादिति विविच्याभिधीयतामिति । तस्मात्सर्वत्र समानव्यापार एवाख्यातार्थः ।

प्रत्ययप्रसङ्गादिति । अतिथिशयनस्यापि पाकानुकूलत्वादिति भावः । एवं 'कृताकृतविभागेने'ति कारिकाभागं व्याख्यायाऽधुना कर्तृरूपव्यवस्थयेति व्याचष्टे— अपि चेति । अन्यथा=कृत्वर्थव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमित्यनङ्गीकारे । धातुना प्रत्ययेन वाऽभिधीयमानत्वस्य व्यापारे विशेषणत्वे, उपलक्षणत्वे वा दोषमाह— अनभिधानदशायामिति । फलानुगुणव्यापारवत्तया यत्कारकं विवक्ष्यते स कर्तेति नियमाङ्गीकारेऽपि दोषमाह — अविवक्षादशायामिति । स्वव्यापारापेक्षया सर्वेषामपि कारकणां कर्तृत्वमिष्टमेवेत्याशङ्क्य, तर्हि करणादिविलोपप्रसङ्ग इत्याह— करणादीति । कर्तृव्यवहारप्रयोजकं स्वातन्त्र्यं ज्ञानचिकीर्षाकृत्याश्रयत्वमेव, नातोऽन्यदित्याह — तस्मात्सर्वत्रेति । समानाधिकरणः, ज्ञानसमानाधिकरण इत्यर्थः । नन्वनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायेन यत्तस्याक्षेपलभ्यत्वान्नाख्यातार्थत्वमिति

तथापि फलानुगुणतैवास्तु प्रत्ययस्य प्रवृत्तिनिमित्तं, प्रयत्नस्त्वा-
क्षपतो लप्स्यते इति चेन्न ।

भावनैव हि यत्नात्मा सर्वत्रारख्यातगोचरः ।

तया विवरणध्रौव्यादाक्षेपानुपपत्तितः ॥ १० ॥

केन हि तदाक्षिप्येत । न तावदनुकूलत्वमात्रेण, तस्य प्रयत्न-
त्वेनाव्यापनात् । न हि यत्तत्त्वैकार्थसमवाय्येवानुकूलत्वम् । अत एव
न संख्यया, तस्याः संख्येयमात्रपर्यवसायित्वात् । कर्त्रेति चेन्न । द्रव्य-
मात्रस्याकर्तृत्वात् । व्यापारवतश्चाभिधाने व्यापाराभिधानस्यावश्या-
भ्युपगमनीयत्वात् । नापि धात्वर्थेन तदाक्षेपः, विद्यते इत्यादौ तद-
सम्भवात् । न ह्यत्र धात्वर्थो भावनाऽपेक्षी, सत्ताया नित्यत्वात् । तत्र
न भविष्यतीति चेन्न । पूर्वापरीभूतभावनानुभवस्याविशेषात् । भाव-
नोपरागेण ह्यतथाभूतोऽप्यर्थस्तथा भासते इति । न च पदान्तरलब्धया
भावनयाऽनुकूलतायाः प्रत्ययार्थस्यान्वयः, तदसम्भवात् । न खलु
प्रकृत्यैव साऽभिधीयते; धातूनां क्रियाफलमात्राभिधायित्वात् । अन्यथा
पाक इत्यादावपि भावनानुभवप्रसङ्गात् । नापि चैत्र इत्यादिना पदा-
न्तरेण प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरप्यकारकार्थत्वात् ।

शङ्कानिराकरणव्याजेन 'पूर्वस्मिन्नैव भावने' ति कारिकाचतुर्थपादं व्याकरोति—केन
हीत्यादिना । संख्येयमात्रपर्यवसायित्वादिति । संख्यायाः संख्येयवृत्तित्वेन
संख्येयाक्षेपेऽपि न प्रयत्नाक्षेपः, तस्यास्तत्राभावादिति भावः । कर्त्रेति । आख्या-
तार्थेनेत्यर्थः । परमते आख्यातार्थस्यैव कर्तृत्वादिति भावः । द्रव्यमात्रस्याकर्तृ-
त्वादिति । द्रव्यमात्रस्यायत्नवत्त्वात्तेन यत्नाक्षेपो न सम्भवतीति भावः । सत्ताया
नित्यतया तत्र भावना न सम्भवतीत्याशङ्क्य, तत्राप्युपरागेण भावनाभानं न
विरुद्धमित्याह — भावनोपरागेणेति । ननु पदान्द्रोपस्थापितायां भावनायां
प्रत्ययार्थस्यानुकूलत्वस्यान्वय इत्याशङ्क्य निराकरोति — तदसम्भवादिति ।
चैत्र इत्यत्र प्रकृतेः प्रथमाया वा केवलप्रातिपदिकार्थत्वमेव । कारकं च व्यापारा-
विष्टमेवेति व्यापाराविष्टार्थकत्वाभावादिति भावः । नन्वोदनमित्यादौ कर्षकारका-

ओदनमित्यादेः कारकपदत्वात् तस्य च क्रियोपहितत्वात् तेनाभिधानमाक्षेपो वा ! कथमन्यथोदनमित्युक्ते, किं भुङ्क्ते, पचति वेति विशेषाकाङ्क्षेति चेन्न । पचतीत्युक्ते किमोदनं, तेमनं वेति विशेषाकाङ्क्षादर्शनात् । सा चाक्षेपाभिधानयोरन्यतरमन्तरेण न स्यात् । तस्यां दशायां न चेदाक्षेपो नूनमभिधानमेवेति ।

स्यादेतत् । अभिधीयतां तर्हि कर्ताऽपि । तदनभिधाने हि सङ्क्षेप्यमात्रमाक्षिप्य सङ्ख्या कथं कर्तारमन्विष्यात्, न तु कर्मादिकमपि । 'शाकसूपौ पचति, शाकसूपौदनान् पचतीत्यादौ विरोधनिरस्ता सङ्ख्या चैत्र इति कर्तारमविरुद्धमनुगच्छतीति चेत् ; 'चैत्र ओदनं पचती' त्यत्र का गतिः । एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि तथा, यववराहादिवदिति चेन्न । पच्यते इत्यादावपि तथाभावप्रसङ्गात् । चैत्राभ्यां, चैत्रैरिति विरोधनिरस्ता सूप इत्यविरुद्धं कर्म समनुक्रामतीति चेत् ; चैत्रमैत्राभ्यां शाकसूपौ पच्येते इत्यत्र का गतिः ।

अन्यत्र निर्णीतेनार्थेन व्यवहार इति चेन्न । पचतीत्यादावपि तथाभावप्रसङ्गात् । तत्र पूर्वक एव निर्णयः, पच्यते इत्यत्र त्वपर इति चेन्न । विशेषाभावात् । आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यां विशेष इति चेन्न ।

द्वावनाया आक्षेपः, अभिधानं वा स्यादित्याशङ्क्य कर्मकारकपदाश्रवणेऽपि पचतीति क्रियापदाश्रयणादपि भावनोपस्थितेरानुभविकत्वेन, तत्र चाक्षेपस्य बाधात्प्रत्ययाभिधेयैव भावनेति समाधत्ते — ओदनमित्यादिना । 'चैत्रः पचती' त्यत्र कर्तरि, 'चैत्रेण पच्यत' इत्यादौ चाख्यातार्थसंख्यान्वयदर्शनात् शाब्दाऽशाब्दयोरन्वयाभावात्कर्तृकर्मणीचाख्यातार्थे इति वैयाकरणः शङ्कते — अभिधीयतां तर्हीति । का गतिरिति । अत्र विरोधाभावात्संख्या कर्मणि कुतो नान्वेतीति भावः । यववराहवदिति । यथा 'यवमयश्चरुर्मवती' त्यत्र वाक्यशेषत्रशान्तिर्णीत एव यवपदार्थः 'यवैर्जुहोती' त्यत्रापि गृह्यते तद्वदित्यर्थः । का गतिरिति । अत्र विरोधाभावात्कर्तरि संख्यान्वयः कुतो नेति भावः । तथाभावप्रसङ्गादिति । कर्मणि संख्यान्वयप्रसङ्गादित्यर्थः । तत्र=चैत्रः पचतीत्यत्र । विशेषाभावादिति ।

पच्यते, पचते, पक्ष्यते इत्यादौ विप्लवप्रसङ्गादिति । दृश्यते च समान-
प्रत्ययाभिहितेनान्वयः सङ्ख्यायाः । तद्यथा — भूयते, सुप्यते, इत्यादौ ।
न हि तत्र कर्त्ता, कर्मणा वा, अन्येनैव वा, केनचिदन्वयः; किन्तु
भावेनैव । अनन्वये तदभिधायिनोऽनर्थकत्वप्रसङ्गात् । आक्षिप्तेन चान्वये
तत्रापि कर्त्रैवान्वयापत्तेः । को हि सुप्यते, स्वपितीत्यनयोः
कर्त्राक्षेपं प्रति विशेषः ।

स्यादेतत् । ‘भावकर्मणो’ रित्याद्यनुशासनबलात्तावत् भावक-
र्मणी प्रत्ययवाच्ये । ततस्तदभिहिता सङ्ख्या ताभ्यामन्वीयते । यस्तु
प्रत्ययो न तत्रोत्पन्नः, तदभिहिता सङ्ख्या, ‘मुख्यं वा पूर्वचोदना-
लोकवत्’ (मी. १२ - २ - २३) इति न्यायेन कर्तारमेवाश्रयते इति
नियमः । न । विपर्ययप्रसङ्गात् । ‘शेषात्कर्त्तरिपरस्मैपदं, कर्तरि शब्धि’
त्यनुशासनबलाद्भावकर्तारौ प्रत्ययवाच्यौ, ततस्तदभिहिता सङ्ख्याऽपि
ताभ्यामन्वीयते । यस्तु प्रत्ययो न तत्रोत्पन्नस्तदभिहिता संख्या तेनैव

अन्यत्र कर्तरि कर्मणि च संख्यान्वयदर्शनेन ‘चैत्रस्तण्डुलं पचती’ त्यत्र कर्तयैव
संख्यान्वयः, न कर्मणीति नियामकाभावादिति भावः । एकपदोपस्थापितपदार्थ-
योर्मिथोऽन्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया कर्तुराख्यातार्थत्वे आख्यातार्थसंख्याया अनन्वय-
प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य, भावाख्यातस्थले आख्यातार्थयोर्मिथोऽन्वयदर्शनेन साकाङ्क्षयो-
ग्यासन्नपदार्थयोरेवान्वय इति नियमो युक्त इति समाधत्ते — दृश्यते चेत्यादिना ।
तत्र = भावकर्मणोः । मुख्यां वा पूर्वचोदनालोकवदिति । ‘आग्नावैष्णव-
मेकादशकपालं चरुं निर्वपेत् । सारस्वतमस्याज्यस्य यजेत’ इत्यत्र किमाग्नावैष्णव-
धर्माः प्रथमतो भवन्ति, उत सारस्वतधर्मा इति सन्देहे पूर्वचोदनादाग्नवैष्णव-
धर्मा एव प्रथममनुष्ठेयाः । लोकवदिति । यथा लोके साक्ष्ये द्वयोर्विगाने प्रथ-
मस्यैव ग्रहणं तद्वदिति सूत्रार्थः । प्रकृते कारकेषु कर्तुः प्रथममभिधानादसति
बाधके तत्रैव संख्यान्वय इति । यथाऽनुशासनम् । व्याकरणमनतिक्रम्येति
यावत् । ‘अनन्यलभ्यः शब्दार्थ’ इति न्यायेन कर्तुराक्षेपलभ्यत्वान्नाख्यातवाच्य-
त्वम् । एकाख्यातपदार्थतया भावनापरतन्त्रा संख्या भावनान्वयिन्यन्वेति, नान्यत्र ।

न्यायेन कर्म समाश्रयेदिति नियमोपपत्तेः । तस्मात् मतिकर्दममपहाय
यथाऽनुशासनमेव गृह्यते इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते -

आक्षेपलभ्ये सङ्ख्येये नाभिधानस्य कल्पना ।

सङ्ख्येयमात्रलाभेऽपि साकाङ्क्षेण व्यवस्थितिः ॥११॥

सङ्ख्याऽपि तावदियं भावनाऽनुगामिनी; यं यं भावनान्वेऽति, तं
तं सङ्ख्याऽपीति स्थितेः एकप्रत्ययवाच्यत्वनियमात् । भावना च शुद्धं
प्रातिपदिकार्थमात्रमाकाङ्क्षति । न हि व्यापारवन्तं व्यापार आश्रयते
आत्माश्रयत्वात् ।

समवायं प्रति तदनुपयोगात् । विजातीयव्यापारवतोऽकर्तृ-
त्वाच्च । न च द्वितीयाद्याः प्रातिपदिकविभक्तयः । ततः प्रथमानिर्दिष्टे-
नैव भावनाऽन्वीयते इति तस्यान्वययोग्यतानियमात् सङ्ख्याऽपि तद-
नुगामिनी तेनैवान्वीयते इति नातिप्रसङ्गः, नञर्थवत् । यथा हि चैतो

भावना चाकाङ्क्षावशात्कचित् कर्त्रा, कचित्कर्माणाऽन्वेतीति न कुत्राप्यनुपपाति-
रिति समाधत्ते - आक्षेपलभ्य इत्यादिना । शुद्धमिति । व्यापारानाविष्ट-
मित्यर्थः । तथा च 'चैत्रस्तण्डुलमाग्निना पचती' त्यत्र स्वरूपत उपस्थापितस्य
चैत्रस्य व्यापारसाकाङ्क्षतया, आख्यातार्थभावनायाश्चाश्रयसाकाङ्क्षत्वाद्भवति तयोः
परस्परमन्वयबोधः, न करणादिना । तयोर्व्यापाराविष्टत्वेन परस्पराकाङ्क्षाभावात् ।
'पच्यते तण्डुलश्चैत्रेणे' त्यादौ चैत्रस्य व्यापारवत्तयोपस्थितेः न तत्र भावना-
ऽन्वयः, किन्तु तण्डुलेनैवेति तत्र तत्र संख्यान्वयनियमः । 'सुध्यते चैत्रेणे' त्यादौ
तु कर्तुर्निराकाङ्क्षतया कर्मणश्चानुपस्थितेर्न तत्र संख्यान्वयः । किन्तु धात्वर्थेनै-
वेति भावः । तद्व्यापारविशिष्टे तद्व्यापारस्यान्वये दोषमाह - आत्माश्रयेति ।
युक्त्यन्तरमाह - समवायं प्रतीति । तदनुपयोगादिति । व्यापारवदनुपयो-
गादित्यर्थः । यथा भावना शुद्धप्रातिपदिकार्थपेक्षा, एवं तत्समवायोऽपीति
भावः । नन्वात्माश्रयप्रसङ्गात्सजातीयव्यापारवता भावनाया अनन्वयेऽपि द्वितीयाद्युप-
स्थापितविजातीयव्यापारवताऽन्वयः किं न स्यादित्याशङ्क्य, योग्यताविरहाच्च
तेनान्वय इत्याह - न च द्वितीयाद्या इति । नञर्थवदिति । अत्र न चैत्र

न गौरो न स्पन्दते न कुण्डलीत्यादौ विशेषणविशेष्यसमभिव्याहारा-
विशेषेऽपि नञा तदनभिधानाविशेषेऽपि नञर्थस्य विशेषणांशैरेवा-
न्वयो न विशेष्यांशेन ।

ननु बाधात्तत्र तथा । न हि विशेष्येण तदन्वये विशेषणोपा-
दानमर्थवद्भवेत् ; तन्निषेधेनैव विशेषणनिषेधोपलब्धेः । उभयनिषेधे
चावृत्तौ वाक्यभेदादनावृत्तौ निराकाङ्क्षत्वादिति चेन्न । तुल्यत्वात् ।
समानप्रत्ययोपात्तभावनाऽऽक्षिप्तान्वयोपपत्तौ बाधकं विना सन्निहित-
त्यागे व्यवहितपरिग्रहस्य गुरुत्वात् । भावनायाश्च सामान्याक्षेपेऽपि
साकाङ्क्षपरित्यागेन निराकाङ्क्षान्वयानुपपत्तेः । न ह्यन्यतराकाङ्क्षा अन्वय-
हेतुः, अपि तूभयाकाङ्क्षा । प्रातिपदिकार्थो हि फलेनान्वयमलभमानः
क्रियासम्बन्धमपेक्षते । भावनाऽपि व्यापारभूता सती व्यापारिणमित्यु-
भयाकाङ्क्षा अन्वयहेतुः । कटं कटेनेत्यादि तु कारकतयैव फलसमन्वितं
न व्यापारान्तरमपेक्षते इति निराकाङ्क्षमिति ।

इत्यादिना क्रमेण गुणक्रियाद्रव्याणां निषेधः । तदनभिधानाविशेषेऽपि, तन्निषेधा-
विशेषेऽपीत्यर्थः । निराकाङ्क्षत्वादिति । सङ्कटुक्तस्य नञ एकैकान्वये चरितार्थत-
येति भावः । तुल्यत्वादिति । आख्यातार्थभावनाया अप्येकैकान्वये चरितार्थ-
तया निराकाङ्क्षत्वादिति भावः । ननु व्यापाररूपा भावना सामान्यतो व्यापारिण-
माक्षिपतीति तेनैवान्वेतुमर्हतीत्याशङ्क्य, तथापि साकाङ्क्षेणैवान्वेति, न तु निरा-
काङ्क्षेण कर्मादिनेति समाधत्ते — सामान्याक्षेपेऽपीति । अन्वयहेतुभूतामुभया-
काङ्क्षां दर्शयति — प्रातिपदिकार्थोऽहीति । अत एवेति । उभयाकाङ्क्षाया
भावनान्वये हेतुत्वादेवेत्यर्थः । नन्वत्रापि भाव्याकाङ्क्षाऽस्तीत्याशङ्क्य, फलध्या-
भाव्यत्वे धात्वर्थस्यैव फलत्वेन तेनान्वयो युक्तः । फलसम्बन्धिनः कर्मणो भाव्यत्वे,
अत्र धातोरकर्मकत्वेन फलसम्बन्धित्वं कर्तुरेव वाच्यम् । तथा च चैत्रेणेति तृती-
यया कर्तृतोपस्थितेन फलसम्बन्धित्वेनान्वयापेक्षेत्याह — फलेनेत्यादिना ।
नन्वाख्यातस्य कर्तृकर्मादीनामवाचकत्वे 'चैत्रस्तण्डुलं पचती' त्यादौ प्रयोगवैलक्षण्यं

अत एवास्यते सुप्यते इत्यादौ नाक्षिप्तेनान्वयः । न हि चैत्रेणेति तृतीयान्तशब्दस्य भावनायामाकाङ्क्षाऽस्ति । भाव्याकाङ्क्षाऽस्तीति चेन्न । फलेन शयनादिधात्वर्थेनान्वयात् । फलसंबन्धिनश्चात्र कर्त्रनतिरेकात् । न हि शयनादयो धात्वर्थाः कर्त्रतिरेकिसंबद्धाः । न च फलतत्संबन्धिव्यतिरेकेणान्यो भाव्यो नाम, यमपेक्षेत ।

स्यादेतत् । किमिति न प्रयुज्यते कटः करोति चैत्रमित्यादि, अभिहितानभिहितव्यवस्थाऽभावादिति चेन्न । चैत्रमिति प्रथमान्तस्यासाधुत्वात् द्वितीयान्तस्य तु कर्मवचनत्वेन तत्संबन्धाद्भाव्यान्पेक्षणी भावना भावकमात्रमपेक्षेत । न च कटस्य चैत्रं प्रति भावकत्वं; विपर्ययात् । अनाप्तेन तु विवक्षायां प्रयुज्यत एव । प्रयुज्यतां तर्हि 'कटं करोति चैत्र' इत्यादि । न । नित्यसन्दिग्धत्वेन वाक्यार्थासमर्पकत्वात् । ततस्तदुपपत्तये विशेषस्य व्यञ्जनीयत्वात् । व्यज्यतां तर्हि तृतीयया चैत्रेणेति, एवं देवदत्तः क्रियते कटमिति व्यज्यतां द्वितीययेति चेन्न । अपयोगात् । न ह्यनाप्तेनाऽप्येवंप्रायाणि प्रयुज्यन्ते । लक्षणाविरोधेन कुत एतदेवेति चेत्; लोकस्यापर्यनुयोज्यत्वात् ।

न हि गार्गिकयेति पदं साध्विति श्लाघाऽभिधायिपदसन्निधिमनपेक्ष्य प्रयुज्यते । तस्य तदुपाधिर्नैव विहितत्वादिति चेत्, एतदेव कुतः ? । लोके तथैव प्रयोगदर्शनादिति चेत्; तुल्यम् । करोतीत्यादि कर्मविभक्तिसमभिव्याहारेणैव प्रयुज्यते, क्रियते इति कर्तृविभक्तिसमभि-

कुतो नेति शङ्कत—किमिति न प्रयुज्यत इति । असाधुत्वादिति । चैत्रशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वेनेति भावः । द्वितीयान्तत्वे दोषमाह — द्वितीयान्तस्यत्विति । अयं भावः — चैत्रपदस्य द्वितीयान्तत्वे तेनैव कर्माकाङ्क्षाया निवृत्तिः स्यादिति तदपेक्षणी भावना कर्तारमेवापेक्षेत । न च कटस्य कर्तृत्वं सम्भवतीति । नित्यसन्दिग्धत्वेनेति । कर्तृकर्मभाव इति शेषः । अपर्यनुयोज्यत्वादिति । प्रामाणिकप्रश्नोक्तानुपजीव्यैव व्याकरणेन शब्दान्वाख्यानादिति भावः । प्रकृतिप्रत्ययविभाग इत्याभिहितानभिहितत्वविभागेऽपि बालव्युत्पत्तिमालफलक एवेत्यमुमेव विशेषमा-

व्याहारेणैवेति किमत्र क्रियताम् । इममेव विशेषमुररीकृत्यानभिहिताधि-
कारानुशासनेन हेतावान् परामर्शः सर्वेषां हृदि पदमादधातीत्यभि-
धानानभिधानविभाग एव व्युत्पादनदशायां पेशल इति ।

स्यादेतत् । भवतु सर्वाख्यातसाधारणी भावना । कालावशेष-
संबन्धिनी सा लडाद्यर्थः, कालत्रयापरामृष्टा लिङ्गर्थ इति चेन्न । यत्न-
पदेन समानार्थत्वप्रसङ्गात् । विषयोपरागानुपरागाभ्यां विशेष इति
चेन्न । यागयत्न इत्यनेन पर्यायताऽऽपत्तेः । कर्तृसङ्ख्याऽभिधानानभि-
धानाभ्यां विशेष इति चेन्न । यागयत्नवानित्यनेन साम्यापत्तेः । इष्ट-
एवायमर्थ इति चेत् । न । इतो वत्सरशतेनाप्यप्रवृत्तेः । फलसमभि-
व्याहाराभावान्न प्रवर्तते इति चेन्न । स्वर्गकामो यागयत्नवानित्यतोऽप्य-
प्रवृत्तेः । तस्य कस्य हेतोः ? । न हि यत्नो यत्नस्य हेतुः, यत्नप्रतीतिर्वा
यत्नस्य कारणं, अपि त्विच्छा । न च सोऽपि प्रतीता यत्नजननी येन
सैव विध्यर्थ इत्यनुगम्यतां, अपि तु सत्तया । न च लिङ्गः श्रुतिकाले
सा सती । न च लिङ्गेव तां जनयति । अर्थविशेषमप्रत्याययन्त्यास्त-
स्यास्तज्जनकत्वे व्युत्पत्तिग्रहणवैयर्थ्यात् । अनुपलब्धलिङ्गाश्चेच्छाऽनु-
त्पत्तिप्रसङ्गादिति । एतेन वृद्धव्यवहाराद्व्युत्पत्तिर्भवन्ती बालस्यात्मनि
प्रवृत्तिहेतुर्योऽवगतस्तमेवाश्रयेत्, स्वयश्च कुर्यामिति सङ्कल्पादेवायं

दृश्य पाणिनिना व्युत्पादितोऽयं विषय इत्याह — इममेवेति । ननु भावनायाः
सर्वाख्यातसाधारण्येऽपि वर्तमानत्वादिकालविशेषसम्बन्धिनी सा लडादिना बोध्यते ।
तादृशकालविशेषसम्बन्धनिरपेक्षा सा लिङ्गर्थ इत्याशङ्क्य निराकरोति — न,
यत्नपदेनेति । एवं कर्तृधर्मस्य यत्नस्य विधिप्रत्ययार्थत्वं निराकृत्याधुना इच्छाया
अपि तन्निराकरोति — न च साऽपीति । प्रवृत्तिहेतुप्रतीतिविषयस्यैव विध्यर्थ-
त्वादिति भावः । ननु लिङ्गेवेच्छां जनयतीत्याशङ्क्य निराकरोति — अर्थविशे-
षेति । अर्थविशेषस्येच्छाविषयस्य ज्ञानमुत्पाद्यैव लिङ्गिच्छां जनयति, नान्यथा ।
तथा सति व्युत्पन्नस्यैवाव्युत्पन्नस्यापि लिङ्गश्रवणमात्रादिच्छोत्पत्तिप्रसङ्गादिति भावः ।
इच्छायत्नयोर्लिङ्गर्थत्वनिराकरणेन सङ्कल्पस्यापि तदर्थत्वं निराकृतमित्याह — एतेनेति ।

प्रवृत्तः, ततः स एव लिङ्गर्थ इति निरस्तम् । कुर्यामिति प्रयत्नो वा स्यादिच्छा वा ? । नाद्यः, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । न द्वितीयः, सा हि सत्तयैव प्रयत्नोत्पादिनी, न च लिङ्गः श्रुतिकाले सा सतीत्युक्तम् । फलेच्छा तु निसर्गवाहितया सत्यपि न प्रयत्नं प्रति हेतुः । अन्यविषयत्वात् । तदर्थश्च शास्त्रवैयर्थ्यात् । तस्याः कारणान्तरत एव सिद्धेः । तत्प्रतीत्यर्थमपि शास्त्रानपेक्षणान् । तस्या मनोवेद्यत्वात् । प्राप्ते च शास्त्रानवकाशात् । तदभिधाने च स्वर्गकाम इति कर्तृविशेषणपौनरुक्त्यात् । तदा हि यजेतेत्यस्यैव यागकर्त्ता स्वर्गकाम इत्यर्थः स्यात् ।

यदि च फलविषयैव साधनविषयं प्रयत्नं जनयेत् ; अन्यत्रापि प्रसूयित, नियामकाभावात् । हेतुफलभाव एव नियामक इति चेन्न । अज्ञातस्य तस्य नियामकत्वे लिङ्गं विनाऽपि स्वर्गेच्छातो यागे प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । ज्ञातस्य तु तत्साधनत्वस्य नियामकत्वे तदिच्छैव तत्र प्रवर्त्तयतु । यो यत्कामयते स तत्साधनमपि कामयतएवेति नियमात् । न च सा तदानीं सती । न च तज्ज्ञानमेव प्रयत्नजनकं, तच्च लिङ्गा क्रियत इति युक्तम् । स्वर्गकामो यागचिकीर्षीवानित्यतोऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । लिङ्गो वेच्छां प्रतीत्यनिच्छन्नपि सर्वः प्रवर्त्तेत । स्वसंबन्धितया तदवगतस्तथा, न तु सामान्यत इति चेन्न । प्रथमपुरुषेण तदभिधाने

स्वात्मनीति । यत्नस्य यत्नहेतुत्वे स्वस्मिन् स्वस्य हेतुत्वं विरुद्धमिति भावः । ननु लिङ्गध्रुवणकाले सुखेच्छा तावदस्ति । सा च प्रवृत्तिं प्रति हेतुश्च भवतीति सैव लिङ्गर्थ इत्याशङ्क्य, अन्यविषयकेच्छा अन्यविषयकहेतुर्न भवतीति साधनविषयकयत्ने फलेच्छा न कारणमित्याह — अन्यविषयत्वादिति । फलेच्छात्विति । निसर्गवाहित्वं = स्वाभाविकत्वम् । किञ्च फलज्ञानादेव फलेच्छोत्पत्तेर्न तदुत्पत्त्यर्थं शास्त्रापेक्षा । नापि तज्ज्ञानार्थम् ; ज्ञानसुखदुःखेच्छादीनां स्वत एव मानसिकप्रत्यक्षविषयत्वादित्याह — शास्त्रवैयर्थ्यादिति । ननु फलेच्छाया मनोप्राप्तत्वे का क्षतिरित्याशङ्क्य, प्रमाणान्तरप्राप्तेऽर्थे शास्त्रमनर्थकमित्याह — प्राप्ते चेति । किञ्च फलेच्छाया लिङ्गर्थत्वे स्वर्गकामपदपौनरुक्त्यापत्तिरपीत्याह — तदभिधानेचेति ।

तस्याविध्यर्थत्वप्रसङ्गात् । ओदनकामस्त्वं पाकचिकीर्षावानित्यतोऽपि प्रवृत्त्यापत्तेश्च । अपि च । सङ्कल्पज्ञानात् यदि प्रयत्नो जायेत तथापि सङ्कल्पस्य कुतो जन्म किमर्थञ्च ? । सङ्कल्पज्ञानादेव प्रयत्नार्थश्चेति चेत् ; नन्विच्छाविशेषः सङ्कल्पः ; स तावत् सुखे स्वभावतः, तत्साधने चौपाधिकः, सङ्कल्पविषयस्तु कथम् ? । तत्साधनत्वादेवेति चेत् ; तर्हि तत्साधनत्वज्ञानात्, न तु सङ्कल्पस्वरूपज्ञानाद्भवितुमर्हतीति । अन्यथेष्टसाधनताज्ञानमप्यनर्थकमापद्येत । तस्मात्, सङ्कल्पः प्रवर्तक इत्यभ्युपेयते, किन्तु सत्तामात्रेण न तु ज्ञात इति नासौ विधिः । ज्ञानञ्च विषयीपहारेणैव व्यवहारयतीति तद्विषय एवावशिष्यते इति कर्तृधर्मव्युदासः ।

कृतीच्छयोः समानविषयकत्वेन कार्यकारणभावानङ्गीकारे दोषमाह — अन्यत्वापीति । घटेच्छातः पटेऽपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः । हेतुफलभावस्याज्ञातस्य नियामकत्वे दोषमाह — लिङ्गं विनाऽपीति । असाधने भ्रमाधीनप्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चेति द्रष्टव्यम् । ज्ञातस्यत्विति । तस्मिन् फलसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वापेक्षया तद्विषयकेच्छाया एव तद्धेतुत्वं युक्तमिति भावः । साधनेच्छाविषयकज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वं निराकरोति — न च तज्ज्ञानमेवेति । ननु स्वसम्बन्धिनीमिच्छामवगाहमानस्यैव ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वमित्याशङ्क्य, तर्हि यजेत-त्यत्र प्रथमपुरुषेण स्वसम्बन्धाप्रत्ययाद्विधित्वं न स्यादित्याह — प्रथमपुरुषेणेति । सङ्कल्पज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं निराकरोति — अपि चेति । औपाधिक इति । सुखसाधनताज्ञानजन्य इत्यर्थः । सङ्कल्पविषयस्त्विति । सङ्कल्पस्य फलरूपत्वाभावात्, फलसाधनरूपत्वाभावाच्च कथं तज्ज्ञानं प्रवर्तकमिति भावः । अन्यथेति । भोजनादाविष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं न स्यादिति भावः । सङ्कल्पस्याप्रवर्तकत्वेऽनुभवविरोधमाशङ्क्य परिहरति—तस्मादिति । इष्टसाधनताज्ञानमपि न विध्यर्थ इत्याह—ज्ञानं चेति । प्रवृत्तिहेतुज्ञानविषयस्यैव विधित्वाद्विष्टसाधनत्वमेव विधिप्रत्ययार्थः स्यादिति भावः । एवं कर्तृधर्मत्वं निराकृत्याधुना

अस्तु तर्हि कर्मधर्मः । नेत्युच्यते,

अतिप्रसङ्गाच्च फलं नापूर्वं तत्त्वहानितः ।

तदलाभाच्च कार्यञ्च न क्रियाऽप्यप्रवृत्तितः ॥ १२ ॥

कर्म हि फलं वा स्यात्, तत्कारणमपूर्वं वा, तत्कारणं क्रिया वा ? । न प्रथमः फलेच्छायाः, प्रवृत्तिं प्रत्यहेतुत्वात्, अतिप्रसङ्गादित्युक्तत्वात् । न द्वितीयोऽव्युत्पत्तेः । लिङो हि प्रवृत्तिनिमित्तमपूर्वत्वं वा स्यात्, कार्यत्वं वा स्यात्, उभयं वा ? । न प्रथमः । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यापूर्वत्वस्य प्रमाणान्तरादवगतावपूर्वत्वव्याघातात् । अनवगतावव्युत्पत्तेः । संबन्धिनोऽनवगमे संबन्धस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् । तत एवावगतावितरेतराश्रयदोषात् । न च गन्धवत्त्वेनोपनीतायां पृथिव्यां पृथिवीशब्दवत् अपूर्वं प्रवर्त्तते लिङ्गिति युक्तम् । तत्रोभयोरपि प्रतीयमानत्वेन सन्देहे कल्पनागौरवपुरस्कारेण पृथिवीत्व एव सङ्गतिविश्रान्तेरुपपत्तेः । न त्वत्रापूर्वत्वप्रतीतिः ।

कर्मधर्मत्वं निराकरोति - अतिप्रसङ्गादित्यादिना । अतिप्रसङ्गात्फलं न कर्मेति वक्तुं न शक्यते । अपूर्वत्वहानेरपूर्वमपि न कर्म भवितुमर्हति । मानान्तरासिद्धत्वात् कार्यमपि न कर्म । अप्रवृत्तिप्रसङ्गात्क्रियाऽपि न कर्मशब्दार्थ इति कारिकार्थः । अहेतुत्वादिति । स्वर्गेच्छायां सत्यामपि तत्साधनज्ञानं विना प्रवृत्त्यदर्शनादिति भावः । व्याघातादिति । अपूर्वस्य शब्दानुभवैकवेद्यत्वाङ्गीकारादिति भावः । सम्बन्धिन इति । शब्दार्थयोरनवगतौ तत्सम्बन्धस्य ज्ञातुमशक्यत्वादित्यर्थः । तत एवेति । लिङ्पदादेवेत्यर्थः । इतरेतरेति । लिङ्शक्तिप्रहादपूर्वोपस्थितिः । पूर्वोपस्थितौ तत्र लिङ्शक्तिप्रहा इति भावः । उभयोरपीति । पृथिवीत्वगन्धवत्त्वयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत्र प्रवृत्तिनिमित्तत्वसन्देहे गन्धवत्त्वस्योपाधित्वेन गौरवात्पृथिवीत्वस्य जातित्वेन तत्रैव तत्कलनमिति भावः । ननु व्युत्पत्तिमुर्बालः दृढ्यवहारात् 'घटमानये' त्यादौ स्वप्रवृत्तिहेतुं कार्यत्वं लिङ्गमवधारयति । अत्र कार्यशक्तं लिङ्पदे 'स्वर्गकामो यजेते' त्यादौ, प्रमाणान्तरगोचरस्य योगादेः स्वर्गसाधनत्वाभावात्स्वर्मसाधनतायोग्यं तन्मध्यवर्तिकार्यत्वोपलक्षितमपूर्व-

स्यादेतत् । कार्यत्वमुपलक्षणीकृत्य तावदेषा लिङ् प्रवृत्ता । तदुपलक्षितश्च यागो वा यज्ञो वाऽन्यो वा शब्देतरप्रमाणगोचरो नाधिकारिविशेषणस्वर्गसाधनसमर्थः । न चाकाम्यफले कामी नियोक्तुं शक्यते । ततोऽन्यदेवालौकिकं किञ्चिदनेनोपलक्ष्यते, यो लिङ्गादिप्रवृत्तिगोचर इति किमनुपपन्नमिति चेत् ; उपलक्षणं हि स्मरणमनुमानं वा । उभयमप्यनवगतसंबन्धेनाशक्यम् । न हि संस्कारवन्मनोवददृष्टवद्वा कार्यत्वमपूर्वत्वमुपलक्षयति, ज्ञानापेक्षणात् । ततो हस्तीव हस्तिपदं, धूम इव धूमध्वजं, तत्संबन्धज्ञानादुपलक्षयेत्, न त्वन्यथा ।

तथाच न्यायसम्पादनाऽप्यरण्ये रुदितम् । न हि युक्तिसहस्रैरप्यविदिते सङ्गतिग्रहोऽविदितसङ्गतिर्वा शब्दः प्रवर्तते इति । एतेन भेदाग्रहात् क्रियाकार्ये व्युत्पत्तिरिति निरस्तम् । न ह्यज्ञाते भेदाग्रहो व्यवहाराङ्गम्, अतिप्रसङ्गात् । किञ्चापूर्वत्वे प्रवृत्तिनिमित्तत्वे कल्प्यमाने

त्वमवगमयतीत्याशङ्क्य, यथा गङ्गादिपदं स्वसम्बन्धितया प्रसिद्धं तीरं स्मारयति, यथा वा धूमो वह्निमनुमापयति, न तथा कार्यत्वं स्वसम्बन्धितया स्वव्यापकतया वाऽनवगतमपूर्वत्वं स्मारयितुमनुमापयितुं वा प्रभवतीति समाधत्ते — स्यादेतदित्यादिना । ज्ञानापेक्षणादिति । सम्बन्धितया व्याप्यतया वाऽनवगतस्य संस्कारादिस्मारकत्वं नास्तीति भावः । सर्वथाऽप्रतीतेऽपूर्वत्वे शक्तिग्रहासम्भवात् 'न चाकाम्यफले' त्यादिना न्यायनिरूपणमफलमेवेत्याह — तथाचेत्यादिना । ननु प्रतीतं कार्यत्वमेव लिङ्प्रवृत्तिनिमित्तम् । तस्य चापूर्वत्वस्य च भेदाग्रहाद्यजेतेत्यादावपूर्वत्वं लिङ्प्रवृत्तिनिमित्तमिति शङ्काऽपि निरस्तेत्याह — एतेनेति । 'इदं रजतमित्यादौ ज्ञातेनैवेदमा रजतभेदाग्रहस्य प्रवृत्त्यङ्गत्वादिति भावः । यजेतेत्यादावपूर्वत्वस्य लिङ्प्रवृत्तिनिमित्तत्वे पचेतेत्यादौ तदभावेन लिङ्गे वैयर्थ्यं स्यात् । अत्र कार्यत्वस्य तथात्वे यजेतेत्यत्रापि तथैवास्त्वित्याह — किञ्चेति । ननु मानान्तरप्रसिद्धं कार्यत्वमेव लिङ्गः प्रवृत्तिनिमित्तमस्तु, किञ्च शक्तिग्रहपदार्थोपस्थितिशब्दबोधानां समानप्रकारकत्वमेव, न तु समानविषयकत्वमपि । तथाच यजेतेत्यत्र लिङ्गं कार्यत्वेन रूपेण लौकिकघटादिव्यावृत्त्या स्वर्गसाधनमलौकिकमपूर्वमेव

लौकिकी लिङनर्थिका प्रसज्येत । तत्रोपलक्षणीयाभावात् । तत्र कार्यत्व-
मेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति यदि, प्रकृतेऽपि तथैवास्तु बलमत्वात् सम्भवा-
च्चेति । अस्तु तर्हि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं, तर्कसम्पादनयात्वपूर्वव्यक्ति-
लाभ इति चेन्न । नित्यनिषेधापूर्वयोरलाभप्रसङ्गात् । न चास्मिन् पक्षे
एकत्र निर्णीतेन शास्त्रार्थेनान्यत्र तथैव व्यवहार इति सम्भवति । कार्य-
त्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन निर्णीतत्वात्, न त्वपूर्वत्वस्य । न्याय-
सम्पादनायाश्च तत्रासम्भवात् । फलानुगुण्येन हि व्यक्तिविशेषो लभ्यते ।
न च तत् तत्र श्रूयते । न चाश्रुतमपि कल्पयितुं शक्यते । बीजाभावात् ।

तद्धि विध्यन्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्येत, कार्यत्वप्रत्ययान्यथाऽनु-
पपत्त्या वा, लोकवत् । न प्रथमः । भवतां दर्शने तस्योपेयरूपत्वात् ।
यतः श्रुतस्वर्गफलत्वेऽपि साध्यविवृद्धिरुच्यते । न द्वितीयः

बोध्यते । 'कार्यशक्ता लिङि' ति शक्तिग्रहः । कार्यत्वेन घटादिरूपस्य यत्कि-
ञ्चित्कार्यस्योपस्थितिः । यागादिविषयकं कार्यमिति कार्यत्वेनापूर्वस्य बोधश्चेति
शङ्कते — अस्तु तर्हीति । नित्यनिषेधेति । 'अहरहः सन्ध्यामुपासीते' ति
नित्यानां, 'न कलञ्जमि' त्यादिनिषेधानाञ्चापूर्वाभावेन विधिप्रत्ययानुपपत्तिरिति
भावः । न चास्मिन् पक्ष इति । अयं भावः — यजेतेत्यादौ स्वर्गरूपफलसम्भ-
वेन तत्साधनतायोग्यस्यापूर्वस्य क्रियादिव्यावृत्त्या कार्यत्वेन विधिप्रत्ययेन बोध-
सम्भवेऽपि नित्यनिषेधस्थले तादृशफलाभावेन कार्यत्वेनापूर्वबोधो न सम्भवति ।
किन्तु तत्र क्रियाया एव बोधो वक्तव्यः । तथाच तत्र लिङः कार्यत्वेनापूर्वबोध-
कत्वं न सम्भवतीति विश्वजिज्ञासयेन नित्येष्वपि फलं कल्प्यत इत्याशङ्क्य निषे-
धति — तद्धीति । तत् = फलम् । लोकवदिति । यथा लोके पाकादाविष्ट-
साधनत्वेन लिङ्गेन कार्यत्वानुमाने फलप्रतीत्यनन्तरमेव कार्यत्वप्रतीतिस्तथा वेदे-
ऽपीति भावः । उपेयरूपत्वादिति । अनन्योद्देशकृतिव्याप्यत्वादित्यर्थः ।
तथाच फलजनकत्वाभावेऽपि फलस्येवापूर्वस्यापि काम्यतया न फलककल्पकत्वमिति
भावः । यत इति । यत्रापि स्वर्गः फलं श्रूयते तत्राप्यपूर्वस्यैवेति प्रत्ययतया प्राधान्यात्

शब्दबलेन तत्प्रत्यये तदनपेक्षणात् । लोके हि तत्प्रत्यय इष्टाभ्युपायत्वा-
ऽधीनो न तु वेदे इत्यभ्युपगमात् । अन्यथेष्टाभ्युपायतैव प्रथमं वेदा-
दवशान्तव्या । प्रमाणान्तराभावात् । ततः कार्यतेत्यानुमानिको विधिः
स्यात्, न शाब्दः । आनुमानिकं फलमस्तु, यत्कर्त्तव्यं तदिष्टाभ्युपाय-
इति व्याप्तेरित्यपि न युक्तम् । सुखेन व्यभिचारात् । अन्यत्वे सतीति
चेन्न । दुःखाभावेन व्यभिचारात् । फलं विहायेति चेत्; तदेव किमुक्तं
स्यात् । इष्टं स्वभावत इति चेत्; तर्हि ततोऽन्यदनिष्टं स्यात्, तच्च
कर्त्तव्यमिति व्याघातः । तत्साधनमिति चेत्; तत्साधनत्वे सतीति
साध्याविशिष्टं विशेषणम् । स्वभावतो नेदमिष्टं कर्त्तव्यञ्च, ततो नूनमिष्ट-
साधनमिति साधनार्थ इति चेन्न । स्वभावतो नेदमिष्टमित्यसिद्धेः ।

फलत्वं, न स्वर्गादिपर्यन्तं व्याप्नोतीति भवद्विरभिधानादिति भावः । शब्दबले-
नेति । यत्र कार्यताप्रतीतिलैङ्गिकी तत्रेष्टसाधनत्वं लिङ्गत्वेनापेक्षितम् । यत्र
लिङ्गादिशब्दबलेन तत्प्रत्ययस्तत्रेष्टसाधनत्वं नापेक्षितम् । यदि च तत्रापीष्टसाध-
नत्वमेवापेक्षितं तदा लोकवलिङ्गादेव कार्यत्वप्रतीतिरित्यादौ वेदादिष्टसाधनत्व-
प्रतीतिः । अनन्तरं कार्यत्वस्येति न विधेः कार्यताबोधकत्वमिति भावः । नन्वनु-
मानेन नित्येष्वपि फलं सिद्धयति । तदन्यथाऽनुपपत्त्या तत्रापूर्वसिद्धौ न लिङ्गा-
नर्थक्यमिति शङ्कते — आनुमानिकमिति । अयं भावः — नित्यमिष्टसाधनं,
कर्त्तव्यत्वादित्यनुमानेनेष्टसिद्धौ तच्चेष्टमपूर्वरूपं पक्षीकृत्य, अपूर्वमिष्टसाधनमिच्छा-
विषयत्वादित्यनुमानेन फलसिद्धिरिति । द्वितीयानुमाने सुखेन दुःखाभावेन च
व्यभिचारमाह — दुःखाभावेनेति । फलान्यत्वे सतीत्युक्तौ फलमेवेष्टमिति कथं
सिद्धमित्याशङ्क्य, स्वभावादिति चेत्तर्हि फलान्यदनिष्टमिति व्याघातमाह — तच्च
कर्त्तव्यमितीति । इष्टसाधनत्वे सतीच्छाविषयत्वं हेतुरिति न व्यभि-
चार इति चेत्साध्याविशिष्टो हेतुरित्याह — साध्याविशिष्टं विशेषण-
मिति । ननु सोपाधिकेच्छाविषयत्वमेव हेतुरित्याशङ्क्य, भवन्मतेऽपूर्वस्यापि
निरुपाधिकेच्छाविषयत्वेन पक्षेऽसिद्धौ हेतुरित्याह — स्वभावतो नेदमिति ।

अनन्योद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्तत्वात् । अन्यथा तदसिद्धेः । ततो व्याघा-
तादन्यतरापाय इति ।

अस्तु नित्यनिषेधापूर्वयोरलाभः, किं नश्छिन्नमिति चेत् ; किं
नश्छिन्नं, यदा कामाधिकारेऽपि तदलाभः । न हि लिङ्गा कार्यं स्वर्ग-
साधनमुक्तम् । नापि स्वर्गकामपदसमभिव्याहारान्यथाऽनुपपत्त्या तल्लब्धं,
ब्राह्मणत्वादिवदधिकार्यवच्छेदमात्रेणैवोपपत्तेः । न चेदमनुमानं; यस्य
यदिच्छातो यत्कर्तव्यं, तत्तस्येष्टसाधनमिति । अन्येच्छया स्वाभाविक-
कर्तव्यत्वासिद्धेः । तदिच्छयैव तत्कर्तव्यतायाः सुखेनानैकान्ति-
कत्वात् । औपाधिककर्तव्यतायाश्चेष्टसाधनत्वमप्रतीत्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् ।

किमनया विशेषचिन्तया । प्रतीयते तावच्छब्दादन्यदिच्छतो-
ऽन्यत्कार्यमित्येतावतैवानुमानमिति चेत् । नन्वन्वितमभिधानीयं, योग्य-
श्चान्वीयते । अन्यदिच्छतश्चान्यत् कर्तव्यमन्वयायोग्यं, तत्कथमभि-
धीयताम् । तत एव तत्साधनत्वसिद्धिरिति चेत् । एवं तर्हीष्टसाधनतैका-
असिद्धिमेवाह—अन्यथेति । अयं भावः—अपूर्वस्येष्टसाधनत्वे अनन्योद्देशप्रवृत्तकृति-
व्याप्यत्वरूपस्य स्वभावत इष्टत्वस्य भङ्गः । तथात्वे वा नेष्टसाधनत्वसिद्धिरिति ।
किञ्च फलसत्त्वे तदर्थमपूर्वाङ्गीकारः । अपूर्वसिद्धौ तेन नित्येषु फलसिद्धिरिति परस्प-
राश्रयत्वमप्यपरिहार्यं स्यादिति । ननु नित्यनिषेधयोरपूर्वं मास्त्वित्याशङ्क्य, 'स्वर्गकामो
यजेते' त्यत्रापि तन्न स्यादित्याह—तदलाभ इति । अयं भावः—किं लिङ् स्वातन्त्र्ये-
णापूर्वं बोधयति, उत स्वर्गकामादिपदसहकारेण? स्वातन्त्र्येण तथात्वे लौकिकलिङ्गो
वैयर्थ्यापत्तिः । कामादिपदस्य ब्राह्मणत्वादिवदधिकारिविशेषणत्वात् तत्सहकारे-
णापि न तस्य तद्वोधकत्वमिति । अन्येच्छाधीनेच्छाविषयत्वहेतुना इष्टसाधने
पूर्वोक्तस्वाभाविकेष्टत्वस्य भङ्गः । निरुपाधिकेच्छाविषयत्वं सुखे व्यभिचारीति ।

ननु 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादौ स्वर्गेच्छोर्यागकर्तव्यता प्रतीयत इति सोपा-
धिकत्वनिरुपाधिकत्वाच्चिन्तामपहाय पूर्वोक्तैवानुमानेनापूर्वसिद्धिरित्याशङ्क्य लिङ्गः
इष्टसाधनत्वसमानाधिकरणकर्तव्यतार्थक्यत्वेनैवेष्टसाधनत्वसिद्धेर्नानुमानेनापूर्वसिद्धि-
रित्याह—एवं तर्हीति । किञ्च नानुमानेनेष्टसाधनत्वसिद्धिः । फलकामनाया ब्राह्म-

र्थसमवायिकर्तव्यत्वाभिधानादनुमानानवकाशः । न चान्विताभिधानेऽपि तत्साधनत्वसिद्धिः । अधिकार्यवच्छेदमात्रेणाप्यन्वययोग्यतोपपत्तेः ।

न च कार्यत्वमपूर्वं सम्भवति । तद्धि कृतिव्याप्यता चेत्, ब्रीह्यादिष्वेव । सिद्धत्वात् । कृतिफलत्वं चेत्; यागस्यैव । ततस्तस्यैवाहत्योत्पत्तेः । कृत्युद्देश्यता चेत्; स्वर्गस्यैव । निसर्गसुन्दरत्वात् । न त्वपूर्वस्य । तद्विपरीतत्वात् । स्तनपानादिवदौपाधीकीति चेत् । साऽपि यागस्यैव । स्वर्गस्य साध्यत्वस्थितौ यागस्यैव साधनत्वेनान्वयान् ।

कालव्यवधानाभैतन्निर्वहतीति चेत्; यथा निर्वहति, श्रुतानुरोधेन तथा कल्प्यताम् । व्यापारद्वारा कथञ्चित् स्यात् । न तु भिन्नकालयोर्व्यापारव्यापारिभावः । कारणत्वञ्च व्यापारेण युज्यते । अव्यवधानेन पूर्वकालनियमश्च तत्त्वम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति चेन्न । पूर्वभावनियममात्रस्य कारणत्वात् । कार्यानुगुणावान्तरकार्यस्यैव व्यापारत्वात् । कृषिचिकित्सादौ बहुलं तथा व्यवहारात् । लाक्षणि-कोऽसाविति चेत् । न । मुख्यार्थत्वे विरोधाभावात् ।

अस्तु तर्हि पुत्रेण हते ब्रह्मणि चिरध्वस्तस्य पितुस्तमवान्तरव्यापारीकृत्य कर्तृत्वम् । तथाच लोकयात्राविप्लव इति चेत् । न । सत्यपि सुते कदाचित्तदकरणात् । तस्मिन्नसत्यपि कदाचित् करणादनिर्वाहकतया तस्य व्यापारत्वायोगात् । यं जनयित्वैव हि यं प्रति यस्य पूर्वभावानिर्वाहः, स एव तं प्रति तस्य व्यापारो नापरः । यथाऽनुभवस्य स्मरणं प्रति संस्कारः । तस्य ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधाने सिद्धे तदन्यथाऽनुपपत्त्या संस्कारः कल्प्यते, न त्वन्यथा । तथेहापि । न

णत्वस्यैवाधिकारिविशेषणतयाऽप्यन्वयोपपत्तिरित्याह — न चाऽन्विताभिधानेऽपीति । कृतीति । यथाऽऽधुनिकभूकर्षणस्य पाकजपरम्पराव्यापारेण भाविस्येहेतुत्वं, यथा कषायपानस्य धातुसाम्यद्वारा भाविज्वरशान्तिहेतुत्वमेति भाष्यम् ।

चेदेवं, तवापि ब्रह्मभिदुरक्षराविमोक्तसमसमयहतस्ये हन्तृत्वं न स्यात् ।
स्याच्च स्वनिवेशनशब्दानस्य तत्पितुरिति । एतेनोभयं वेति निरस्तम् ।

अस्तु तर्हि क्रियाधर्म एव कार्यत्वं विधिः । सर्वो हि कर्तव्य-
मेतदिति प्रत्येति । ततः कुर्यामिति सङ्कल्प्य प्रवर्तते इति चेन्न ।
कर्तव्यं मयेति कृत्यध्यवसायार्थो वा स्यात्, कर्तव्यं मयेत्युचितार्थो वा
स्यात् ? । तत्र प्रथमः सङ्कल्पाच्च भिद्यते । व्यवहितकार्ये सङ्कल्पो हि
कर्तव्यो मयेति, सन्निहितकार्यसङ्कल्पस्तु कुर्यामिति । स च न लिङ्गर्थः ।
सत्तामात्रेण प्रवर्तनादित्युक्तम् । तदेतत् कर्तव्यतायां जातायां प्रवर्तते
इति वस्तुस्थितौ भ्रान्तैर्ज्ञातायामिति गृहीतम् । औचित्यन्तु क्रिया-
धर्मः प्रागभाववत्त्वं, तस्मिन् सति शक्यत्वं वा, तस्मिन् सति कर्तारं
प्रत्युपकारकत्वं वा ? । प्रथमे कुतश्चिदपि न निवर्त्तते । द्वितीये दुःखे-
ऽपि तथाविधे प्रवर्त्तते । तृतीये तु वक्ष्यते । अस्तु तर्हि कारणधर्मः ।
न । करणं हि शब्दः, तद्धर्मोऽभिधा वा स्यात्, तदर्थो भावनादिर्वा,
तद्धर्म इष्टसाधनता वा ? । न प्रथमः ।

असत्त्वादप्रवृत्तेश्च नाभिधाऽपि गरीयसी ।

बाधकस्य समानत्वात् परिशेषोऽपि दुर्लभः ॥ १३ ॥

कार्यसमानकालिकस्यैव कारणत्वमित्यङ्गीकारे को दोष इत्यत आह—ब्रह्मः
भिदुरेति । उभयं, कार्यत्वमपूर्वत्वञ्चेत्यर्थः । क्रियाधर्मः कार्यत्वं विधिप्रत्ययार्थ इत्या-
शङ्क्य निराकरोति — अस्तु तर्हि इति । शक्यत्वं वेति । कृतिसाध्यत्वमित्यर्थः ।
अधुना कारणधर्मत्वं निराचिकीर्षुर्विकल्पयति — करणं हीति । शब्दस्य कारणत्वे
अभिधायास्तद्धर्मत्वम् । अर्थस्य भावरूपस्य कारणत्वे इष्टसाधनत्वं तद्धर्म इति ।
निराकरोति — न प्रथम इति । पराभिमतमभिधाया असत्त्वात्तत्सत्त्वेऽपि लिङ्-
पदातिरिक्तपदेन तत्प्रतीतावप्रवृत्तेश्च । पश्चान्तोद्दिष्टमभिधापक्षेऽपि बाधकसम्भान

सङ्गतिप्रतिसन्धानाधिकायां तस्यां प्रमाणाभावाद् । अन्यसमवे-
तस्यापूर्ववदन्यव्यापारत्वेनाप्युपपत्तेः । विषयतयाऽपि च स्वव्यापार-
प्रति लिङ्गवदेतुभावाविरोधात् । अधिकत्वेऽपि ततोऽप्रवृत्तेः । बालानां
तदभावेऽपि तद्भावात् । शब्दान्तरेण तत्प्राविणान्यप्रवृत्तेः ।

न च विलक्षणैव सा लिङ्गे विषयः । तद्वैलक्षण्यं प्रतिपादयति चेत् ;
अर्थविशेषोऽपि स्यात् । प्रवृत्तिमात्रं प्रति चेत् ; अभिधासमवेतं
तदिति कुतः ? । तत्सन्निधानादिति चेन्न । अनियमात् । अन्यस्य
सर्वस्य निषेधादिति चेन्न । प्रवृत्तिहेतुत्वनिषेधस्य तुल्यत्वात् । तत्स-
न्निधिनिषेधस्य चाशक्यत्वात् । शब्दैकवेद्यत्वे चाव्युत्पत्तेः ।

प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्तिसिद्धे व्युत्पत्तिरित्यपि वार्त्तम् । न हि प्रवृत्ति-
पारिशेष्यादपि नाऽभधा लिङ्ग इति कारिकार्थः । सङ्गतिप्रतिसन्धानेति ।
अनुपूर्वाविशेषविशिष्टा पदमूला सङ्गतिः । तस्याः प्रतिसन्धानं स्मृतिरित्यर्थः । नन्वात्म-
धर्मस्य स्मरणस्य शब्देनाऽजन्यस्य कथं शब्दव्यापारत्वमित्याशङ्क्य, भवन्मते आत्म-
समवेतस्यापूर्वस्य यागव्यापारत्ववत्, लिङ्गपरामर्शे लिङ्गस्येव विषयतया शब्दस्य
स्मृतिजनकत्वाच्च स्मृतेः शब्दव्यापारत्वं सिद्धवतीत्याह—अन्यसमवेतस्यापीति ।
तदभावे = अभिधाऽभावे । तद्भावात्, प्रवृत्तिभावादित्यर्थः । अन्वयव्यभिचार-
माह — शब्दान्तरेणेति । अभिधाशब्देनेत्यर्थः । ननु लिङ्गादिश्रवणादेव प्रवृत्ति-
दर्शनालिङ्गा विलक्षणाभिधाप्रतीतिर्जायत इत्याशङ्क्य, प्रतीतिवैलक्षण्यमर्थवैलक्षण्यं
विना दुरुपपादम् । सन्निधानादभिधायान्तद्वैलक्षण्यमित्यपि न शक्यते वक्तुम् । बौद्ध-
सान्निध्यस्य धात्वर्थादिसाधारण्यादित्याह — न च विलक्षणैवेत्यादिना । अन्यस्य
प्रवृत्तिहेतुत्वनिषेधाद्भावनायाः प्रवर्तकत्वसिद्धिर्न भवतीत्याह — तुल्यत्वादिति ।
विधिसान्निध्यनिषेधस्तु यथा भावनायामशक्यः, एवं धावर्थादावपीत्याह — तत्स-
न्निधीति । ननु लिङ्गादिभिरेव विलक्षणाभिधाज्ञानं, ततश्च प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य,
मानान्तरागोचरायां तस्यां लिङ्गः शक्तिरेव नास्तीत्याह — शब्दैकोति । प्रवृत्त्य-
न्यथाऽनुपपत्त्या तद्वैलक्षण्यमपि तस्य न प्रवर्तकत्वमित्याह — न हि प्रवृत्तीति ।

हेतुः कश्चिदस्तीति प्रवर्तते । इष्टसाधनता तु स्यात् । सर्वो हि मया क्रियमाणमेतन्मतं समीहितं साधयिष्यतीति प्रतिसन्धत्ते, तत इच्छति कुर्यामिति, ततः करोतीति सर्वानुभवसिद्धम् ।

तदयं व्युत्पित्सुर्यज्ज्ञानात् प्रयत्नजननीमिच्छामवाप्तवान्, तज्ज्ञानमेव लिङ्गश्राविणः प्रवृत्तिकारणमनुमिनोति । ततश्च कर्तव्यतैकार्थसमवायिनी इष्टसाधनता लिङ्गर्थ इत्यवधारयति । न च वाच्यमेवञ्चेत्; वरं कर्तव्यतैवास्तु, अवश्याभ्युपगमनीयत्वात्; कृतमिष्टसाधनतयेति । यथा हि नेष्टसाधनतामात्रं प्रतीत्य प्रवर्तते, असाध्येषु व्यभिचारात् । तथा प्रयत्नविषयसमवायिनीमिष्टसाधनतामधिगम्याधिकारी प्रवर्तते-इत्यनुभवः । तत्र विषयो धातुना भावनाऽऽख्यातमात्रेण, शेषन्तु तद्विशेषेण लिङ्गा इत्येवमिष्टाभ्युपायतायामधिगतायामन्वयबलात् तद्विषयस्येष्टसाधनत्वावगतिरिति कर्तव्यतैकार्थसमवायिनिष्टाभ्युपायता लिङ्गः प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम् ।

करणस्येष्टसाधनताऽभिधानं ज्योतिष्टोमेनेति तृतीयया न भवितव्यमिति तु देश्यमवैयाकरणस्यावधीरणीयमेव । तत्सङ्ख्याऽभिधानं हि तदभिधानमाख्यातेन । न च तत् प्रकृते । न च यागेष्टसाधनताऽभिधानं लिङ्गा, किन्त्वन्वयबलात्तल्लाभ इत्युक्तम् ।

द्वितीयपक्षमाह — इष्टसाधनेति । करणधर्मो विधिः स्यादित्यर्थः । तदेवोपपद्यति — सर्वोहीत्याहिना । नन्विष्टसाधनत्वस्य लिङ्गधत्वे ‘ज्योतिष्टोमेन यजेते’ त्यत्र तृतीया न स्यात्, करणत्वस्य लिङ्गाऽभिधानादित्याशङ्क्य, करणगतसंख्याया अनभिधानात्तृतीया भवत्येवेत्याह — तत्संख्याभिधानं हीति । किञ्च यागनिष्ठमिष्टसाधनत्वं न लिङ्गर्थः किन्विष्टसाधनत्वमात्रमित्यपि न तृतीयानुपपत्तिरित्याह — न च यागेति । नन्विष्टसाधनताज्ञानादपि न प्रवृत्तिः । ‘यागः स्वर्गसाधनामि’ ति विधिप्रत्ययरहितात् सिद्धार्थबोधकात् प्रवृत्त्यदर्शनात् । तथाचेष्टसाधनत्वमपि न विध्यर्थ इत्याशङ्क्य, उत्कटफलेच्छासत्त्वे समर्थस्य पुंसस्तादृशसिद्धार्थबोधकादपि

यत्तु सिद्धोपदेशादपि प्रतीयते इष्टसाधनता, न चातः सङ्क-
ल्पात्मा प्रवृत्तिरस्तीति देख्यम् । तत्र समुत्कटफलाभिलाषस्य समर्थस्य
तत्साधनताऽवगमेऽपि न प्रवृत्तिरिति कः प्रतीयात् । सर्वपक्षसमान-
श्चैतत् समानपरीहारश्चेति किं तेन । अत्राभिधीयते । अस्तु प्रयत्नवि-
षयसमवायिनीष्टसाधनता प्रवृत्तिहेतुः, तथापि नासौ लिङ्गर्थः, सन्दे-
हात् । सा हि किं साक्षादेव लिङ्गाऽवगम्यते, स्तनपानादावनुमाना-
दिव बालेन; किं वा तत्प्रतिपादितात् कुतश्चिदर्थानुमीयते, चेष्टा-
विशेषानुमितादिवाभिप्रायविशेषात् समयाभिज्ञेनेति सन्दिह्यते । एवञ्च
सति सा नाभिधीयते इत्येव निर्णयः ।

हेतुत्वादनुमानाच्च मध्यमादौ वियोगतः ।

अन्यत्र क्लृप्तसामर्थ्यान्निषेधानुपपत्तितः ॥ १४ ॥

तथाहि । अग्निकामो दारुणी मथनीयादिति श्रुत्वा कुत इत्युक्ते
वक्तारो वदन्ति, यतस्तन्मन्थनादग्निरस्य सिध्यतीति । ‘ तरति ब्रह्म-
हत्यां योऽश्वमेधेन यजेत ’ इत्यादाविष्टाभ्युपायतायामेवावगतायामनु-
मिमते तान्त्रिकाः, यदश्वमेधेन यजेत मृत्युब्रह्महत्यातरणकाम इत्यादि-
विधिम् । निन्दया च निषेधम् । तद्यथा —

प्रवृत्तिर्भवत्येवेति सामाधत्ते — यत्तु सिद्धोपदेशादित्यादिना । एवमिष्टसाधन-
ताया लिङ्गर्थत्वपक्षमुपन्यस्य निराकरोति—अस्त्वित्यादिना । स्तनपानादाविति ।
यथा स्तनपानादेरिष्टसाधनत्वं साक्षादेव पानादवगम्यत इत्यर्थः । तत्प्रतिपादि-
तादिति । लिङ्गप्रतिपादितादित्यर्थः । इष्टसाधनता न लिङ्गा अभिधीयते ।
किन्त्वासाभिप्रायविषयत्वेनानुमीयत इत्युपपादयति — हेतुत्वादित्यादिना । काचि-
द्धेतुत्वप्रतिपादकशब्देन विवरणात्, कचिद्विधेरनुमानान्मध्यमोत्तमपुरुषलिङ्गः इष्ट-
साधनत्वार्थकत्वाभावादाज्ञाध्येषणादौ लिङ्गः इच्छाविशेषार्थकत्वस्य कृतत्वात्,
‘ न हन्यादि ’ त्यादि निषेधानुपपत्तेश्च नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थ इति कारि-
कार्थं क्रमेण व्याकरोति — तथा हीत्यादिना । लिङ्गा इष्टसाधनत्वमभिप्राये कतः
इति हेतूपन्यासो निरर्थक इति भावः । अनुमिमते तान्त्रिका इति । लिङ्गा

अन्धं तमः प्रविशन्ति ये के चात्महन्तो जनाः' —

इत्यतो नात्मानं हन्यादिति । कुर्याः कुर्यामित्यत्र विधिविहितैव लिङ् नेष्टाभ्युपायतामाह, किन्तु वक्तृसङ्कल्पम् । न हीष्टाभ्युपायो म-
मायमिति कुर्यामिति पदार्थः, किन्तु तत्प्रतिपत्तेरनन्तरं योऽस्य
सङ्कल्पः — कुर्यामिति, स एव । सर्वत्र चान्यत्र वक्तुरेवेच्छाऽभिधीयते
लिङ्गैत्यवधृतम् । तथाह्याज्ञाऽध्येषणाऽनुज्ञासंप्रश्नप्रार्थनाऽऽज्ञंशालिङ्गि-
नान्यच्चकास्ति । यां वक्तुरिच्छामननुविदधानस्तत्क्षोभाद्विभेति, सा
अध्येषणा । वारणाभावव्यञ्जिका अनुज्ञा । अभिधानप्रयोजना संप्रश्नः ।
लाभेच्छा प्रार्थना । शुभाशंसनमाशीरिति ।

न च विधिविकल्पेषु निषेध उपपद्यते । तथाहि । यदाऽभिधा-
विधिः, तदा न हन्यात् हननभावना नाभिधीयते इति वाक्यर्थो व्या-
घातात्परिस्तः । यदा कालत्रयापरामृष्टा भावना, तदा नेति संबन्धाऽत्य-
न्ताभावो मिथ्या । यदा कार्यं, तदा न हन्यात् न हननं कार्यमि-
त्यनुभवविरुद्धम् । क्रियत एव यतः । न हननेन कार्यं हननकारणकं
कार्यं नास्तीत्यर्थ इत्यपि नास्ति । दुःखनिवृत्तिसुखाप्त्योरन्यतरस्य तत्र
सद्भावात् । हननकारणकमदृष्टं नास्तीत्यर्थ इति तु निरातङ्कं दृष्टार्थिनं
प्रवर्तयेदेवेति साधु शास्त्रार्थः । अहननेनापूर्वं भावयेदिति त्वशक्यम् ।
कारणस्यानादित्वेन कार्यस्यापि तथाभावप्रसङ्गात् । भावनायाश्च

इष्टसाधनत्वाभिधाने तदनुमानं व्यर्थमिति भावः । निषेधानुपपत्तिरिति कारि-
कामगं व्याकरोति — न च विधीति । व्याघातादिति । हन्यादिति पदं
भावनाविधिवादिनां हननभावनाऽभिधायकमेवेति तन्निषेधे व्याघात इति भावः ।
कालत्रयापरामृष्टा भावना विधिरिति पक्षेऽपि भावनायाः कदाचित्सत्त्वादत्यन्ता-
भावो न सम्भवतीत्यर्थः । कार्यं विधिरिति पक्षेऽपि हनने कृतिसाध्यत्वरूपस्य
कृत्युद्देश्यत्वरूपस्य वा कार्यत्वस्य सत्त्वात्तन्निषेधो बाधित इति भावः । कारणस्य,

तदविषयत्वात् । अहननसङ्कल्पभाते यावज्जीवमावाच्छ्रुतसङ्कल्प-
स्यान् । सकृत् कृत्वैव वा निवृत्तिः । पश्चादन्यादेवाविरोधात् । सम्पादितो-
हनेन नियोगार्थः । यावद् यावदननसङ्कल्पवान् तावत्तावद्विपरीतसङ्क-
ल्पेनापूर्वं भावयेदिति वाक्यार्थः, तथाभूतस्याधिकारित्वादित्यपि
वार्त्तम् । तदश्रुतेः । प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते नाप्रसक्तमिति चेत् ; न
वै किञ्चिदिह प्रतिषिध्यते । तदभावः प्रतिपाद्यते इति निषेधार्थः ।
(अ) हननकरणकमपूर्वं वाक्यार्थः ।

किञ्च न हन्यादिति अहननेनापूर्वस्य कर्तव्यताप्रत्ययो जातो-
वेदात् । जातश्च हननक्रियायां रागात् । निष्फलाच्च कार्यादपेक्षितफलं
गरीय इति न्यायेन हन्यादेवेत्यहो वेदव्याख्याकौशलमास्तिक्याभि-
मानिनो मीमांसकदुर्दुरुदस्य । इष्टसाधनतापक्षेऽपि न हन्यात् न हनन-
भावना इष्टाभ्युपाय इति वाक्यार्थः, तथाचानिष्टसाधनत्वं कुतो लभ्यते ।
न-हीष्टसाधने यन्न भवति तदवश्यमनिष्टसाधनं दृष्टमुपेक्षणीयस्यापि
भावात् । यत् रागादिप्रसक्तं प्रतिषिध्यते तदवश्यमनिष्टसाधनं दृष्टम् ।
यथा सविषमन्नं न भुञ्जीथा इति । तेन वेदेऽप्यनुमास्यते इत्यपि न
साधीयः । प्रतिषेधार्थस्यैव चिन्त्यमानत्वात् ।

न हि कर्तव्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य भावनाया वा अभावः प्रति-
पादयितुं शक्यते । लौकिकानां लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात् । तथापि
हननप्रागभावस्येत्यर्थः । तदविषयत्वादिति । प्रागभवस्य भावनाऽविषयत्वा-
दित्यर्थः । प्रागभावस्वरूपस्य भावनासाध्यत्वाभावादिति भावः । सङ्कल्पविधिपक्षे
दोषमाह — अहननसङ्कल्पेति । तथाभूतस्येति । प्रवृत्तस्यैव निषेधापूर्वं अधि-
कारित्वादित्यर्थः । तदश्रुतेरिति । हननसङ्कल्पवतो विपरीतसङ्कल्पकत्वाश्रवणा-
दित्यर्थः । ननु निषेधसामर्थ्यादेव तल्लाभ इत्याशङ्क्य, भवन्मते अहननसङ्कल्प-
करणकापूर्वस्य विधिरेवायमित्याह — प्रसक्तं हीत्यादिना । इष्टसाधनत्वस्य विधि-
त्वेऽप्यनुपपत्तिमाह — इष्टसाधनतापक्षेऽपीति । प्रतिपादयितुं शक्यत इति ।
कलङ्कभक्षणभावनायामिष्टसाधनत्वस्य सत्वादिति भावः । इष्टसाधनत्वेऽपि निषेध-

प्रतिपाद्यते तावदिति चेन्न । पाषण्डागमनिषेधेनानैकान्तात् । नासौ प्रमाणमिति चेन्न । अर्थविपर्ययप्रतिपादनाविशेषेऽस्यापि तथाभावात् । तात्पर्यतः प्रामाण्यमिति चेन्न । विधिनिषेधयोरनन्यपरत्वात् । 'न विधौ परः शब्दार्थ' इति वचनात् । तथापि निषेधे तथा भविष्यतीति चेन्न । अविनाभावतदुद्देशप्रवृत्त्योरभावात् । नाप्यसुराविद्यादिवदस्य नवो विरोधिवचनत्वम् । क्रियासङ्गतत्वात् । असमस्तत्वाच्च । तस्माद्,
विधिर्वैकतुरभिप्रायः प्रवृत्त्यादौ लिङादिभिः ।

अभिधेयोऽनुमेया तु कर्तुरिष्टाभ्युपायता ॥ १५ ॥

तत्र स्वयङ्कर्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं कुर्यामिति, सम्बोध्यकर्तृक-
क्रियेच्छाऽभिधानं कुर्या इति, शेषकर्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं कुर्वीतेति ।
तथाचाऽ 'अग्निकामो दारुणी मथनीयादि' त्यस्य लौकिकवाक्यस्यायमर्थः
सम्पद्यते— 'अग्निकामस्य दारुमथने प्रवृत्तिर्ममेष्टे' ति । ततः श्रोताऽनुमि-
नोति, नूनं दारुमथनयत्नोऽग्रेरुपाय इति । यद्विषयो हि प्रयत्नो यस्याप्ते-
नेष्यते, स तस्यापोक्षितहेतुः । तथा तेनावगतश्च, यथा ममैव पुत्रादे-
र्भोजनविषय इति व्याप्तेः । 'विषं न भक्षयेदि' त्यस्य तु— 'विषभक्षणगो-
चरा प्रवृत्तिर्मम नेष्टे' त्यर्थः । ततोऽपि श्रोताऽनुमिनोति, नूनं विष-
भक्षणभावना अनिष्टसाधनम् । यद्विषयो हि प्रयत्नः कर्तुरभिमतसा-
धकोऽप्याप्तेन नेष्यते, स ततोऽधिकतरानर्थहेतुः । तथा तेनावगतश्च,
यथा ममैव पुत्रादेः क्रीडाकर्दमविषभक्षणादिविषय इति व्याप्तेः ।

र्शनादिनिष्ठसाधनमपि भवतीत्य शङ्क्य, यागीयपशुहिंसायाः पाषण्डेन प्रतिषेधे-
ऽप्यनिष्ठसाधनत्वं नास्तीत्याह — अर्थविपर्ययेति । प्रमाणवाधितार्थविषयत्वेन
पाषण्डागमस्येवास्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गादिति भावः । ननु 'गङ्गायां घोष' इत्यत्रैव
तात्पर्यतो 'न हन्यादि' त्यस्यापि निषेध्यानिष्ठसाधनत्वे तात्पर्यमित्याशङ्क्य
निराकरोति — न विधिनिषेधयोरिति । अविनाभावेति । यत्र लक्षणीया
ऽर्थेनाविनाभावस्तदुद्देशेन प्रयोगश्च तत्रैव लक्षणा । प्रकृते 'न हन्यादि' ति
वाक्यमन्योद्देशेन न प्रयुक्तम्, न त्राऽनिष्ठसाधनत्वेनाविनाभाव इति भावः । स्वमत-
माह — विधिरिति । प्रवृत्त्यादिविषयकाऽऽभिप्रायो विधिरिति । तेनानुमे-

लौकिके एव वाक्येऽयं प्रकारः कदाचिदुक्तमस्ति न तु वैदिकेषु, तेषु पुरुषस्य निरस्तत्वादिति चेन्न । निरासहेतोरभावात् । तदास्तित्वेऽपि प्रमाणं नास्तीति चेत् ; मा भूदन्वत्, विधिरेव तावद् गर्भं हव पुंगोमे प्रमाणं श्रुतिपुराण्यः किमत्र क्रियताम् । लिङ्गे वा लौकिकार्थातिक्रमे य एव लौकिकास्त एव वैदिकास्त एव वैषामर्या इति विप्लवेत । तथाच जबगडदशादिवदनर्थकत्वप्रसङ्ग इति भव सुस्थः ।

स्यादेतत् । तथापि वक्तृणामुपाध्यायानामेवाभिप्रायो वेदे विधिरस्तु कृतं स्वतन्त्रेण वक्त्रा परमेश्वरेणेति चेन्न । तेषामनुवक्तृतयाऽध्यासाभिप्रायमात्रेण प्रवृत्तेः शुकादिवत्तथाविधाभिप्रायाभावात् । भावे वा न राजशासनानुवादिनोऽभिप्राय आज्ञा, किं नाम राज्ञ एवेति लौकिकोऽनुभवः । श्रुतेः खल्वपि —

कृत्स्न एव हि वेदोऽयं परमेश्वरगोचरः ।

स्वार्थद्वारैव तात्पर्यं तस्य स्वर्गादिवद्विधौ ॥ १६ ॥

न सन्त्येव हि वेदभागा यत्र परमेश्वरो न गीयते । तथाहि । स्रष्टृत्वेन पुरुषसूक्तेषु, विभूत्या रुद्रेषु, शब्दब्रह्मत्वेन मण्डलब्राह्मणेषु, प्रपञ्चं पुरस्कृत्य निष्प्रपञ्चतयोपनिषत्सु, यज्ञपुरुषत्वेन मन्त्रविधिषु, देहाविर्भावैरुपाख्यानेषु, उपास्यत्वेन च सर्वत्रेति ।

सिद्धार्थतया न ते प्रमाणमिति चेन्न । तद्धेतोः कारणदोषशङ्का- निरासस्य भाव्यभूतार्थसाधारणत्वात् । अन्यत्रामीषां तात्पर्यमिति चेत् ; स्वार्थप्रतिपादनद्वारा, शब्दमात्रतया वा ? प्रथमे स्वार्थेऽपि

येष्टसाधनतैव प्रवर्तितेति कारिकार्थः । शुकादिवदिति । उपाध्यायानामतीन्द्रियार्थगोचरज्ञानाभावात् तत्रेच्छा न सम्भवतीति शुकादीनामिव तावत्पदज्ञानमात्राद्विज्ञातश्चेद्वारणमिति भावः । षष्ठं हेतुमाह—श्रुतेरिति । मुख्यार्थवाचाभावात्कृतेस्तत्रैव तात्पर्यम्, 'स्वर्गकामो यजेते' त्यादिविधीनामिवेत्याह—स्वार्थद्वारेति । शब्दमात्रतयेति । स्वार्थमप्रतिपाद्येत्यर्थः । स्वार्थमप्रतिपाद्यैवान्यपरत्वे

सामान्यमोचितम् । तस्यार्थस्यानन्यप्रमाणकत्वात् । अत एव तस्य स्मारकत्वमित्यपि मिथ्या । तत्प्रतिपादकत्वेऽपि न तत्र तात्पर्यमिति चेत् ; स्वार्थापरित्यागे ज्योतिःशास्त्रवदन्यत्रापि तात्पर्यं को दोषः । अन्यथा स्वर्गनरकव्रात्यश्रोत्रियादिस्वरूपप्रतिपादकानामप्रामाण्ये बहु विप्लवेति । तत्राबाधनात्तथेति चेत् ; तुल्यम् ।

न तादृगर्थः कचित् दृष्ट इति चेत् ; स्वर्गादयोऽपि तथा । तन्मिथ्यात्वे तदर्थिनामप्रवृत्तौ विधानानर्थक्यप्रसङ्ग इति चेत् ; इहापि तदुपासनाविधानानर्थक्यप्रसङ्गः । तन्मिथ्यात्वे हि सालोक्यसायुज्यादिफलमिथ्यात्वे कः प्रेक्षावांस्तमुपासीतेति तुल्यमिति ।

वाक्यादपि । संसर्गभेदप्रतिपादकत्वं ह्यत्र वाक्यत्वमभिप्रेतम् । तथाच यत्पदकदम्बकं यत्संसर्गभेदप्रतिपादकं, तत् तदनपेक्षसंसर्गज्ञानपूर्वकं, यथा लौकिकं, तथाच वैदिकमिति प्रयोगः । विपक्षे च बाधकमुक्तम् । सङ्ख्याविशेषादपि —

स्यामभूवं भविष्यामीत्यादिसङ्ख्या च वक्तृणा ।

समाख्याऽपि न शाखानामाद्यप्रवचनादृते ॥ १७ ॥

कार्यतया हि प्राक् सङ्ख्योक्ता, सम्प्रति तु प्रतिपाद्यतयोच्यते । तथाष्टुत्तमपुरुषाभिहिता सङ्ख्या वक्तारमन्वेतीति सुप्रसिद्धम् । अस्ति च तत्प्रयोगः प्रायशो वेदे । ततस्तदभिहितया तयाऽपि स एवानुगन्तव्यः । अन्यथाऽनन्वयप्रसङ्गात् ।

अथवा समाख्याविशेषः सङ्ख्याविशेष उच्यते । काठकं कालापक्रमित्यादयो हि समाख्याविशेषाः शाखाविशेषाणामनुस्मर्यन्ते । ते च दोषमाह — अन्यथा स्वर्गनरकेति । सप्तमं हेतुमाह — वाक्यादिति । भेदो, विशेषः । वेदवाक्यं स्वसमानविषयकज्ञानजन्यं, वाक्यत्वाद्भौतिकवाक्यवदित्यनुमाने तात्पर्यम् । विपक्षे चेति । पुरुषगुणाभावे तज्जन्यप्रमात्वं न स्यादित्यर्थः । अष्टमं हेतुमाह — समाख्याविशेषादपीति । तयाऽपीति । संख्ययाऽपीत्यर्थः । प्रकारान्तरेण व्याकरोति — अथवेति । विशेष इति । प्राक्प्रवक्त-

प्रवचनमात्रनिबन्धनाः, प्रवक्तृणामनन्तत्वात् । नापि प्रकृष्टवचननि-
मेत्ताः । उपाध्यायेभ्योऽपि प्रकर्षे प्रत्युतान्यथाकरणदोषात् । तत्पा-
शानुकरणे च प्रकर्षाभावात् । कतिचनादौ संसारे प्रकृष्टाः प्रवक्तार-
इति को नियामक इति । नाप्याद्यस्य वक्तुः समाख्येति युक्तम् । भव-
द्भेस्तदनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा स एवाऽस्माकं वेदकार इति
इथा विप्रतिपत्तिः ।

स्यादेतत् । ब्राह्मणत्वे सत्यवान्तरजातिभेदा एव कठत्वादयः ।
तदध्येया तदनुष्ठेयार्था च शाखा तासमाख्यया व्यपदिश्यते इति
किमनुपपन्नम् । न । क्षत्रियादेरपि तत्रैवाधिकारात् । न च यो ब्राह्म-
णस्य विशेषः, स क्षत्रियादौ सम्भवति । न च क्षत्रियादेरन्यो वेद
इत्यस्ति । न च कठाः काठकमेवाधीयते तदर्थमेवानुतिष्ठन्तीति नियमः ।
शाखासञ्चारस्यापि प्रायशो दर्शनात् । प्रागेवायं नियम आसीदिदा-
नीमयं विप्लवते इति चेत् ; विप्लव एव तर्हि सर्वदा, कथाद्य-
वान्तरजातिविप्लवादित्यगतिरेवेयम् । तस्मादाद्यप्रवक्तृवचननिमित्त
एवायं समाख्याविशेषसम्बन्ध इत्येव साध्विति ।

स एवं भगवान् श्रुतोऽनुमितश्च, कैश्चित् साक्षादपि दृश्यते प्रमे-
यत्वादेर्घटवत् । ननु तत्सामग्रीरहितः कथं द्रष्टव्यः । सा हि बहिरि-
न्द्रियगर्भा मनोगर्भा वा तत्र न सम्भवति । चक्षुरादेर्नियतविषयत्वात्,

व्याप्यजातिविशेष इत्यर्थः । उपसंहरति—तस्मादिति । सर्गादावीश्वरेण कठादि-
शरीरमधिष्ठाय या शाखा कृता सा तत्समाख्येति भावः । श्रौतकठादिपदानि
किञ्चित्प्रवक्तृकवाक्यवाचकानि, वाक्यवाचकपदत्वात्, मनुसंहितापदवदित्यनुमान-
मत्रानुसन्धेयं मानम् । एतावता प्रबन्धेन मननरूपामुपासनां प्रतिज्ञातां निर्वा-
ह्याऽनुमितिरूपविशेषदर्शनस्य प्रत्यक्षभ्रमानुच्छेदकत्वेन न तस्या मोक्षहेतुत्वम्, अपि
तु तत्प्रत्यक्षमेवेति वक्तुमुपक्रमते — स एवमित्यादिना । इन्द्रियादीनां नियत-
बाह्यार्थमात्रप्रवृत्तत्वान्मनसो बहिरस्वतन्त्रतया च तत्प्रत्यक्षे सामग्री नास्तीत्याशङ्क्य
यथा स्वप्नज्ञावे सहकारिविशेषसमवहितस्य मनसः स्वातन्त्र्यमेवं योगजधर्मेसहकृत

मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् । तदुक्तं, “हेत्वभावे फलाभावाद्भि’त्यादि । न । कार्यैकव्यङ्ग्यायाः सामग्र्या निषेद्धमशक्यत्वात् । अपि च । दृश्यते तावद्बहिर्गिन्द्रियोपरमेऽपि असन्निहितदेशकालार्थं साक्षात्कारः स्वप्ने । न च स्मृतिरेवासौ पटीयसी । स्मरामि स्मृतं वेति स्वप्नानुसन्धानाभावात्, पश्यामि दृष्टमित्यनुव्यवसायात् । न चारोपितं तत्रानुभवत्वम् । अबाधनात् । अननुभूतस्यापि स्वशिरश्छेदनादेरवभासनाच्च । स्मृतिविपर्यासांऽसाविति चेत् ; यदि स्मृतिविषये विपर्यास इत्यर्थः, तदाऽनुमन्यामहे । अथ स्मृतावेवानुभवत्वविपर्यासः इति, तदा प्रागेव निरस्तः । न च सम्भवत्यपि । न ह्यन्येनाकारेणाध्यवसितोऽन्येन ज्ञानावच्छेदकतयाऽध्यवसीयते तथाच “स घट” इत्युत्पन्नायां स्मृतौ भ्राम्यतः ‘तं घटमनुभवामी’ति स्यात्, न त्विदं घटमिति । न ह्ययं घट इति स्मृतेराकारः । तस्मादनुभव एवासौ स्वीकर्तव्यः ।

अस्ति च स्वप्नानुभवस्यापि कस्यचित् सत्यत्वं, संवादान् । तच्च काकतालीयमपि न निर्निमित्तम् । सर्वस्वप्रज्ञानानामपि तथात्वप्रसङ्गात् । हेतुश्चात्र धर्म एव । स च कर्मजवत् योगजोऽपि योगविधेरवसेयः । कर्मयोगविध्योस्तुल्ययोगक्षेपत्वात् ।

तस्मात् योगिनामनुभवो धर्मजत्वात् प्रमा, साक्षात्कारित्वात् प्रत्यक्षफलं, धर्माननुगृहीतभावनामात्रप्रभवस्तु न प्रमेति विभाग इति । अतस्तत्सामग्रीविरहोऽसिद्धः ।

तथापि विपक्षे किं बाधकमिति चेत् ; ‘द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये’ इत्यादियोगविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गः, अशक्यानुष्ठानोपायोपदेशकत्वात् । न वासाक्षात्कारिज्ञानविधानमेतत् । अर्थज्ञानावधिनाऽध्ययनविधिनैव तस्य

न एव तत्र समर्थमिति दर्शयति — दृश्यते तावदित्यादिना । पटीयस्त्वमसन्देगविषयत्वम् । अनुमन्यामहे इति । ज्ञानविषये विपर्यासस्त्विष्ट एव । स्वप्नस्य प्रायेण भ्रमरूपत्वादिति भावः । न च सम्भवतीति । स्मृतावनुभवत्वविपर्यास इति भावः । अर्थज्ञानावधिनेति । अध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वात्तेनैव परोक्ष-

गतार्थत्वादिति । एतेन परमाण्वादयो व्याख्याता इति ।

तदेनमेवम्भूतमधिकृत्य श्रूयते - 'न द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इति, 'एकमेवाद्वितीय' मिति, 'पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण' इति, 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परश्चापरमेव चे' ति, 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा' इति, 'यज्ञा वै देवा इति, 'यज्ञो वै विष्णु' रित्यादि । स्मर्यते च,-

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज,-इति ।

मदर्थं कर्म कौन्तेय, मुक्तसङ्गः समाचर,-इति ।

यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः,-इति ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते,-इत्यादि ।

अनुशिष्यते च साङ्ख्यप्रवचने ईश्वरप्रणिधानम् । तमिमं ज्योति-
ष्टोमादिभिरिष्टैः, प्रासादादिना पूर्तेन, शीतातपसहनादिना तपसा, अहि-
सादिभिर्यमैः, शौचसन्तोषादिभिर्नियमैः, आसनप्राणायामादिना योगेन,
महर्षयोऽपि विविदिषन्ति । तस्मिन् ज्ञाते सर्वमिदं ज्ञातं भवतीत्येवं
विज्ञाय श्रुत्वैकतानस्तत्परो भवेत् । यत्रैवं गीयते, --

मन्मनाभव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यासि युक्तैवमात्मानं मत्परायणः ॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति;-इति ।

इत्येवं श्रुतिनीतिसंग्रहजलैर्भूयोभिराक्षालिते

येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः ।

किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयोऽप्युच्चैर्भवच्चिन्तकाः

काले कारुणिक, त्वयैव कृपया ते भावनीया नराः ॥१८॥

ज्ञानसिद्धेरिति भावः । परमाण्वादयोऽपि योगिप्रत्यक्षगम्या इत्याह-एतेनेति ।
न द्रष्टुरित्यनेन, पश्यत्यचक्षुरित्यनेन च नित्यज्ञानवत्त्वं, अद्वितीयमित्यनेन स्वस-
जातीयद्वितीयरहितत्वं च दर्शितम् । परं=परमेश्वरः अपरं=हिरण्यगर्भः । ये त्वेवं
व्युत्पादितेऽपि स्वयि नाश्वासं कुर्वन्ति, ते त्वयैव क्रमेणानुग्राह्या इत्याह --
इत्येवमिति । प्रस्तुतविप्रतीपविधयः, ईश्वरे विप्रतिपन्नप्रकारा इत्यर्थः । अस्माकं

अस्माकन्तु निसर्गसुन्दर, चिरञ्चेतो निमग्नं त्वयी —
 त्यद्वाऽऽनन्दनिधे, तथापि तरलं नाद्यापि सन्तृप्यते ।
 तन्नाथ, त्वरितं विधेहि करुणां येन त्वदेकाग्रतां

याते चेतसि नाप्नुवाम शतशो याम्याः पुनर्यातनाः ॥१९॥

इत्येष नीतिकुसुमाञ्जलिरुज्ज्वलश्रीर्यद्वासयेदपि च दक्षिणवामकौ द्वौ ।
 नो वा ततः किममरेशगुरोर्गुरुस्तु प्रीतोऽस्त्वनेन पदपीठसमर्पितेन ॥२०॥

॥ ० ॥ इति न्यायाचार्यपदाङ्कितमहामहोपाध्यायश्रीमदुदयन-

विरचितं न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणं समाप्तम् ॥ ० ॥

ॐ तत्सत् । ब्रह्मार्पणं भवतु । शुभमस्तु । श्रीरस्तु ॥

॥ इति श्रीन्यायकुसुमाञ्जलौ पञ्चमस्तवकः ॥ ४ ॥

त्वयि निरन्तरा श्रद्धेत्याह—अस्माकं त्विति । एषः = न्यायकुसुमाञ्जलिः, दक्षिण
 वामकौ = अनुकूलप्रतिकूलौ । वासयेन् वा वासयेन् ततः किञ्चित्फलम् । पदपीठ
 निवेशितेनानेन अमरेशगुरोरपि गुरुः, पितामहस्यापि पिता परमेश्वरः प्रीतो
 भूयादित्याशीराशस्यति—इत्येष नीतीति ।

यद्यत्र दोषाः पदमादधीन् तदा ममैवास्तु प्रमादभूमा ।

गुणो यदि स्याद्रूपाददम्परागलेशस्य विशेष एव ।

ईशस्य चरणद्वन्द्वे मूलग्रन्थो निवेशितः ।

गुरुणां चरणद्वन्द्वे टीकाऽप्येषा निवेद्यते ॥

इति श्रीमद्राममूर्तिबुधेन्द्रचरणकमलसेवासमासादितन्यायविद्यावैशद्येन

श्रीमद्वरदाचार्यवर्यव्यवस्थापितनारसिंहसंस्कृतकलाशाला-

न्यायालङ्कारपण्डितेर्न सोमशेखरशास्त्रिणा निर्मि-

तायां कुसुमाञ्जलिटिप्पण्यां 'आमोदसमाख्यायां'

पञ्चमः स्तवकः ।

॥ शुभमस्तु ॥

